

“Қозыбаев оқулары - 2021: Білім мен ғылымды
дамытудың жаңа бағыттары және заманауи
көзқарастар” атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической
конференции «Козыбаевские чтения - 2021:
Новые подходы и современные взгляды
на развитие образования и науки»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

**«Қозыбаев оқулары – 2021: білім мен ғылымды дамытудағы
жаңа көзқарастар мен тәсілдер» атты халықаралық ғылыми–
тәжірибелік конференцияның**
МАТЕРИАЛДАРЫ

(12 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно–практической конференции
«Козыбаевские чтения – 2021: Новые подходы и современные
взгляды на развитие образования и науки»**

(12 ноября)

**Петропавл
2021**

УДК 001
ББК 72
К59

*Издается по решению Научно – технического совета
Северо–Казахстанского университета
им. М. Козыбаева (протокол №3 от 26.11.2021 г.)*

Редакционная коллегия:

Мектепбаева Д.К. – Член Правления по вопросам инноваций, интернационализации и трансформации Северо–Казахстанского университета им. М. Козыбаева – председатель
Ибраева А.Г. – д.и.н., профессор, советник Председателя Правления – Ректора Северо–Казахстанского университета им. М. Козыбаева – заместитель председателя
Картова З.К. – к.и.н., декан факультета истории, экономики и права
Пашков С.В. – к.г.н., декан факультета математики и естественных наук
Ратушная Т.Ю. – доктор PhD, декан факультета инженерии и цифровых технологий
Добровольская Л.В. – к.п.н., и.о. декана педагогического факультета
Сабиева Е.В. – к.ф.н., директор института языка и литературы
Шаяхметова А.С. – к.с.–х.н., декан агротехнологического факультета
Гертнер Е.Г. – заместитель директора ИЯиЛ по НР и МК
Герасимова Ю.В. – к.т.н., заместитель декана ФИЦТ по НР и МК
Пономаренко М.А. – заместитель декана ФИЭП по НР и МК
Базарбаева С.М. – заместитель декана ФМЕН по НР и МК
Савенкова И.В. – к.с.–х.н., заместитель декана АФ по НР и МК
Абуов Н.А. – к.и.н., зав. кафедрой «История Казахстана и социально–гуманитарные дисциплины»

К 59 «Козыбаевские чтения – 2021: Новые подходы и современные взгляды на развитие образования и науки»: материалы международной научно–практической конференции: в 9–и томах. Т. 1. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2021. – 137 с.

ISBN 978-601-223-484-8

Сборник содержит материалы Международной научно–практической конференции «Козыбаевские чтения – 2021: Новые подходы и современные взгляды на развитие образования и науки». Здесь представлены тезисы научных докладов казахстанских и зарубежных ученых, а также молодых исследователей в различных отраслях современной науки. Издание представляет интерес для преподавателей вузов, средних, средних специальных учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся современными разработками в самых разных сферах знаний.

Основные направления научных работ, представленных в 1–м томе: «Научное наследие академика М. Козыбаева и его значение» и «Актуальные проблемы Всемирной и Отечественной истории».

**УДК 001
ББК 72**

**ISBN 978-601-223-475-6 (общий)
ISBN 978-601-223-484-8**

**SCIENTIFIC HERITAGE OF ACADEMICIAN M. KOZYBAYEV AND ITS
SIGNIFICANCE**
**АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
МАҢЫЗЫ**
НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА М. КОЗЫБАЕВА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

УДК 94 (574)

СЕГІЗ ҚЫРЛЫ, БІР СЫРЛЫ ТҰЛҒА
(М. Қозыбаевтың 90 жылдығына арналады)

Қожабекова Б.С.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Нуралина Ж.С.

(№23 орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі)

Мұратқызы Сәулет

(Ұзынкөл орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі)

«Қазақ энциклопедиясы» атты үлкен мектептен өтіп, келелі де күрделі ұлттық, азаматтық тарихқа тікелей араласып, бұл саланы игеріп, іргесін қалап, замана тұр – ғысынан жаңа бағытқа басын бұрып, жаңа үрдіспен дамуына жөн сілтеді. Мен білетін Манаш Қабашұлы – шынайы еңбек адамы, ұйымдастырушылық қабілеті зор, қарымы мол, ойы терен, қос тілде қатар сейлеп, қатар жаза алатын тілі шешен, қаламы жүрдек зерттеуші.

Академик Әбдуали Қайдар

«Мен ақын емеспін, бірақ бір қазақтай поэзияға жақындығым бар. Кейде сырымды да, мұнымды да, досқа айтатын назымды да өлең арқылы жеткізгенді ұнатамын» [1, 160 б] – деп өзі айтқандай, М. Қозыбаев еңбектерін оқып отырғанда қағаз бетіндегі өлең жолдарынан ағынан жарыла ақтарыла ұйқастырып сөйлеуі мен жазуынан, кейде сөйлемді дыбыс үндестіктеріне құруынан ақындығы аңғарылады. Академик поэзияға жақын болғанын байқай аламыз. Оған мына жолдар дәлел бола алады: «Заман, дәуір... Өмір өлшемдері... Оны жеңіл – желпі түсінген жандар сиғызғысы келеді шолақ – келтек ойына. Өмір мен өлімнің шекарасында тұрған қас – қағымнан бастап, тықылдап, асыға соққан сағатты, сылдырлаған күлкіге, тұнғыық мұнды көтерген күндерді, аптыққан апталарды, аяндап маң – маң басқан айларды, жырға толы жылдарды, тарих сырын арқалаған ғасырларды сиғыздады бойына. Не деген шалқар едің замана, дубірге толы шіркін дәуір шырылдап туып желкілдеген жеңісті тудың астында, шерулі колдың басында атойлап шауып, қисынын тауып, тарлан тарихты жасаған бабаларымыз – қамал бұзған батырлар, топты жарған шешендер, ел бастаған көсемдер, қол бастаған сардарлар, соңына ерген сарбаздар сендер емес пе замана перзенттері, Абылай дәуірінің қаһарлы қаһармандары!» [1, 28 б].

М. Қозыбаевтың «Абылай дәуірі» мақаласынан алынған бұл үзіндіде ырғақ та, ритм де, сонымен қатар ұйқас та, дыбыс үндестіктері де, айқындаулар да, дамыту да (градация), сөз орнын ауыстыру да (инверсия), бейнелі, бедерлі сөздер де бар.

М. Қозыбаев өлең де жазған. Бұл жайында талантты журналист, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Камал Смайылов: «Жалпы мен Мәкеңнің кейде өлеңмен жазған құттықтау – арнауларын оқығанда, кейде ресми баяндамасының арасында өлеңдетіп жібергенін көргенде «Бұл Мәкең тарихшы ғалым болмаса, журналист немесе ақын болып шығар еді – ау» деп ойлаймын» – дейді [6, 7 б].

М.Қабашұлының 2001 жылы «Арыс» баспасынан жарық көрген «Жұлдызым менің» кітабының аннотациясында «Кітаптың бір бөлімі – өлеңдер. Өмір бойы өзін достар арқылы, достық жыршысы санаған автор осы бөлімде жана бір қырынан танылады» деген жолдар бар екен. Айтса, айтқандай, бұл өлеңдерінің көбісі қанаттас достарына, әріптестері мен аға, інілеріне арналған. Оны жыр тақырыптарынан да аңғаруға болады: «Дүйсенхан Қабдиев досыма», «Достыма (А.Қ – ға)», «Әбіш Кекілбаевқа», «Шекенге» (Ш. Елеукуновке), «Кенжешке» (Кенжеғали Сағадиұлына), «Өмірзақ Сұлтанғазинге», «Салық ағаға» (С. Зимановқа). «Төлеген Досмағамбетовке», «Зұлқарнай Алдамжаров ініме», «Қадыр Мырзалиевке», «Роза Бағлановаға», «Ғабит аға», «Әбдуәли Қайдаровқа», «Батырбек Бірімжановқа», «Ахмет Ержановқа», «Жұмағали Ысмағұлұлына», «Әбдіжәміл Кәрімұлы Нұрпейісовке», «Молдахметке» (М. Аянов әріптесіме)... Бұл арнауларында автор достары мен аға, інілерінің, әріптестерінің мінезін ашып, игі тілек білдіреді. Олардан ақынжанды адамның жүрек лүпілін сезініп, кеңпейілділігі мен дархандығын, ізгілігі мен ізетін, құшағының кендігін байқауға болады [1].

Қазақ – ақын халық, ел зиялыларының көпшілігі өнерді өлеңнен бастаған. Кейбіреулері көркем сөзге, енді кейбіреулері көсем сөзге, шешен сөздің арқасында би, болыс болып, елшілікке аттаныпты. «Өнерді үйрен де жирен», – деп халық даналығы айтқандай мықты ел, керегелі мемлекет болу үшін сан салалы өнерпаздықты игеріп, ақыры Тәуелсіз Қазақстан болғанда соның бәрі керек болды. Манаш Қабашұлы өз өлеңдерінің туған еліне керектігін танытты. Майталман тарихшы, әрине ақындыққа беріліп күнбе – күн айналыспады. Ол сәті келген кезде ойын өлең жолдары арқылы беретін. Тойлы жиындарды жүргізіп арнау арнап елді риза қылушы еді деп отыратын жұбайы Сара Пішенбайқызы. Жырларын оқығанда тамаша ақындығын танимыз. «Елу туралы ойлар» – атты өлеңінде нағыз философияға толы өмір белесін саралау бар. «Қарт айтады: «Елу деген бала ғой»,

Іні айтады: «Елу деген аға ғой»,

Жас ойланбай: «Ағатай – ау, оның не

Елу деген жас сәбиге баба ғой».

Қыз айтады: «Елу деген кәрі ғой»

Екі аралық–әрі менен сәрі ғой.

Күту менен жылтырайды сол пақыр,

Елу деген баяғының шалы ғой», –

Елу деген жер ортасы емес пе,

Елуменен қылжақ етіп егеспе.

Елу деген бұл заманда нар жігіт,

Ағалық жас келесі бір белесте.

Осы заманда елуді ел ағасы демейді.

«Елу десе күрсінеді келіншек,

Сағым болып өткен күні елестеп – деген жері бар. Бұл да үлкен шындық [2, 25 б].

«Өткен күндер» атты өлеңін үзінді келтірейік:

«Ақша бұлттай бейне бір,

Зымырайсың, жылжисың.
Ұйтқып – ұйтқып есеріп,
Қалғып кейде мүлгисің.
Ақша бұлттай бейне бір
Білінбейді көшкенің.
Қайтып келмес қайран күн,
Білінбейді өткенің.
Кейде есептеп күндерін,
Аламыз жылды жоғалтып.
Есіл кеткен түндерім,

Болар ма мұндай жомарттық [2, 25 б]. Нағыз поэзия тіліндегі ойлы ақынның сөзі. Өмірдің білінбей өтіп бара жатқанын мұңая жырлайды. Ертеде қарттар әр күні өтсе уайым жейді емес пе «Күнім өтіп барады» –деп, міне сол ойдың жалғасы Манаш Қозыбаев өлеңдерінде де бар. «Қостанай» атты өлеңінде туған елге деген сағыныш пен махаббаты анық байқауға болады. Әдемі ырғақ пен үндестік басым.

«Жұлдызы көкте жыпырлап,
Аязда қары сықырлап.
Үреді желі екпіндеп,
Тигендей жауға қиқулап» – деп табиғат құбылысын көз алдымызға елестетеді.

Теңеуді де орынды пайдалана білген.

Әбіш Кекілбаевқа арналған қысқа өлеңінде:

«Үркердей би, сен оқшау,
Прозада көріндің
Үркердей боп жүректен,
Жылылықпен бөліндің.
Қанатымен су сепкен
Жанашырдай сезіндім» –

десе, бір шумақ өлеңде теңеу де бар, шеберлік те бар. «Үркер», – деп бір жолда Әбіштің үлкен, атақты романын айтып қуанса, екінші кезекте, «үркердей боп жүректен», – деп Кекілбаевтың заңғайыр тұлғасын аспанда көшкен үркер жұлдыздарға теңеп отыр. Қанатымен су сепкен, жанашырдай сезіндім», – деп толғанса сол «Үркер» атты романында үлкен жазушылық туған елге деген үлкен жүрегін айтып, қазақ халқының ауыр халін ойлап қамыққан ұлтжандылық терең сырын жеткізіп отыр [2].

«Біз қонақпыз» деген тамаша өлеңінде:

«Сен қонақсың, мен де саған мейманмын,
Мен жалғызбын, халқымменен орманмын.
Жалғыз басқа түскен істі көтеріп,

Досым үшін, халқым үшін толғандым» – дейді. Бұл Манаш Қозыбаевтың кең жүрегін айқара ашып, достыққа адал, халқына деген шынайылығын көре аламыз.

Манаш Қозыбаевта бұл ғана емес, оның отты әзілдері бір төбе «Құдашаларға» атты өлеңінде:

«Жасайсың бірге қартайып,
Жүрейік кейде жантайып!
Кезі келер еңкейер,
Жүрейік шалқып, шалқайып» – десе, тағы бірде:

«Аспан толған жұлдыздар,
Жымындайды шақырып.

Құдаша– теңіз көк аспан,
Бітпейтін бір тақырып», – деп қазақтың ата – дәстүрлі құдалық пен құдашылығын сыпайы әзілмен жеткізеді [2].

Марфуға Айтхожина қарындасына:

«Өлеңі мөлдір бұлақтай,
Жайқалған жасыл құрақтай.
Өлеңі жанды оятып,
Жүректі қоймас бұлатпай.
Аңсаған елі жырында
Сағыныш сазы мұңында.
Поэзия шолпаны

Бүгін биік тұрғыда». – деп шынайы тебіреніспен «Поэзия шолпаны» деген сөздерді тауып алып отыр, бұл тапқырлық қанатты сөз. Ол – поэзияның да, сұлулықтың да шолпаны екені анық.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың сан салалы өнерпаз, кемеңгер тарихшы атанған феномендік ерекшелігі ХХ – ғасырдың соңында ХХІ – ғасырдың басында өзге тарихшылардан дара шыңдай оқшау озып шықты, ел құрметіне бөленді. Асыл тұлға ұлы ғалым Тәуелсіз Қазақстан алдында перзенттік парызын ақтап өтті.

Өзінің «Жұлдызым менің» деген ғұмырнамалық кітабында:

Мен келемін, мен келемін асығып,
Қалам ба деп орта жолда шашылып.
Берерімді елге беріп, халыққа

Кеткім келеді толығынан ашылып, – деп көкейкесті арманын да ағынан жарылып жеткізген еді – ау...

Иә, арман – бас иіп, бағалай білген адамға аспандағы жарық жұлдыз. Қол бұлғап шақырады да тұрады. Манаш Қозыбаев та жастайынан бел бұған асыл арманын жүзеге асыру үшін тынымсыз талпынды. Туған халқының тарихын зерттеді.

Манаш Қозыбаевтың тек өзіне ғана тән қадір – қасиетін сезе білген шынайы достарының бірі – танымал ақын Кәкімбек Салықов өзінің Манашқа арнап шығарған «Тарихтың тарланбозы» деген жыр жинағында былайша сыр шерткен еді.

Өмір – кітап,
Тарих нұсқа беруші.
Тарих – әжем,
Бәрін үнсіз теруші.
Тарих – анам,
Жол көрсетіп көз салған.
Тарих – ұстаз,
Ертеңгі жол көруші.
Өмір – теңіз,
Манаш – бағыт сілтеуші.
Жентектеудің,
Сырын сондай білсеңші.
Жаны таза,
Ақ сүтіндей ананың,
Сондықтан да
Ол – ең әділ тіркеуші, – деп ағынан жарылған еді.

Шынында да, Манаш Қабашұлы ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Бейімбет Майлин тәрізді ұлт перзенттері туралы келелі мәселелер көтеріп, ғылыми еңбектер жазып, конференциялар өткізілуіне, туған жерлерінде ескерткіштер орнатылуына ұйтқы болды.

Тәуелсіздікке қол жеткеннен кейін оң – солымызға, жүрген жолымызға шынайы ұлттық тұрғыдан көз жіберуге, барымызды бағалап, жоғалтқанымызды іздестіріп

табуға, болашағымызды бағдарлап, сенім артудың сәті келді. Игілікті бастамаға орай халқымыздың шежіресі – «Қазақстан тарихын» қайтадан жазуды қолға алды. Бас редакторы болып бекітілді.

Ертелі – кеш бұл өмірге келеміз,
Қайғы – қасірет, қуанышын көреміз.
Мәңгі жасар бұл өмірде ешкім жоқ,
Қара жерге бір күндерде енеміз.
Сен – қонақсың, мен де саған
мейманмын,
Мен жалғызбын, халқымменен
орманмын
Жалғыз басқа түске істі көтеріп,

Досым үшін, халқым үшін толғандым, – деп шын жүректен тебіреніп, өлең жолдарын да жазған еді [3].

Тағдырға не шара?! Әдеттегідей қызметіне кетіп бара жатқанда жүрегі сыр беріп қысылып, жол үстінде қайтыс болды деп Сара апайымыз көзіне жас ала отырып естелігінде айтатын еді. Егер қол ұстасып ортамызда жүре бергенде бүгіндері 90 жасқа толатын еді...

Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді», – демекші Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 30 мамырдағы Қаулысымен университетімізге Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылыми академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың аты берілді. [4] Академик Манаш Қозыбаевқа арналған музей залы университеттің ерекше мақтанышына әрі оқытушылар мен студенттер үшін нағыз әдістемелік орталыққа айналды. Залда Манаш ағаның жастық шағынан бастап, өмірінің соңына дейінгі кезең қамтылған. Көрнекті ғалымның ғылыми еңбектері, фотоматериалдар мен бейнематериалдары, жеке заттары жинақталған. Бұл зал академиктің зайыбы Сара Пішенбайқызының тікелей басшылығымен ұйымдастырылған болатын.

М. Қозыбаев қазақ халқының шынайы тарихын жаңа концептуалды тұрғыдан жазу керектігін айтқан ең алғашқы тарихшы ретінде әлемге танымал. Ол өткен ғасырдың 90 – шы жылдарында Қазақстандағы ХХ ғ. 30 – 40 жылдардағы ашаршылық пен жаппай саяси қуғын – сүргін жөнінде Кеңес Одағы азаматтарына шындықты ашқан алғашқылардың бірі болды. Жоғары оқу орындары мен орта мектептерге арналған Қазақстан тарихы жөнінде оқулықтар мен оқу құралдарын дайындады. Академик М. Қ. Қозыбаев 800 ғылыми, ғылыми – публицистикалық жұмыстардың, соның ішінде 30-ы монография, 50 ұжымдық, көптомдық еңбектердің авторы. Ғылыми – танымал мақалалар сериясы қазақтардың ұлт – азаттық қозғалысы батырларының бұрын ұмытылып қалған аттары мен тағдырларын қалың оқырманға кеңінен таныстырылады. Ғалымның ғылыми мұрасын насихаттау үшін университеттің оқытушыларымен 2003 жылы «Манаштану» атты арнайы оқу курсы әзірленді. Жыл сайын курс жалғасын табуда. Музей қызметкерлерімен бірлесе отырып Манаш Қозыбаевтың өмірі мен шығармашылығына арналған залда саяхат жасалып, «Линия судьбы» бейне фильмі көрсетіліп, дөңгелек үстелдер ұйымдастырылады. Жыл сайын университет қабырғасында 2004 жылдан бастап «Қозыбаев оқулары» жалғасын табуда. Конференция материалдары оқу курсына толықтыруға баға жетпес көмек көрсетеді.

2015 жылы біздің білім ордамызда Манаш Қозыбаев атындағы ғылыми – зерттеу орталығы құрылды. Орталықтың жетекшісі – тарих ғылымдарының докторы, профессор Ақмарал Ғосманқызы Ибраева. Ғылыми – зерттеу орталығы қызметінің пәні және мақсаты: ғұлама ғалым Манаш Қозыбаевтың өмірі мен қызметін, мол ғылыми қазынасын, тұжырымдарын зерделеу, насихаттау. Отан тарихының өзекті мәселелері

шеңберінде іргелі ғылыми зерттеулер жүргізу, Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының және жалпы ұлттық құндылықтар аясында өңір тарихын зерделеу. Орталықтың зерттеу қызметінің тұжырымдамалық бағыты қазіргі теоретикалық – методологиялық әдістерге негізделген. М. Қозыбаев атындағы ғылыми – зерттеу орталығының іргелі ғылыми – зерттеу бағыты республиканың және облыстың ғылыми білім беру мекемелерімен бірлесе отырып, зерттелуі кенже қалған Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихын, мәдениетін, этникаралық қатынасын жүйелі әрі кешенді түрде зерттеу. Орталық тарапынан Алаш қозғалысының тарихына, өлкенің көрнекті тұлғаларына, ұжымдастыру, саяси қуғын – сүргін, аштық мәселелеріне қатысты ғылыми пайымдаулар жасалды. Бүгінгі таңда Орталық тарапынан «Солтүстік Қазақстан облысы: тарих және тағылым», «Петропавл қаласы тарих толқынында», «Қазақстан музейлері тарих толқынында», Солтүстік Қазақстан облысының құрылғанына 80 жыл, академик Манаш Қозыбаевтың «Ұлт тарихының тамыршысы» атты ғылыми басылымдар дайындалды. Сонымен қатар, академик Манаш Қозыбаевтың таңдамалы шығармалар жинағын шығару, «Манаштану мәселелері» атты сериялық ғылыми жинақ шығару жұмыстары жүргізілуде. «Манаш Қозыбаев» атты тұлғалық энциклопедияның дайындалуына және жарыққа шығуына арқау болған М. Қозыбаев атындағы ғылыми – зерттеу орталығының нәтижелі жұмысы. Музейде жинақталған Манаш Қозыбаевтың құнды материалдары мен газет бетінде жарыққа шыққан еңбектері ғылыми – зерттеу орталығынан орын алды.

«Манаштану мәселелері» қосымша көрмелер ұйымдастырылып, «Университеттің тарихына саяхат» викториналық сұрақтар арқылы кездесулер мен ашық есік күндері өтеді. Бүгінгі таңда Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің музейі ғылым, мәдениет және білім орталығына айналғаны сөзсіз. Өткен тарихты насихаттап жүрген музей қазіргі заманғы білім беру жүйесінің инновациялық жетістіктерін іске асырудың бір ошағы. Ғылым, мәдениет және білімнің ұштасқан жері.

Музей – тарихтан шежіре – сыр шертетін, адамдардың танымдық көкжиегін кеңейтетін көне жәдігерлердің орны ғана емес, халықтың өткені мен бүгінін зерделейтін рухани құндылықтар қайнары.

Академик М.Қ. Қозыбаев еңбектерінің негізі мазмұны жалпыұлттық татулық пен Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтуға, өскелең ұрпаққа рухани және патриоттық тәрбие беруге, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың “2030 – стратегиясындағы” идеяларды жүзеге асыруға бағытталған. М.Қ. Қозыбаевтың отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі, жемісті мемлекеттік және қоғамдық қызметі жоғары мемлекеттік марапаттарға ие болды. “Қазақстан – майдан арсеналы” монографиясы үшін оған 1970 ж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты атағы берілді. 1995 ж. Қазақстан тарихының өзекті проблемаларына арналған бір топ зерттеулері үшін ол Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты

атағына ие болды. Белсенді әрі жемісті мемлекеттік және қоғамдық қызметі үшін 1997 ж. Ол Президенттің “Бейбітшілік және рухани келісім” сыйлығының иегер атанды. Оған 1986 ж. “Қазақстанның ғылымға еңбек сіңіргент қайраткері” құрметті атағы берілген. Ғалым Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамоталарымен, Қазақстан Республикасының және ҚСРО медалдарымен марапатталған [5].

Қозыбаевтың ұлағатты ұстаздық еңбегі, мәдениеттілі, биік адамгершілік қасиеттері бізге және кейінгі жас ұрпаққа әрқашанда үлгі болатыны күмән келтірмейді. Осы парасатты, қасиетті ағамыздың атымен Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аталуы біз үшін үлкен мақтаныш, есімі мәңгі есте қалмақ. Сонымен М. Қозыбаев сегіз қырлы, бір сырлы асыл азамат.

Әдебиет:

1. Қозыбаев М. Жұлдызым менің // Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. – 240 бет
2. Қозыбаев М. Жырым менің – сырым менің // Астана «Фолиант» баспасы, 2013. 126 бет
3. Қозыбаев М. Тарих зердесі // Алматы «Ғылым» баспасы, 1998. 228 бет
4. Қозыбаев М. атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті 75 жыл, Алматы: БҮ «Жібек жолы», 2012
5. Қазақстан ғылымдарының библиографиясына материалдар Манаш Қабашұлы Қозыбаев Алматы 2001
6. Смайылов К. «Тарих алға шыққанда басында тұрған». А., Атамұра, 2001. 76 б.

УДК 94 (574)

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ М. КОЗЫБАЕВА: КОНЦЕПЦИЯ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ЕЕ РАЗВИТИЕ

Кузембайұлы Аманжол

*Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова
(Костанай, Казахстан)*

Мамытов Еркін Аманжолұлы

*Институт истории государства
(Нур – Султан, Казахстан)*

Длительное время в науке цивилизационный подход к истории кочевников ограничивался теорией Тойнби и его взглядами на номадов как представителей локальной цивилизации, застывшей в своем развитии и лишенной внутренней потенции (1, с. 77–79). Отдельные попытки рассматривать представителей скотоводческого мира евразийских степей как самостоятельную цивилизацию предпринимались в трудах Л. Гумилева (2), однако в условиях господства формационного подхода речи о развитии теории локальных цивилизаций применительно к истории народов степной Евразии не могло быть.

Лишь в начале 90 – х годов научный дискурс вокруг возможности формирования и существования особой Степной или Кочевой цивилизации возродился и у истоков данного направления национальной историографии стал М. Козыбаев. Его перу принадлежит свыше 800 научных и научно – популярных трудов по истории родного народа, из которых около 500 написано за годы независимости.

При этом, следует различать вклад М.К. Козыбаева в разработку проблем методологии истории как организатора исторической науки Казахстана и как историка

– исследователя. Первый аспект его деятельности нашел отражение в работах, содержащих стратегические направления развития научных исследований в республике. Как директор института Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова М.К. Козыбаев не только определял перспективу научно-исследовательской работы института, но и сформулировал основные задачи исторической науки Казахстана в целом, многие из которых сохраняют актуальность и по сей день.

Еще в мае 1991 года, до провозглашения суверенитета и независимости, М.К. Козыбаев и группа казахстанских ученых выступили со статьей в центральном республиканском издании – газете «Казахстанская правда», в которой в достаточно жесткой и открытой форме был сформулирован отказ казахстанской исторической науки от принципа партийности. В частности, М.К. Козыбаев отмечает, что «когда ... историческая дисциплина сталкивается с политиканством, то покровительнице Клио весьма достаётся от последнего. М.В. Ломоносов любил повторять, что «муза не такова девка, чтобы ее проходим насильничать», но совет ..., к сожалению, до сих пор не усвоен людьми, которые пытаются использовать «наставницу жизни» в политической борьбе» [3].

Вместе с тем, Манаш Кабашевич предостерегал от радикализма в исторической науке и тотального отрицания исторического материализма. «Неудачи социализма в России не означают полного отрицания марксистского учения» – отмечает он [4, с. 220]. В ряде работ им были определены узловые проблемы исторической науки Казахстана, требующие теоретико – методологического переосмысления. Это, прежде всего, проблема применимости к анализу истории кочевников цивилизационной парадигмы. В небольшой по объему, но очень насыщенной по фактическому материалу и теоретическому значению работе «Степная цивилизация и ее уроки» [4, с. 47–57], впервые увидевшей свет 29 мая 1998 года в «Столичном обозрении», он попытался дать развернутую характеристику Степной цивилизации.

Важный момент, отмеченный М. Козыбаевым – понятие «степная» не означает узкой ландшафтной обусловленности, так как «Великая степь» – условное название, объединяющее огромную природно – географическую область, включающую взаимосвязанные пустынные, степные, лесостепные, горные и иные ландшафты. «Дешти-кыпчакская степь являлась речной, нагорной и континентальной одновременно», – пишет он [4, с.50].

Действительно, следует четко различать Евразийскую степь как географическое понятие и Великую степь как явление культурно – историческое. Собственно, евразийская степь как географическое понятие представляет собой достаточно узкую полосу, протянувшуюся с запада на восток через весь Евразийский континент. Великая степь как культурно – историческое понятие гораздо шире. Кроме собственно евразийской степи в него включаются лесостепи Северного Казахстана и Сибири, пустыни полупустыни Центральной Азии, горные системы Тянь – Шаня и Алтая. И ландшафтно – географический компонент в нем вторичен. Первично то, что Великая степь является местообитанием «степняков» – особой цивилизации подвижных скотоводов / коневодов и металлургов, объединяющей разнообразные сообщества иранского, тюркского, монгольского происхождения.

Следующий важный аспект концепции Степной цивилизации, на который обращает внимание М. Козыбаев – так называемые «кочевники» Евразийских степей никогда в истории не были кочевниками в прямом смысле этого слова, на всем протяжении истории они представляли собой сложные общественные системы, сочетавшие в себе разные хозяйственные типы от полукочевого и полuosедлого скотоводства до оседлого земледелия и городского ремесленного производства. «Все государства (Великой степи – А.К.) существовали в режиме постоянного

взаимодействия кочевой, скотоводческой, оседло – земледельческой и городской культуры, в системе смешанной, а не чисто кочевой цивилизации, отмечает М. Козыбаев [4, с.51].

Данный факт постоянно игнорировался ведущими кочевниковедами, в связи, с чем возникали умозрительные концепции «чистого» кочевого общества, которое не нуждается в институтах государственности и может существовать только за счет паразитирования на соседних оседло – земледельческих социумах. Вместе с тем, в последнее время эта точка зрения все чаще подвергается критике.

Один из современных теоретиков «Степной цивилизации», венгерский исследователь Л. Коппань считает, что «система жизнедеятельности степи была чрезвычайно сложна и находилась в постоянном взаимодействии со всеми сопредельными регионами (Китай, Индия, Персия, Средиземноморский регион и т.п.). При этом степной регион является хорошим примером того, что участники хозяйственной деятельности – например, кочевники – номады, металлообработчики и земледельцы – сосуществовали не просто рядом друг с другом и не ущерб друг другу, а в симбиозе с разделением труда» [5, с.141].

Обосновав концепцию степной цивилизации, М. Козыбаев пришел к важному выводу – Степная цивилизация обладает всеми значимыми для выделения локальной цивилизации критериями, в числе которых он фиксирует государственность, монументальную архитектуру, поселения городского типа, письменность и искусство, регулярные торговые связи, единая идеология, единый культ и религия, эпос [4, с.48]. Критерии выделения цивилизации впервые были сформулированы Гордоном Чайлдом. Он предложил десять признаков, в которые включил города, монументальные общественные строения, налоги или дань, интенсивная экономика, в том числе торговля, выделение ремесленников – специалистов, письменность и зачатки науки, развитое искусство, привилегированные классы и государство [6]. Следует отметить, самим Г. Чайлдом данные признаки относились скорее к т.н. «городским» цивилизациям в отличие от предшествующих обществ, т.е. к «цивилизации» в ее эволюционистском, стадийном понимании.

Позже, в ходе, проходившей в 1958 г. дискуссии по древним городам К. Клакхольм предложил сократить список Г. Чайлда до трех признаков – монументальная архитектура, города и письменность [7, с.397]. Эти три признака, получившие название триады Чайлда–Клакхома, соединенные целой системой причинно – следственных связей с социальными и политическими процессами, протекавшими в обществе, образуют видимую вершину огромного айсберга культуры первых цивилизаций. Указанная триада выразительно характеризует цивилизацию в первую очередь именно как культурный комплекс [8]. Отметим, что признаки, выделенные М. Козыбаевым для Степной локальной цивилизации, соответствуют не только сокращенной триаде Чайлда – Клакхома, но и более обширному списку признаков Г. Чайлда.

После этого делались неоднократные попытки пересмотреть или разнообразить критерии выделения цивилизаций. В частности, советский и российский историк Э. Фролов отмечал, что «критерием возведения отдельного культурного очага в ранг значимой исторической цивилизации должна быть общность геополитических условий, исконное языковое родство, единство или близость экономического и политического строя, культуры (включая религию) и менталитета» [9, с.98]. В принципе, можно видеть, что Степная цивилизация, выделенная М. Козыбаевым, соответствует и критериям Г. Фролова. Однако, такой критерий, как «исконное языковое родство» следует поставить под сомнение, так как многие выделенные целым рядом исследователей и ставшие «классическими» локальные цивилизации не соответствуют

этому критерию, в частности, индийская или западноевропейская. В полной мере это относится и к Степной цивилизации, в рамках которой выделяются общества, сформированные носителями индоиранских, тюркских и монгольских языков.

Несмотря на критику цивилизационных подходов [10], концепт Степной или Кочевой цивилизации стал активно использоваться в работах как отечественных, так и зарубежных исследователей. Понятие Великая Степь (Ұлы Дала) как синоним евразийского степного пояса, а также понятие «Степная цивилизация» были актуализированы в известной статье Н. Назарбаева, посвященной проблемам модернизации исторического сознания казахстанцев [11]. Из представителей постсоветской науки следует отметить работы по изучению цивилизационных характеристик кочевого общества А. Буровского [12], А. Мартынова [13], К. Исаева [14], С. Боталова [15 – 16], А. Железнякова [17]. Концепция Степной цивилизации М. Козыбаева стала базой для развития особого направления в отечественном кочевниковедении и была продолжена трудами Н. Масанова [18], Б. Кумекова [19], А. Оразбаевой [20], А. Бакировой [21], Г. Каженовой [22].

Особо следует отметить труды, в которых цивилизационное единство постулируется для отдельных хронологических этапов или географических единиц Великой степи. В частности, в совместной монографии Н.В. Абаева и Н.Г. Аюпова обосновывается существование Тенгрианской цивилизации, основанной на оригинальной религиозно – философской системе [23]. Есть работы, выделяющие сменяющие друг друга стадийные «степные» цивилизации, выделяющие «этнические» цивилизации – казахскую (Н. Масанов), кыргызскую (К. Исаев), монгольскую (А. Железняков) и т.п. В 2008 – 2017 годах в Казани издавался ежегодный научный сборник «Золоордынская цивилизация».

Несмотря на достаточно плодотворное исследование проблем Степной цивилизации, остается ряд проблем, обозначенных еще М. Козыбаевым, но до сих пор, не нашедших окончательного решения, как в национальной, так и в мировой историографии. Прежде всего, это само обозначение локальной цивилизации. Кроме понятия «Степная цивилизация» часто употребляются названия «Кочевая (номадическая) цивилизация» (А. Тойнби, А. Боталов, Н. Масанов), «Тенгрианская цивилизация» (Н. Абаев), Тюркская / Монгольская / Казахская цивилизация и пр. Несмотря на то, что авторы чаще всего имеют ввиду один и тот же культурно – исторический и цивилизационный феномен, нам видится более адекватным применение именно термина «Степная цивилизация» или «Цивилизация Великой степи», как более полно отражающим весь комплекс особенностей и характеристик этой локальной цивилизации. Во – вторых, это проблема психокультурного единства Степной цивилизации, т.е. осознания самими степняками своего единства и отличия от остального мира. В – третьих, требует обоснования концепция единства цивилизации, в противовес выделения стадийных и региональных (скифская, тюркская, золотоордынская, казахская и т.п.) цивилизаций.

Интерес к национальной истории в последние десятилетия в казахстанском обществе значительно возрос. Это связано с активизацией политики формирования исторического сознания, конструирования и реконструирования исторической памяти в поисках национальной идентичности. Мы наблюдаем естественный процесс, результат становления независимого государства и кризиса советской и постсоветской идентичности. Однако, научное академическое сообщество сегодня явно не успевает за общественным запросом и не всегда может в полном объеме предоставить обществу научно обоснованные репрезентации исторического прошлого. Разработка профессиональным сообществом историков Казахстана новой концепции национальной истории и многотомного академического издания по отечественной

истории [24] требует усиления внимания к вопросам методологии и теории исторического познания. Еще в 2000 году М. Козыбаев отмечал, что казахстанским историкам «необходимо... дать импульс более интенсивным разработкам в методологических инновациях» [4, с.17]. И развитие концепции Степной цивилизации может дать такой импульс.

Подводя итог, отметим, что, несмотря на достаточно обширную историографию проблемы цивилизационной характеристики степного социума, вопросы, поставленные М.Козыбаевым, решены не полностью. Пора от констатации факта наличия Степной цивилизации переходить к включению ее в репрезентацию национальной истории, рассматривая ее не как калейдоскоп сменяющих друг друга народов, культур и цивилизаций, а процесс зарождения, развития и упадка целостного исторического явления – Цивилизации Великой степи или Евразийской степной цивилизации. Надеемся, что в ходе подготовки нового академического многотомного издания по истории Казахстана данная задача будет успешно решена.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН АР08856598 «Сибирский улус: Северный Казахстан и сопредельные территории системе золотоордынской этнополитической системы.

Литература:

1. Тойнби А.Дж. Постижение истории. М.: Прогресс, 1996
2. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 1993
3. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Кн. 1. – Алматы: Ғылым, 2000
4. Козыбаев М.К. и др. Ключ и врата к азиатским странам. // Казахстанская правда, 1991, 16 мая
5. Коппань Чайи Ласло. Степная цивилизация и регион Урала // Челябинский гуманитарий. 2010. №3, С.138–146
6. Childe G. The urban revolution // Town Planning Rev. 1950. Vol. 21
7. City invisible: A Symposium on urbanisation and cultural development in the ancient Near East. Chicago, 1960
8. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград: Наука, 1989
9. Фролов Э.Д. Проблема цивилизаций в историческом процессе // Вестник Санкт – Петербургского университета. История. 2006. №2. С.96 – 100
10. Алаев Л.Б. Смутная теория и спорная практика: о новейших цивилизационных подходах к Востоку и к России // Историческая психология и социология истории. 2008. № 2. С.87 – 112
11. Назарбаев Н. Семь граней Великой степи // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 21 ноября 2018 года. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi?q
12. Буровский А.М. Степная скотоводческая цивилизация: критерии описания, анализа и сопоставления // Цивилизация. Вып. 3. М.1995
13. Мартынов А.И. Два этапа развития степной скотоводческой цивилизации. Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. Улан – Удэ: БНЦ СОРАН, 2000
14. Исаев К. Цивилизация кочевников: уникальность феномена и об его вкладе в развитие мировой цивилизации//Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(2). С.29 – 40
15. Боталов А. Кочевнический город как особое культурное явление кочевой цивилизации Евразии // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 28 (166). История. Вып. 34. С. 13 – 19
16. Боталов С.Г. Кочевая цивилизация Евразии в пространстве времени // Вестник ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2006. №17 (72). С.14 – 20
17. Железняков А.С. Монгольская цивилизация: история и современность. Теоретическое обоснование атласа. М.: Издательство «Весь Мир». 2016
18. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы: Социвест, М.: Горизонт, 1995. – 270 с.
19. Кумекоев Б.Е. О степной цивилизации. // Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Мат. межд. конф. 7–8 мая 2003 г. Алматы, 2003. с. 72 – 77
20. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы: «Дайк – Пресс», 2005. – 310 с.
21. Бакирова А.Н. К вопросу о понимании категории «степная цивилизация» в рамках цивилизационно – культурного подхода // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Юридические науки. 2018. Т. 4 (70). № 2. С. 3 – 8

22. Каженова Г.Т. Цивилизация евразийских кочевников в призме научных парадигм // Отантарихы. 2016, № 4 (76), С.5 – 11
23. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно – культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Часть 1. Тэнгрианство и этно – экологические традиции тюрко – монгольских народов Внутренней Азии. Абакан, 2009. – 250 с.
24. Кыдырали Д. Академическая история Казахстана – этап большого пути // Казахстанская правда. 10 августа 2021. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/akademicheskaya-istoriya-kazahstana-etap-bolshogo-puti>

УДК 691.

**90 ЛЕТ МАНАШУ КОЗЫБАЕВУ – АКАДЕМИКУ, ИСТОРИКУ,
ГРАЖДАНИНУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.
(Воспоминания о великом ученом и старшем коллеге)**

Плешаков А.А., Чухно А.В.
(СКУ им. М. Козыбаева)

90 – летний юбилей Манаша Кабашевича в этом году имеет особый смысл для научного сообщества историков Республики Казахстан, которое, в свою очередь, отмечает 30 – ление независимости государства, что накладывает и особую значимость исторических событий, важность и ответственность историков в осмыслении, интерпретации и передаче фактов и событий всех первобытных исторических эпох, социальных и политических явлений и преобразований в средние века, во времена вхождения в Россию и советский период и, несомненно современные дни, которые история сможет оценить только по прошествии времени.

Благодатная земля Северного Казахстана дала просвещенному обществу мира много известных и ярких имен, в том числе мы можем назвать имя академика Манаша Козыбаева. Думаю, что природные и климатические условия лесостепи и степи, красота и просторы региона помогают развитию личности и умственных способностей. Одним из ярких представителей Северного Казахстана явился ученый с большой буквы, творческая, незаурядная личность, великий ученый и просветитель – это и есть Манаш Козыбаев.

Так много хотелось сказать об этом великом ученом, замечательном человеке, патриоте своей Родины, настоящем казахе и подлинном интернационалисте. Особо приятно и ответственно мне говорить о Манаше Кабашевиче, поскольку мне доводилось не только видеть его, но и неоднократно общаться с академиком в стенах Института истории, археологии и этнографии им Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР и Северо – Казахстанского университета.

Я горжусь знакомством с этим замечательным человеком. Мне повезло в том, что неоднократно довелось встречаться с Манашем Кабашевичем. Незабываемы те недолгие общения с великим ученым, которые дали мне многое в понимании общечеловеческих ценностей. Манаш Кабашевич сыграл в моей судьбе определенную роль в становлении меня как ученого, хотя он не являлся моим учителем или наставником.

Вспоминаю его лучезарный взгляд из – за своеобразного прищура глаз, что примечается многими, кому приходилось общаться с этим замечательным человеком, его откровенную красивую улыбку и всегда доброжелательные слова, и отношения к

окружающим. Именно таким он сохранился в памяти тех людей, кому по счастливой судьбе довелось встретиться с Манашем Кабашевичем.

Наше поприще – история, вечные поиски истины, экспедиции в степи и пустыни за артефактами, которые открывают завесу в истории нашей прекрасной страны, которую академик называл сначала «Кочевой цивилизацией» а затем, совершенно справедливо – «Степной цивилизацией». Преимущественно, на эту тему мы беседовали с Манашем Кабашевичем при редких, но ярких и запоминающихся встречах.

Манаш Козыбаев многие годы занимал пост директора института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. Именно по его инициативе встал вопрос о сохранении историко – культурного наследия и создании свода памятников историко–культурного наследия Республики Казахстан по областям. Предметом нашего изучения являются памятники археологии, истории и культуры Северо – Казахстанской области. В этом деле его профессиональные задачи совпали с нашими интересами регионального характера. С 70 – х годов он курировал подразделения, ведущие работу в этом направлении, нам молодым исследователям, приходилось много общаться с опытным руководителем по вопросам охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры Казахстана. При ИИАЭ им. Ч. Валиханова Манашем Кабашевичем был создан отдел свода, где концентрировались все научные данные по памятникам Республики. Затем, с развалом Союза, эта работа была практически прекращена, и только в 2004 году снова остро встал вопрос о сохранении историко–культурного наследия. Правительством были выделены средства на учет, охрану и реставрацию памятников, причем, особое внимание уделяется археологическим объектам. Вновь появилась возможность возобновить работу по написанию сводов памятников по областям, кстати сказать, свод по нашей области был создан одним из первых в Казахстане. Историческая наука под руководством академика Козыбаева получила новый смысл и новое содержание.

Тридцать лет независимости нашей страны заставляют по – новому взглянуть на ее историческое прошлое, заново оценить роль исторической науки в обществе. Тем более, что за минувшие годы в нашем обществе необычайно вырос интерес к Отечественной истории, возрастает национальное самосознание народа. Академик М.К. Козыбаев всегда был на «передовой» научной мысли в переломные периоды истории страны и всегда отвечал на политические и исторические вызовы, встающие перед государством и народом.

К теме национальной идеи обращались историки и философы, литераторы и политики. Философ Досмухамед Кшибеков, который склонен считать национальную идею чувством этноса под влиянием окружающей природы и различных социальных факторов. Другие казахстанские ученые связывают национальную идею с развитием демократии и правового государства (Айтхожин К.К.). Такие философы как Изотов Мухтар Зиядович, М. Сабит, Шаукенова и другие находят национальную идею в сплоченности всего казахстанского народа в строительстве нашего нового государства и общества в дружбе всех национальностей, которая обеспечит на основе общеказахстанского патриотизма нормальное функционирование страны и общества. Таким образом, можно сказать, что любая национальная идея должна работать во благо государства, во благо своего народа, отражая интересы всех наций, проживающих в этом государстве, то есть быть по существу общенациональной. Реализация общенациональной идеи, ее жизнестойкость и жизнеспособность зависят от готовности общества к претворению национальной идеи в реальность. А это во много зависит от здорового духа нации, от наличия духовного стресса общества, от политической образованности народа.

Так какова же национальная идея казахстанцев периода независимости, по

мнению М.К. Козыбаева?

Прежде всего он видел в особенности и жизнестойкости национального характера, сплоченности народа, «несмотря на трехжuzовое деление» территории, негласно сохраняющееся на протяжении многих столетий, национальную идею в незыблемости государства, сплоченности народа в период любых потрясений.

Сегодня много сказано и написано о национальном самосознании и национальной идее, одним из первых историков осветил в своих публикациях и выступлениях тему национальной идеи Манаш Кабашевич. Он говорил: «Когда происходят катаклизмы, то у окрестных жителей рождается острый интерес к вулканологии или сейсмологии. Точно так же в период социальных потрясений становится насущно востребованным отечественное летописание. Да и сама историческая наука в эти критические моменты обновления выходит из тиши библиотек и архивов и испытывает острую нужду в самопознании».

Национальная идея – явление вполне закономерное, пользующееся «спросом» во многих развитых странах. Наиболее известные из них: американская национальная идея – идея американского мирового превосходства, национальная идея Германии эпохи Первой мировой войны – идея культурного превосходства, французская национальная идея – идея свободы, равенства и братства.

Мировой опыт показывает, что национальная идея возникает там и тогда, где и когда перед страной встают задачи консолидации всех ее сил: политических, экономических, культурных, духовных, народных во всех позитивных формах их проявлений, для выполнения задачи гигантской сложности – осуществления принципиально нового этапа в ее развитии.

Строители независимого Казахстана должны руководствоваться, прежде всего, национальными интересами, сиюминутные же отложить на задний план. Мы все без исключения в ответе перед потомками за нашу независимость, за претворение в жизнь той единственной исторической возможности, единственного шанса создать в сложных геополитических условиях независимое демократическое, правовое общество, равноправного члена мировой цивилизации.

История Республики Казахстан – одна из составных частей истории мировой цивилизации мы все без исключения – сыны и дочери своего Отечества должны проявить заботу о том, чтобы казахстанский патриотизм стал нормой нашего общежития. Наука и культура призваны стать опорой нашей духовной независимости. Именно наука и культура защищали независимость от духовной агрессии все эти годы, верно и последовательно служили интересам укрепления национальной государственности. Уверен, что наука и культура, получив государственную поддержку, будут наращивать свой потенциал в ближайшем будущем.

Вспоминаю приезд в 90 – е годы академика М. Козыбаева с профессором Аяганом Буркитбай Гелмановичем на конференцию в наш университет, когда мы сидели в президиуме и слушали доклады наших преподавателей и студентов. Я сидел как раз между этими именитыми историками. По поводу каждого доклада они перебрасывались фразами между собой и спрашивали мое мнение об отдельных фактах и заключениях, прозвучавших в сообщениях молодых преподавателей и студентов.

Надо сказать, что не все сообщения были на должном уровне, но Манаш Кабашевич в каждом докладе сумел найти достоинства, чтобы похвалить докладчиков и, в качестве совета, а не критики, подсказал над чем надо еще поработать начинающим ученым. В этом проявился такт старшего товарища и умение общаться с молодежью маститого ученого.

Борьба против манкуртов, против тех, кто не помнит и не хочет помнить своей истории – к этому призывал наш правофланговый боец исторического фронта –

академик Манаш Козыбаев. Необходимо честно и правдиво без приукрас и принижений в освещении исторических событий, какими бы они не были, к этому всегда призывал Козыбаев. Но, в какой – то момент Манаша Кабашевича не стало, это была действительно невосполнимая утрата для всего научного сообщества.

Когда встал вопрос о присвоении имени нашему Северо – Казахстанскому государственному университету, мы с Канаевой Тamarой Михайловной, которая в то время была заведующей кафедрой «Всемирная история», а я заведовал кафедрой «История Казахстана и археология» обратились с письмом о присвоении нашему вузу имени замечательного человека и видного ученого Казахстана академика Манаша Кабашевича Козыбаева. Для нас, историков это было особо значимо, поскольку Манаш Кабашевич был истинным историком и, кроме того, нашим хорошим знакомым, с которым мы встречались не только в стенах Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова, но и в здании нашего университета.

Позднее, когда наш университет уже был удостоен имени академика Манаша Козыбаева я познакомился с его супругой, милой апашечкой Сарой Пшембаевной, которая посвятила всю свою прекрасную жизнь Манашу Кабашевичу. С высоты прожитых лет начинаешь признавать, какую роль в твоей жизни играет или играла спутница жизни, которая всегда была рядом с тобой и была готова поддержать тебя в любых жизненных ситуациях. Эта красивая, небольшого роста женщина, была воплощением любви и нежности к своему мужу – Манашу Кабашевичу.

Десять лет назад, к светлому празднику Наурыз мы торжественно открыли музей университета в отреставрированном двухэтажном старинном здании братьев Светлинских – памятнике архитектуры XIX века, находящегося на территории университетского городка, что было удобно для создания музея университета и интернет – кафе в этом архитектурном ансамбле. Архитектурно – планировочный проект реставрации и приспособления здания под музей был подготовлен по моей рекомендации. Реставрационные работы несколько затянулись, в связи, с чем сроки написания тематико – экспозиционного плана, подготовка чертежей и заявок по изготовлению экспозиционного оборудования сдвинулись, из – за чего резко сокращались сроки создания экспозиции. Приходилось работать почти целыми сутками. Необходимо было расставить витрины, протереть стекла, разместить и закрепить экспонаты, написать и наклеить тексты, вся эта рутинная и в тоже время творческая работа и атмосфера царил в залах будущего музея.

Зал имени академика Козыбаева получился самым красочным и насыщенным и в этом неопределимую помощь оказала лично Сара Пшембаевна и родственники Манаша Кабашевича. При оформлении зала не возникало проблемы в поиске смотрительных экспонатов, рассказывающих о жизни и деятельности ученого, коллеги, друга, семьянина и гражданина Республики Казахстан. Прошло уже десять лет, но я считаю, что этот зал в нашем музее самый красивый и содержательный.

Стало доброй традицией нашего вуза – первокурсников, студентов университета для знакомства с учебным заведением посещение музея Северо – Казахстанского университета им. М. Козыбаева, в котором отражена история вуза, достижения университета, преподавателей и студентов. Особое значение имеет представление в музее зала академика Козыбаева, где молодежь узнает о великом ученом, имя которого носит наш замечательный университет.

**ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ АТЫНА ЖОЛДАНҒАН ХАТТАР:
АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА ТАРИХИ
ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТУРАЛЫ ҰСЫНЫСТАРЫ**

Сүлейменова Ә.

(Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің бас сарапшысы)

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері өз кезегінде республиканың қоғамдық – саяси өміріне белсене араласады. Олардың алар орнын қоршаған ортамен, немесе өзі өмір сүріп, қызмет еткен қоғамның дамуымен байланыстыра қарау қажет.

Өзгермелі өмірдің өзегіндегі тарихшы ғұмыры академик М.Қ. Қозыбаевтың маңдайына жазылған ақиқат. Отандық тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы жолындағы оның ұйымдастырушылық қызметіне тиісті бағалар беріліп те жатыр. Ғалымның ұлттық мәдени мұраларды жаңғырту, оны насихаттау, тарихнамасы мен зерттеу методологиясына және т. б. тақырыптарға қатысты айшықты еңбектері қазақ тарихының библиографиясында өзіндік орынға ие. Тәуелсіз елді қалыптастыру кезеңінде М.Қ. Қозыбаев республикадағы тарихи ақтандақтар мен бозтандақтардың қайта қалпына келтірілуіне, тарихи мұраларды насихаттау мен сақтау мәселелеріне қатысты нормативтік актілер мен тұжырымдамалардың құрастырылуына үлкен үлесін қосты. Бұқаралық ақпарат құралдарында басқа да белгілі тұлғалармен бірлесе және өз атынан ашық хаттар мен мақалалар жариялап, халық санасында сілкіністердің орын алуына жағдай жасады. Халық қалаулысы бола жүріп, халық атынан ел билігіне қарата тұрғындардың талап – тілектерін жеткізді. Оның аталған кезеңдегі жұмысы төмендегі қызметтерімен тығыз байланыста жүргізілді.

1990 – 1992 жж. – Қазақ КСР – і Жоғарғы Кеңесінің Ұлттық саясат, мәдениет және тіл дамыту комитетінің мүшесі, 1990 – 1993 жж. – Қазақ КСР Халық депутаты болып сайланды.

1992 – 1993 жж. – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мүшесі.

1993 ж. – ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік саясат туралы ұлттық кеңесінің мүшесі.

– ҚР Тарих және мәдениет қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми–методикалық кеңесінің төрағасы.

– Республикалық тарихи ағартушылық «Әділет» қоғамының президенті.

– Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен «Жаппай саяси қуғын – сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» комиссиясының төрағасы болып тағайындалды [1, 224 б].

М.Қ. Қозыбаевтың өмірі мен қоғамдық – саяси қызметі туралы еңбегінде М. Асылбеков пен З. Төленова академик ғалымның өмірін бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыруды ұсынады. Соның ішінде «... Төртінші кезең – 1985 – 1991 жылдар. Кеңес Одағында жариялылық, демократияға бет бұру, оның соңы Кеңес Одағының тарауымен аяқталған кезең. Бұл кезде де М. Қозыбаев Қазақ КСР Ғылым Академиясы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында қызмет істеп, ғылыми белсенділігін күшейте түскен жылдар болатын» деп көрсетеді [1, 23 – 24 б]. Тәуелсіз елдің саяси тарихының жаңаша көзқарастармен қарастырылып, жаңа бағыттардың жолға қойылуына мұрындық болды. Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіне мемлекеттік сақтауға алынған жеке қорының дереккөздері

негізінде дайындалған құжаттар жинағының алғысөзінде Т.Е. Әбілова: «М.Қ. Қозыбаев көптеген алыс және жақын шетелдерде өткізілген X Халықаралық тарихшылар конгресінің, XIX Халықаралық әскери тарихшылар конгресінің жұмыстарына қатысты. Қазақстанда тарих саласы бойынша жалпы және әлемдік тарих, шығыстану, дипломатия, әскери тарих, көптеген қосымша тарихи жанрлардың (тарихнама, дереккөзтану, нумизматика, музейтану және т. б.) дамуы кенжелеп қалған болатын» – деп атап көрсетеді [2, 80 б].

Жоғарыда аталған халықаралық құрылтайларға қатыса жүріп ел ертеңіне қажетті мәселелерді елге алып келу, елде дамыту мәселесін жиі көтеріп отыратын. Ғылым Академиясының салалық институтында әскери тарих ғылымын өркендету мақсатында, арнайы бөлім ашуды жоспарлады. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Тарих және этнология институтының директоры, академик, халық депутаты М.Қ. Қозыбаевтың ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, ҚР Қорғаныс министрі, генерал – полковник С.Қ. Нұрмағамбетовтың атына жазған әскери – ғылыми зерттеулер ұлттық орталығын, ұлттық әскери музей, әскери архив және баспахана базасын және т.б. бейіндік мекемелерді құру мәселелерін қарастыру жөніндегі ұсыныс хаты 1993 жылы 2 тамызда жолданған.

«Құрметті Нұрсұлтан Әбішұлы! Әскери тарихшылардың халықаралық ұйымының (1938 ж. бастап өмір сүруде) шақыруымен биылғы жылғы 16 – 26 шілде аралығында Стамбул қаласында өткен Әскери тарихшылардың Халықаралық XIX конгресінің жұмысына қатыстым. Халықаралық коллоквиумның жұмысына қатысу, түрік және басқа да мемлекеттердің тәжірибесін сараптау барысында төмендегідей ұсыныстарды Сіздің қарауыңызға ұсынуға негіздеме болады:

1. Республикамызда Қорғаныс министрлігі жанынан Әскери – ғылыми зерттеу жөніндегі ұлттық орталығын құру қажет.

2. Ұлттық орталықты құрғанға дейін Қазақстан Республикасы ҰҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында уақытша әскери тарих мәселелері бөлімін құру.

3. Әскери тарихшыларды біріктіретін республикалық әскери – тарихи ғылыми қоғам ұйымдастыру.

4. Қазақстан Республикасы Ұлттық әскери музейін құру жөніндегі дайындық жұмысын бастау қажет.

5. Қазақ халқының ауқымды хронологиялық көлемдегі әскери тарихын қайта жасақтау үшін түпнұсқа құжаттармен жабдықталған Қазақстан Республикасының Әскери архивін құруды қолға алу.

6. Әскери баспаға, «Әскери білім» (екі тілде) журналын шығаруға қажетті дербес баспа базасын құру.

7. Бірқатар елдердің тәжірибесі бойынша әскери тілашар, әскери терминдер сөздігін, қазақ тіліндегі жарғылар, әскери лексиканы дайындау жөніндегі жұмыстарды шұғыл бастау қажет.

8. Ұлттық әскери оркестрді құру жөніндегі жұмыстарды бастау.

Бұл мәселелерді шешу қаржы мен уақытты талап ететінін түсінемін. Бірақ, бір анығы, олардың шешілуін ерте ме кеш пе уақыт талап ететін болады» [3]. Ал ғалымның Архивтегі жеке қорына сақтауға алынған есеп осы жазбаның мәліметтерін нақтылай түседі. Құрастырушылар жазылған уақытын шамамен 1993 жылғы шілде деп көрсеткен «Стамбул қаласында өткен әскери тарихшылардың XIX халықаралық коллоквиумының (Конгресі) жұмысының нәтижелері туралы есебі» аталған шараның барысын жан – жақты баяндайды.

«Коллоквиумның аясында архив және библиографиялық комитеттер жұмыс істеді. Библиографиялық комитеттің 20 шілдедегі мәжілісінде Қазақстан оның

мүшелігіне қабылданды. Осы күні Әскери тарихшылардың халықаралық комиссиясының президенті Стултен (Голландия) мені қабылдады және Қазақстанның бұл ұйымның мүшелігіне бірнеше жыл қатарынан мүшелік жарнасыз мүшесі болып қабылдануы туралы мәселені қарауға келісім берді. Конгресс қатысушылары негізінен бұрынғы әскерилер, бұрынғы бас штаб қызметкерлері, әскери академиялардың басшылары, өз елдерінің жоғарғы санаттағы ықпалды адамдары болды. Түрік тарапы конгреске ерекше, мұқият назарын аударды.

НАТО елдерінің әскери доктриналарының білгірлерімен, қызықты адамдармен араласу өте пайдалы болды. Польша Әскери институтымен, Түркия мен Швейцария, Израиль елдерінің әскери тарихшыларымен ғылым серіктестік туралы келісімге қол жеткізілді. Израильдік делегациямен кездесу барысында бұл елде Б. Момышұлы атындағы офицерлік мектеп бар екендігі, генерал И.В. Панфиловтың аты ерекше құрметтелетіндігі анықталды. Б. Момышұлы атындағы мектеппен байланыс орнату туралы келісім жасалды. Швейцариялық «Военное обозрение» журналы Қазақстан Республикасының әскери доктринасы туралы менің мақаламды қабылдады. Ол француз тілінде жарияланатын болады. Келгеннен кейін мен ҚР Президенті мен ҚР Қорғаныс министрінің атына төмендегі жазбаны қарауға ұсындым» [4]. Бұл есеп академиктің жеке қорындағы екінші нұсқасы, шимайжазба түрі. Жоғарыдағы хатта көрсетілген 1993 жылғы 2 тамыз уақыты екі құжаттың бір мезгілде дайындалғандығын көрсетеді.

Манаш Қабашұлы еліміз егемендігін жариялаған тұста Қазақстан Қарулы Күштерін қайта құру жөніндегі қоғамдық пікірлерге қызу араласты. Аталған саланың қажеттілігін ғылыми тұрғыдан дәлелдей отырып, жоғары билік алдына бірнеше рет нақты ұсыныстарын айтты. Бұл жөнінде: «республика Үкіметіне Қазақстанның әскери тарихын дайындау жөніндегі Үйлестіру Кеңесін құру қажеттілігі туралы хат түсіреді. Қазақстан ҰҚК Әскери институты мен Қарулы күштердің Әскери академиясында әскери ғылым, тарихы, әскери педагогика мен психология бойынша мамандар дайындайтын адъюнктураның ашылуында М. Қозыбаевтың үлкен үлесі бар» [1, 100 б].

Аталған оқу орындарында Диссертациялық кеңес ашу қажеттілігі туралы алғашқы ұсыныс та Манаш Қабашұлы тарапынан жасалған болатын. Кейіннен ҚР ҰҚК Әскери институты мен Қорғаныс министрлігінің Әскери – ғылыми орталығының Біріккен Диссертациялық кеңесінің төрағасы, Әскери академияның әскер тарихы жөніндегі Диссертациялық кеңесінің мүшесі ретінде әскери ғылымның дамуына елеулі ықпалын тигізеді [1, 100 б]. Жеке тектік қорындағы суреттерде қайраткер ғалымның еңбегінің нәтижесі көрсетілген. Алматы қаласында 2000 жылы өткізілген «Ұлттық қауіпсіздік пен әскери құрылысты қамтамасыз етудегі ғылымның ролі» атты ғылыми – теориялық конференция қатысушыларының топтасып түскен суреті сақталған. Ондағы тұлғалар қатарында солдан оңға қарай: 2. ҚР ҰҚК Әскери институтының бастығы М.А. Мәжитов, 3. ҚР ҰҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры М.Қ. Қозыбаев, 10. ҚР Қарулы Күштері Әскери академиясының бастығы А. Тасболатов бейнеленген [2, 111 б].

Саяси және экономикалық дамудың тарихы, атрихи кезеңдерді ғылыми зерттеулер саласындағы атқарылып жатқан жұмыстардың барысы мен нәтижелері жайында бұқаралық ақпарат құралдарында мәселе көтеріп отырды. М.Қ. Қозыбаев «Столичное обозрение» газетіне 1998 жылғы 3 сәуірде жарияланған «Әлемдік өркениет тарихындағы қазақтардың орнын анықтау» атты сұхбатында «Қазір тарихшы ғалымдар қандай жұмыс атқарып жатыр?» деген тілші сұрағына: «Қазақстан тарихының көптомдығымен жұмыс жүргізілуде. Бірінші, екінші томдары шықты. Қазір баспаға қазақ тіліндегі екінші том дайындалып жатыр. Үшінші томның жұмысын бар күшімізбен жүргізудеміз, төртінші, бесінші томдар кезекте тұр. Қорытындылаушы

жұмысты құрудың посткеңестік кеңістіктегі алғашқы тәжірибе екендігін атап өткім келеді. Әскери тарих бойынша жұмыс аяқталды. Ол қазіргі таңда редакцияда. Жақында менің әскери реформаның қажеттілігі туралы мақалам республикалық газетте жарияланды» деп жауап береді [2, 141 б]. Тәуелсіздігіміз жарияланған кезеңде қолға алынған ұйымдастырушылық бағыттағы жұмыстар оң нәтижелерін берді. Қазіргі таңда Қазақстандағы әскери ғылымның қол жеткізген жетістіктері молынан. Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің жанынан Ұлттық әскери – патриоттық орталық – Әскери – тарихи музейі, Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің Орталық архиві заңнамалық талаптарға сәйкес өз міндеттерін абыроймен атқарып келеді.

Қазіргі таңдағы Әскери – тарихи музей – бүкіл еліміздегі техникалық жағынан үздік жабдықталған мекеме. ҚР Қорғаныс министрлігінің ансамблі мен әскери оркестрдің штабы осы музейде орналасқан. Бүкіл елден жиналған 6000 экспонат музейге сақтауға алынған [5]. ҚР Қорғаныс министрінің 1998 жылғы 6 мамырдағы бұйрығымен Қазақстан Республикасының Әскери – ғылыми орталығы – 10234 әскери бөлімі құрылған. 2003 жылдан бастап Ұлттық Қорғаныс университетінің қарамағына Ғылыми орталық ретінде берілді, 2014 жылдан бастап Ғылыми – зерттеу институты болып қайта құрылды [6]. Мемлекеттің саяси–әлеуметтік тарихын жазу, даму кезеңдерін ғылыми – зерттеу барысында эпистолярлық жанрдағы деректер қосымша құнды ақпараттарға ие. М.Қ Қозыбаевтың билік атына жазған хаттары, естеліктері, жеке қорындағы жоғарғы билік атына жазған хаттарының шимайжазба нұсқалары Қазақстан тарихының тәуелсіздік кезеңіндегі салалық дамуын көрсететін маңызды ақпараттарды ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Асылбеков М., Төленова З., Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. –280 бет + 16 бет суретті жапсырма.
2. Козыбаев М.К. Общественный деятель Республики Казахстан, академик АН РК, доктор исторических наук. К 80 – летию со дня рождения (16 ноября 1931 г. – 31 января 2002 г.): Сборник документов. / Отв. редактор. Айдарбеков З. С. Алматы: Архив Президента РК, 2011 – 175 с.
3. ҚР ПА. 5 – Н – қ. 1 – т. 4525 – іс. 3,4 – п.
4. Сонда. 163 – НЛ – қ. 1 – т. 86 – іс. 8 – 10 – п.
5. www.Tourister.ru. Қаралған уақыты 27 шілде 2021 ж.
6. www. nuo.kz Қаралған уақыты 27 шілде 2021 ж.

ӘОЖ. 94. (574)

КӨСЕМСӨЗДЕГІ КЕМЕҢГЕР ОЙЛАР (М. Қозыбаевтың ұлтжандылығы қаһында)

Төлешова Г.Қ., Қожабекова Б.С.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

«... ұлт ұлықты болса, ол – мемлекет – орда құрып, өз мәдениетін қалыптастырып, өркенитпен қабыса дамып, белгілі бір кеңістік пен мерзімде оның есігінен сығаламай, төріне шығатын бақыт қонады. Ұлтың рухты болса, ұлың ұлықты болса, тарихшы оны жаза алмаса, тарихтың сырын таба аламаса – ол тарихшы емес, ол тек оның елесі ғана», [1] – деп тарихшылардың құлағына алтын сырға іліп кеткен Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың артында қалған мұрасын зерттеудің өзі адамның бойына қасиетті ұлттық сезімді, елжандылықты ұялата түседі. Манаш Қабашұлы – еліміз тәуелсіздік алған

жылдан өмірінің соңына дейін дала өркениетін, ұлттық болмыс, елдің қалыптасуына сүбелі үлес қосқан даналары мен тұлғалары, тәуелсіздік туы астында қазақ елінің қалыптасуының дара жолын қаламымен тарих таспасына жазып кеткен ұлы ғалымымыз.

Өркенниет және ұлт болмысы туралы академик ағамыздық жарық көрген публицистикалық еңбектерін ақтара отырып, халқының ұлы болған жанның ішкі тебіреністерін, ой – санасын, адами тұжырымдары мен құндылықтарын оқып, өзімізге тәлім ала аламыз. Осы мақсатпен ғалымның соңғы жылдары жарық көрген публицистикалық еңбектеріне шолу жасауды жөн көрдік. Манаш Қабашұлы қазақ тарихын, Қазақстанның өркенниеттік тұғырын нығайта түскен заман тарихын тереңінен зерттеп, ел, халық, ұлт болып қалыптасудағы уақыт пен қоғамның қалдырған ізін зерделеуде, саралауда алғыр ой, ұшқыр қиял, жігерлі сөз саптай білген ғалымдарымыздың бірегейі. Академик ағамыздың артында қалған том–том еңбектерінің әр парағында ұлтына, жеріне, ғасырлар бойы қалыптасып, жеткен салт–дәстүріне деген үлкен сүйіспеншілікті сезбеу мүмкін емес.

Тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап мемлекеттің тарихын, ғасырлар қойнауында жатқан оқиғалар мен тұлғалардың бейнесінен суырып алған тарихи деректері мен дәйектерді елдің елдігін дәлелдеу жолына пайдаланып, тынымсыз еңбектің үлкен жемісі мен жеңісі ретінде артына мұра етіп қалдырды. Манаш Қабашұлы қаламы қарымды, ойы тұжырымды публицист ретінде де танылған тұлға. Оның тәуелсіздік жылдарында жария көрген публицистикалық еңбектері бүгінде сан қырынан зерттеуді талап ететін тақырып. Өмірінің соңғы күніне дейін қаламы қолынан түспеген жанның көземсөз шеберлігі түйсіне білген адамға баға жетпес ақыл мен даналықтың қазынасы. Манаш ағамыздың публицистикалық еңбектері «Заман – Қазақстан», «Егемен Қазақстан», «Қазақ елі», «Қазақ әдебиеті» газеттері, «Парасат», «Отан» журналдары сияқты еліміздің іргелі басылымдарында жарық көрген. «Заман – Қазақстан» газетінің 1999 жылдарында жарияланған публикацияларының бірқатарын ғана дерек көзі ретінде пайдаланып, публицистің ұлжандылық, отаншылдық сезімін сүйінішпен мақаламызға тұздық еттік.

Манаш Қозыбаевтың публицистикалық еңбектеріндегі нақты ақпарат көздерінен алып, дәлелді ойларымен ұсынылған деректері мен дәйектері оқыған адамның көңілін білім – білікке жетелей береді. Ғалым елдік, ұлттық құндылықтар, адами қасиеттер, хақында толқи жазып, сөзбен өрнектелген із қалдырған. Публицистикалық туындысына «Ұлт болмысы» деген тақырып қойған Манаш Қабашұлы өзінің ойын алдығы даналардың пікірінен сабақтастырып әкетеді. Қазақтың ұлттық келбетін сақтап қалу үшін қандай әрекеттерді ұстанғаны дұрыс, нені үйреніп, неден жиіркенгені жөн деген ойдың төңірегінде Абай Құнанбаевтың, Әлихан Бөкейхановтың ойлары бүгінгі күннің қарететінде де орын алатындығын сөз етеді. Оның да ойы алдыңғы буын тұлғалар айтқан, үйрену, жетілу, білу дағдаларын қалыптастыру қажеттігімен қортындыланады.

Ұлттық намыс қахында айтар ойы, санаға құяр сөздері жігерлі. Мақаланың әр сөйлемі, әр абзацы автордың намысқойлығын айқайлата жеткізетіндей. Ар, ұят, намысты адами қасиеттің арқауы деп білген ол «ұлттық намыс» аталатын ұғымның астарында қандай түсініктер жатқандығын жеткізуді мақсат тұтады. Тарихшы ұлттық намыс түсінігі қазақ үшін жаңа ұғым еместігін жақсы біледі. Басқа деректерін айтпағанда, қазақ эпосы, батырлар жырындағы оқырманды жігерлендіретін, рухтандыратын сөздердің өзі ұлттың бұл қасиеттерге қашанда жақын болағандығын дәлелді баяндайды. Ұлты үшін жанпидалық әрекеттен тайынбаған алаш көсемдерінің ой – пиғылдары да ұлттық намысты ояту, жігерлеу, дамыту екендігін сөз етеді. Қазақтың ұлттық болмысы мен беделін түсіретін теріс мінез – құлықтарды ол да әшкерелейді, намысшылдықпен ашына айтады. Тәуелсіздік тұғырында отырсақ та,

айылынды жимасаң, қауіп – қатер молынан екендігін айтады. «...Есік алдында дауыл тұр, үй артынан, жанынан сығалаған көршілер тұр, еліңді торған, байлығын сорған, қаптаған шетел алпауыттары...», [2] – деген ескертулерін жеткізіп, «Намыс атына мін, қазақ!» деп басты ойын ұрандатады.

Манаш Қозыбаевты қатты толғандырған мәселелердің бірі – тіл, дәлірек айтсақ, ұлт тілі. «Ана тілі дамыған, ата тарихы танылған, барша болмысы көркем тілде жазылған халық қана өркенниеттің төл перзенті», – деп түсінетін ғалым ХХІ ғасырда тілге қатысты толғанатын мәселелерді саралап береді. Еліміз тәуелсіздік туын жоғары желбіретіп отырса да, өз қадір – қасиетін танытатын тілін қажетті деңгейге көтере алмай отырғандығын ашына айтады. Оның себептерін жүйелей келе «Тәуелсіздікті рухани баянды ету үшін тіл саясаты идеологиялық сарынға бағынышты, жалынышты болмауы шарт. Ол аумалы – төкпелі болмай, бір ізгілікпен, табанды, негізгі бір принциптерге сүйене отырып, жүргізілуі абзал...», [2] – деп өзінің ақыл – кеңесін тыңдар құлақ болса, солай қарай бағыттайды. Егемендік алғаннан бері елдегі тіл саясатының жүргізілу форматына көңіл толмастық білдіреді. Тіл өз статусына жету үшін қандай әрекеттер жасау керектігі туралы ойы да ашық айтылған. Мемлекет құрудың ең басты көрсеткіштерінің қатарында тіл, әдебиет, тарихтың да маңызды екендігін еске салады.

Ата – бабамыз аңсаған тәуелсіздіктің таңын қуана қарсы алған тарихшының жаңа мемлекет қалыптастырудың шарттары мен белгілерін білмеуі мүмкін емес еді. «Жер тағдыры – ел тағдыры» деп білетін автордың бұл мәселе төңірегінде ширатар әңгімесі мол. «Жер – өмір, халық, тарихпен қат – қабат араласып жатқан ұғым... Жер – тәңірдің адамзатқа енші қылып тартқан ұясы, болашақ ұрпаққа бөлген мұрасы. Жер – ұлт болмысының түп – төркіні...», [3] – деген автордың жалынды ойынан талайдың санасына түрткі болар сөздерді көреміз. Әлихан Бөкейханов айтқандай, жер дауы – қазақ дауы деген ұғымды Манаш аға да қолдайды. Жеріне, еліне, халқына қорған боламын деп өз тағдырларын шүберекке түйген алаш ардақтыларының қиылған өмірі, төгілген қаны еш кетпесе етті. Манаш Қабашұлының да айтары сол – жер халықтікі, ел өркенниетті болуы керек. Қазақ жерінен айырылып қалмауы керектігі де ағамыздың көкейіндегі ой болған.

«Патриатизм – өз отанына деген, өз халқына деген адалдық пен сүйеніш, отанжандылық, отансүйгіштік», [4] – деген пайымдаудың авторы Манаш Қабашұлы ұлтжандылық ұғымын Отан сөзімен тамырлас етіп алып түсіндіреді. Әр пенденің әлеуметтік тұлғасымен, азаматтық санасымен көрініс табатын патриатизм рухы тәуелсіз Қазақстан үшін де ең керекті сезім. Отанын сүйетін, қадір тұтатын азаматтары көп болса, ол мемлекетті еш жау басып ала аламайды. «Отаншылдық, ұлтжандылық – ұлтшылдық емес», [4] – дейді ол. Алаш зиялылары паш еткен ұлтжандылық сезімі қазақтың ұл – қыздары да ұлттың ұлы бола білетіндігін дәлелдесе етті. Тарихтың тамырын дөп басатын Манаш Қабашұлының ұлтжандылық тұрғысында келтірер мысалы да, айтар дерегі де дәлелді. Патриотизм барша адамзатқа тән құбылыс. Қазақтың да ұлтжандылық сезімі жігерлі. Тәуелсіздіктің тұғыры нығая түсу үшін бүгінгі жастардың отаншыл болуы маңызды. Манаш ағамыз бұл тақырыпты өзек етіп алуында өзіндік себеп бар. Білімі терең, көзі қырақты ғалым бүгінгі қоғамның осал тұстарын көріп кетті. Еліне деген адал көңілімен ұрпақтың санасына тесік салсам деп ойлады. Сол үшін де ұлт тағдырына қатысты барлық тақырыптарды қозғады. Сөзімен, ойымен ұрпаққа дем берсем деп ойлады. Осы негізде ұлт зиялыларының қалыптасу мәселесіне де назарын аударды.

«Интеллегенция қазіргі заманда ғылыми – техникалық, ғылыми – гуманитарлық, әкімшілік – басқарушылық, ағарту, денсаулық сақтау, заңгерлік, әдеби – өнерлік т.б. болып табылады» деген анықтаманың төңірегінде олар – ұлттық ұйытқысы, ұлттың

тірегі, ұлттың шам – шырағы, ұлттың ой – арманының биігі, ұлттың жасампаз батыры, ұлттың сарқылмас қоры, ұлттың әлем таныр санаты, ұлттың айбыны болуы керек деген пайымын білдірді. «Ұлт зиялыларын жүдетпей, ыдыратпай топтастыру, ұлт мүддесі негізінде тәрбиелеу – мемлекеттік деңгейдегі саясаттың түп қазығы болу керек», [5] – деп жоғарғы жақтағыларға талабын ұсынды.

Мемлекеттің басты ресурсы адамның азаматтық тұлғасы қайдан бастау алатындығы туралы дәйектемелерді де Манаш Қабашұлы ой тарқатқан публицистикалық материалдардан оқып, тани аламыз. «Азамат» деген сөздің мағынасын біз бір – екі пайымдаумен ғана түсіндіре алсақ, ғалым ағамыз оның бірнеше анықтамасын ақтарып салады. Оның анықтамасында Азаматтың арқалаған халықтық, адамгершілік, гуманистік жүгі ауыр. Публицист берген көп анықтаманың бір – екісін ғана мысалға алайық, «Азамат – ата – ана, ел үмітін ақтаған, Отан сенімін бой тұмар қылып сақтаған, достық сырын шашпаған, зұлымдық жолын баспаған, сегіз қырлы, бір сырлы, арлы адамды айтады» немесе «Азамат – деп қиын сәтте тәуекел қайығына қаймықпай мінетін, қас – дұшпанның езуін тілетін, жетім – жесірге, шаршап – шалдыққанға, қайғы басып қамыққанға көмекке келіп, шапағатын аямаған ерен ерді айтады» [6]. Осы екі сөйлемнің өзінен азаматтың бойына жинақталуы тиіс бірнеше адами қасиетті санап шығуға болады. Автордың сөз саптасы мен ой шалысының өзі оқып отырған адамның азаматтық жігерін оятады. Сөз жоқ, тарихшы азаматтық бейненің символы бола алатын қазақтың алып тұлғаларын да мысалға келтіреді. Бүгінгі заман жастарының азаматтық менезін қалыптастыру жолында жол берілген шалыс әрекеттерге сынын да айтады. «Әрбір перзентіміз құлқынның құлы болмай, Отанның ұлы болса қандай бақыт!» деп арманымен батасын да береді.

Манаш Қозыбаевтың публицистикалық туындылары ұрпақ үшін құнды қазына. Академиктің артында қалған жазбаларында әлі де зерттелмей жатқан тың тақырыптар жетерлік. Оның тұтас туындылары тұрмақ, жазбаларындағы әр сөйлемнің, әр айтылған ойдың астарын қазбаласақ, тағылым болар үлкен азық аларымыз сөзсіз. Бұл, әрине, сөздің мәнісін, ойдың мағынасын түсіне алатын жас ғалымдардың еншісіндегі парыз деп білемін.

Әдебиет:

1. М. Қозыбаев. «Өрекенниет және ұлт», «Сөздік – Словарь баспасы», 2001 ж.
2. М. Қозыбаев. Ұлт намысы. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 23 сәуір
3. М. Қозыбаев. Ел тағдыры – жер тағдыры. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 14 шілде.
4. М. Қозыбаев. Ұлтжандылық. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 5 қаңтар.
5. М. Қозыбаев. Ұлт зиялылары. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 4 тамыз.
6. М. Қозыбаев. Азамат. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 15 қыркүйек.
7. М. Қозыбаев. Ұлт болмысы. «Заман – Қазақстан», 1999 ж, 9 сәуір.

ACTUAL PROBLEMS OF WORLD AND PATRIOTIC HISTORY
ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

УДК 903.03

МОНЕТЫ ЧАЧСКОГО ОАЗИСА ДОИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА (III – VIII вв.)

Абдувахатов Т. Ж., Крахмаль К.А.

*(Чирчикский государственный педагогический институт,
Республика Узбекистан, г. Чирчик)*

Аннотация: В статье рассматриваются монеты Чачского оазиса. А также интерпретация согдийских легенд о монетах, которые были найдены в ходе археологических раскопок. Кроме этого упоминаются государства на территории Средней Азии.

Ключевые слова: Чач, монеты, эфталиты, оазис, тюрки, каганат, согдийская легенда, тамга, Китай.

Введение: В раннем средневековье Чачской оазис охватывал долину Чирчика, и занимал важное промежуточное звено между оседло – земледельческим регионом Среднеазиатского междуречья и кочевой Евразийской степью. Чач включал долины рек Чирчик и Ахангаран, с примыкающими отрогами Чаткальских и Кураминских гор. Границей его на западе является Сырдарья (Яксарт), на севере – Келесская степь. С востока оазис ограничивался мощной горной системой Тянь – Шаня. С Юго – Востока оазис прикрыт Кураминским хребтом. Некогда данная территория входила в состав, начиная с Кангюйской державы заканчивая до Западно тюркским каганатом.

Методология и методы: История доисламского Чача специально была исследована А.И. Тереножкиным. Это было связано с хронологической периодизацией урбанистических процессов в Средней Азии в целом, и в частности, Самарканда – на Афрасиабе. В работах ряда исследователей затрагивались также отдельные вопросы истории Чача. Так, археология Чачского оазиса была исследована в работах М.Е. Массона, Ю.Ф. Бурякова, М.И. Филанович и Г. Богомолова, нумизматика доисламского Чача исследована в работах М.Е. Массона, О.И. Смирновой, Э.В. Ртвеладзе, В.А. Лившица, Е.В. Зеймаля, А. Мусакаевой и Л.С. Баратовой, отдельные вопросы топонимики доисламского Чача исследованы в работах Х. Хасанова, С. Караева, А. Мухаммеджанова, Х. Трэмблай и П. Лурье. Особого внимания заслуживают работы Ю.Ф. Бурякова, в которых исследованы историческая топография Чачского оазиса, его социально – экономическая, политическая и культурная история. Особое место занимает работы Ш. Камолиддина. Он в своих работах неоднократно затрагивает эту историческую область и важность ее дальнейшего изучения.

Обсуждение: Чач является районом древней земледельческой культуры. Название Чач (с'с) впервые упоминается в согдийских надписях, процарапанных на жженных кирпичах из городища Култобе в Южном Казахстане, которые датируются II – первой пол. III вв. н.э. Причем в этих надписях Чач упоминается не как географическое название, а как название политического объединения, т.е. государства и страны. В китайских источниках он встречается под названиями Ши, Чжэши и Юэни, Шаш в

арабской литературе. В победоносной надписи сасанидского шаха Шапура I (262 г.н.э.), высеченной на Каабе Зороастра упоминается гора Кух и Чач.

Долгие годы Чач входил в состав Кангюйской державы. Начиная с конца II – первой пол. III вв. н.э. в Чаче начали чеканить свои монеты. Это означало о проявлении самостоятельности. На первых монетах изображены портрет правителя влево и тамгой в форме утки. На лицевой стороне изображена голова правителя с длинными, вьющимися волосами, подхваченными диадемой; на некоторых вариантах над диадемой изображен полумесяц. На оборотной стороне помещена тамга в окружении согдийской легенды из трёх слов: имени, титула и названия владения – $xw\beta \check{c}'\check{c}'n \text{ } n'p'r'\check{c}$ $w\eta w\eta$ – «Правитель страны Чачан – Ванван» [1, с. 26].

Многие заключения, высказанные ранее по нумизматике Чачского оазиса, являются часто либо ошибочными, либо спорными в вопросах чтения и интерпретации легенд, и не соответствуют данным письменных источников [2, с. 11]. Чтение согдийских надписей на монетах усложняется тем, что для записи согдийских текстов использовался собственное консонантное письмо, развившееся из арамейского. Например, в согдийском слове « $\check{c}'\check{c}$ » (Чач) отсутствует гласная буква.

В середине V века Чач вошёл в состав владений эфталитов, а в VI веке был ареной их упорной борьбы с новой кочевой державой – Тюркским каганатом. С начала VII века столица Чача с берегов Яксарта перемещается на границу с кочевыми народами, вошедшими в состав владения. Это – Мадинат – аш – Шаш, а затем Бинкет. Здесь складывается крупный центр городской культуры, развивавшейся на пути согдийской колонизации и трассе транзитной торговли с дальневосточными странами. Чач становится местом контакта согдийской и тюркской культур, завязывает дипломатические связи с Китаем.

Регион Чачского оазиса издревле было тем местом, где пересекались границы кочевых и оседлых народов. Здесь жили ираноязычные и тюркские народы в тесном связи. Когда же тюркский каганат присоединил в свою территорию данный регион, тюрки пользовались монетами с согдийскими надписями. Характерной чертой этих монет были тамга. В VII – первой половине VIII века денежное обращение в Чаче характеризуется наличием разнообразных бронзовых эмиссий, выпускавшихся правителями различных уделов. Для лицевой стороны монет характерно изображение правителей в фас или в три четверти, а для оборотной – различных типов тамги в окружении согдийской легенды, передающих имя правителя, титул и название удела. Как правило, портреты правителей имеют тюркские черты лица [1, с. 85].

Также на территории Чача выпускались монеты с парным изображением правителя и правительницы, в чём сказывалось влияние византийской монетной иконографии, и монет с изображением хищного зверя или верблюда. Видимо, эти животные являлись символами правящих родов, своеобразными тамгами, узнаваемыми за пределами данных владений. Вполне естественно, на монетах в период Тюркского каганата встречаются своеобразные символы (тамга). Форма тамги играет важную роль в определении последовательности выпусков монетных типов и их разновидностей, также является символом власти. Особенно это характерно для монет западно – тюркских каганов, чеканенных в Чаче. Некоторые правители этой области чеканили бронзовые монеты с квадратным отверстием по типу китайских монет (видимо, здесь отразились определенные экономические, а возможно и династийные связи) и согдийской легендой. Последние правители Западного тюркского каганата попали в зависимость от Китая и на престоле были ставленники императора Китая. Кроме этого влияние китайской культуры были отражены на монетах Чача.

Необычайно интересны в иконографическом отношении монеты правителей удела Кабарны. Здесь мы видим сидящего по – восточному (на корточках) правителя.

На некоторых экземплярах монет изображены правитель и правительница, сидящие по – восточному. У правительницы своеобразный остроконечный головной убор. Интересна техника изготовления монет с хищником, по типу монет Гарнавча. Наряду с монетами, изготовленными в технике чекана, здесь присутствуют литые монеты, за основу которых взяты те же чеканенные монеты. Весьма разнообразна портретная галерея тюркских правителей и техника их художественного исполнения [4, с. 57]. Последние монеты утрачивают свою оригинальность и метрологическую показательность. Также деградирует согдийская легенда на последних монетах Чача. С приходом арабов в Среднюю Азию, меняется тип монет Чача, которые принимают вид монет, чеканенных в Халифате.

Результаты: Подводя итоги можно сказать об огромной роли нумизматики в изучении истории Средней Азии в целом. Монеты, выпускавшие доисламского периода, имели тамгу, форму, метрологию и согдийскую легенду – это уникальность и искусство Среднеазиатских мастеров. Необходимо больше изучать социально – экономическую жизнь Чачского оазиса в период Западно – тюркского каганата. С приходом тюркских племен на территорию Средней Азии (особенно Чачский регион) не только в обществе, но и в чеканке монеты произошли заметные изменения. Кардинальные изменения произошли, когда арабы захватили Мавераннахр. На монетах исчезли согдийские записи, хотя она до этого постепенно деградировала.

Выводы: Таким образом, нумизматические данные сыграли огромную роль в истории Средней Азии. Благодаря монетам доисламского периода были найдены ответы на вопросы, которые до этого были спорными и противоречивыми. В научном обиходе появились новые термины, ранее неизвестные науке. Нумизматика как ребус в историческом знании правильно сложив, их мы можем получить бесценные данные.

Литература:

1. Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в.н.э.). Ташкент, 2006
2. Камолиддин Ш.С. Проблемы древней и средневековой истории Чача. Lambert academic publishing. Saarbrücken, 2013
3. Камолиддин Ш.С. Титулатура доисламских правителей Чача. Ташкент: ТашГИВ (совместно с М. Исхаковым и Г. Бабаяровым), 2009
4. Камолиддин Ш.С. Заметки по древней и средневековой истории Чача. Ташкент – 2009
5. Филанович М.И. и Алимовой Д.А. «Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача). История Ташкента (с древнейших времен до наших дней)». Ташкент: ART – FLEX, 2007 (повторное издание: 2009)
6. Бабаяр, Кубатин 2005 – Бабаяр Г., Кубатин А. К вопросу о монетном чекане Западно – Тюркского Каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса) // Тюркология, №6, г. Туркестан (Казахстан), 2005
7. Шагалов В.Д., Кузнецов Д.В. Каталог монет Чача III–VIII вв. – Т.: Фан, 2006

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Абиль Е.

доктор исторических наук, профессор

(Институт истории государства Комитета науки МОН РК)

Проблема реабилитации граждан, безвинно репрессированных по политическим и иным мотивам, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности

тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Важной частью модернизации общественного сознания является преодоление стереотипов, оставшихся от административно – командной системы, формирование новой нравственности и правового сознания, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека.

В этой связи очень важной является процесс восстановления *исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий, инициированный Президентом Казахстана К. – Ж. Токаевым*. 24 ноября текущего года Глава государства подписал Указ «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». 3 декабря 2020 года состоялось первое заседание Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Вместе с тем, сложилась насущная необходимость сформулировать теоретико–методологические основания исследований данного направления. Самая серьезная проблема современной истории – проблема объективности познавательного процесса, о чем мы говорили выше. О субъективности исторического знания говорится постоянно. Но история современности субъективна вдвойне, так как исследователь испытывает постоянное воздействие социальных и политических стереотипов, убеждений, идей. Кроме того, история всегда являлась одной из форм национального самосознания. История – память народа, одно из средств определения его места в мировом историческом процессе, в прошлом, настоящем, а при объективном всестороннем анализе – и в будущем.

На историков воздействуют современные им общественно–политические события и теории, философские школы, многообразные субъективные факторы. Эти связи истории и современности всегда становились причиной дальнейшего развития науки, выявления новых объектов исследования, становления новых методов изучения исторической действительности, ее осмысления в общих категориях закономерностей, устанавливаемых философией, политической экономией, социологией. В то же время история как наука и историки постоянно оказывались под воздействием обстоятельств, находившихся вне собственно исследовательского процесса.

Историографический обзор проблемы политических репрессий не входит в наши задачи, но отметим, что наиболее популярными теоретическими моделями при их изучении стали концепции тоталитаризма и модернизации [1, с.243]. Эти концепции широко использовались западными политологами и легли в основу большинства современных постсоветских исследований по проблеме. Однако отметим, началу 90 – х годов ситуация в мировой исторической науке изменилась, и многие зарубежные исследователи считали, что, «что тоталитарная модель, описывающая монолитное, идущее к намеченной цели государство и догматичную, воздействующую на сознание идеологию, не отражает и тем более не объясняет историческую реальность, представляя собой слишком механистическую модель, навязанную им политологами» [2, с.7].

Современные исследователи намного расширили исследовательский методологический инструментарий, обратив внимание на социальную историю, историю повседневности, изучение социальных практик. Во многом этому способствовало расширение доступа к архивным материалам, имевшее место в начале 90 – х годов 20 века. Претерпели изменение и сами концепции тоталитаризма и модернизации, лишившись концептуальной монолитности.

Так, современные теории модернизации уже не носят линейного европоцентристского характера, как классическая, господствуют нелинейные, парциальные концепции модернизации [3, с.492].

Вместе с тем, методологический плюрализм привел к появлению большого количества «историографических моделей» в объяснении причин политических репрессий в СССР. В.Э. Багдасарян предложил выделить 15 историографических моделей: «самоистребления революционеров», «сталинской узурпации власти», «патологической личности», «обманутый вождь», «сталинского термидора», «модификации восточной деспотии», «антисталинской демократической альтернативы», «кадровой ротации», «охоты на ведьм», «идеологической эманации», «этатизации революции», «внешнеполитической инверсии», «предвоенной чрезвычайщины», «еврейского погрома в партии», «цивилизационного отторжения» [4, с.146]. Констатируем, что в большинстве этих моделей преобладает эмоциональный подход, они слабо подкреплены документальной базой, ряд этих концепций носит политически обусловленный характер.

Особый интерес вызывает в связи проблемой политических репрессий их этнический характер, тем более этот вопрос часто становится предметом различного рода вненаучных спекуляций. В науке господствует представление о позитивной дискриминации в советской национальной политике. Т. Мартин назвал СССР «империей позитивной дискриминации», которая целенаправленно способствовала развитию своих этносов и их культур [5, с.115].

Однако, в 2006 году В. Дённингхаус достаточно критически отозвался об этой теории, посчитав, что, что после революции в национальное строительство была заложена идея Ленина острого централизованной иерархической советской федерации, где каждая национальность занимала свое место, а целью национальной политики было не развитие национальных культур, а их советизация, распространение «советского» образа жизни и «советских» ценностей [1, с.247]. В этом свете несколько по – иному выглядит практика репрессий против представителей национальной интеллигенции вне зависимости от их этнической принадлежности.

Отметим, что в Казахстане история политических репрессий достаточно неплохо изучена. Однако тема реабилитации жертв политических репрессий не рассматривалась во всей полноте. Отсутствуют специальные труды, посвященные тщательному анализу практики применения законов о реабилитации жертв необоснованных политических репрессий. На данном этапе нет работ, освещающих историю возникновения и развития законодательства о реабилитации.

Недостаточно исследованы законы о реабилитации невинных жертв политических репрессий зарубежных стран, что затрудняет заимствование положительного опыта в целях совершенствования законодательства о реабилитации в Казахстане. До сих пор отсутствует комплексная научно – исследовательская программа по изучению массовых репрессий в СССР и реабилитации жертв этих репрессий. Подобное исследование должно быть основано на методологических принципах историзма и объективности, которые позволят рассмотреть репрессивную политику советского государства с учетом конкретных исторических условий эпохи.

Проблема методологических основ изучения политических репрессий обусловлена не только и не столько академическими задачами. Она имеет прикладной аспект, так как без объективного исследования этой сложной проблемы невозможно в полной мере провести процесс реабилитации жертв репрессий.

Так, анализ мировой практики проведения репрессивной политики показывает, что, в отличие от других государств, в Советском государстве репрессиям подвергались не только отдельные граждане, но и целые социальные общности, группы людей, поэтому развитие и дальнейшее совершенствование института реабилитации жертв политических репрессий должно проходить с учетом этих особенностей.

Один из организаторов советской практики политических репрессий М. Лацис писал в связи с этим: «не ищите на следствии материала и доказательства того, что обвиняемый действовал делом или словом против советской власти. Первый вопрос, который мы должны ему предложить, – к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого» [6, с.7]. Следует обратить в связи с этим внимание на попытки трактовки репрессивной политики советского государства как «геноцидальной» (Н. Неймарк) [7, с.154].

Соответственно, субъектами процесса реабилитации жертв политических репрессий с одной стороны выступают государство и его органы (действующие субъекты реабилитации, претворяющие ее в жизнь), с другой – как отдельные граждане (это уже предусмотрено в действующем законодательстве), так и группы (этносы, социальные и профессиональные группы), к которым государство и его органы применяли незаконные меры принуждения по политическим мотивам.

Кроме исторических и политологических аспектов, проблема политических репрессий имеет специфические юридические аспекты исследования. В частности, требует определения понятие «жертвы» репрессий и «пострадавшего», в особенности в связи с применением в ходе репрессий практик, выходящих за рамки советской правовой системы. В результате внесудебные, административные меры и массовая фальсификация документов в ряде случаев делают реабилитацию по формальным юридическим основаниям невозможной. Значит, нужно приводить правовые институты в соответствие с существующими общественными отношениями и вносить теоретически и процессуально обоснованные изменения в законодательство.

В Казахстане существует правовое закрепление двух, относительно самостоятельных видов реабилитации: в Законе Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» и в Уголовно – процессуальном кодексе Республики Казахстан, которые имеют существенные отличия в процедуре проведения. При этом, в Уголовно – процессуальном кодексе Республики Казахстан отсутствует определение понятия реабилитации. Прочитав соответствующий раздел, посвященный реабилитации граждан в УПК РК, сложно иметь даже юридически подготовленному человеку четкое представление о путях восстановления своих прав, нарушенных в уголовном процессе.

Возникает необходимость в поиске, изучении дополнительных нормативных актов, регламентирующих или конкретизирующих вопросы реабилитации. Среди теоретиков и работников правоохранительных органов продолжают существовать различные точки зрения в определении понятия реабилитации [8]. В процессе правоприменения выявились пробелы и недостатки, которые не позволяют обеспечить полную реабилитацию граждан.

Согласно действующему Закону Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года № 2143 – XII «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.07.2018 г.), реабилитация осуществляется судебными органами (статья 13), по заявлению репрессированного либо иных лиц и организаций (статья 8), обязанности по установлению правомерности реабилитации возлагаются на органы прокуратуры (ст. 10).

Данный порядок не соответствует задачам полной реабилитации жертв политических репрессий. Во – первых, значительная часть жертв репрессий не оставила родственников или иных лиц, заинтересованных в их реабилитации и могущих подать соответствующее заявление. Имена многих предстоит еще установить. Во – вторых, индивидуальное рассмотрение каждого дела в судебных органах перегрузит суды, тем более, что значительная часть жертв репрессий была подвергнута им внесудебными

органами, львиная часть существующих уголовных дел фальсифицирована, дознание и следствие проводились с серьезными нарушениями норм законности и данные дела не могут служить основанием для судебного следствия.

Очевидно, что в Закон необходимо внести изменения, предусматривающие возможность не индивидуальной, а групповой реабилитации жертв политических репрессий, причем не судебным решением, а Указом Президента. Необходимо в законодательном порядке дать толкование и определить перечень мер принуждения, понятия и видов политических репрессий в части «иные ограничения прав и свобод», расширить круг лиц и групп лиц, подлежащих реабилитации. В заключение отметим, что необходимо не ограничиваться только принятием юридического решения о реабилитации жертв политических репрессий. Результаты работы нужно использовать:

- при принятии решений об увековечении памяти репрессированных;
- при подготовке учебников и учебных пособий для обучающихся юридических и неюридических вузов;
- в учебном процессе при преподавании курсов теории государства и права, конституционного права, истории отечественного государства и права, истории Казахстана XX века, истории правовых учений, специальных курсов по правозащитным проблемам;
- практической деятельности правоохранительных органов, правотворческой и правоприменительной практике государственных органов;
- в целях подготовки методических рекомендаций для граждан, обратившихся в правоохранительные органы для установления факта применения к ним того или иного вида политической репрессии;
- для повышения квалификации сотрудников правоохранительных и иных государственных органов.

Литература:

1. Кириллов В.М. Историография и методология изучения проблем истории политических репрессий в СССР // Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, № 2, 2016
2. За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 679 с.
3. Историография истории России: Учеб. пособие для бакалавров / Под ред. А.А. Чернобаева. 2 – е изд. М.: Юрайт, 2014. 552 с.
4. Степанов М.Г. Политические репрессии в СССР периода сталинской диктатуры (1928 – 1953 годы): Обзор современных историографических исследований // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 12 (150). История. Вып. 31. С. 145 – 149
5. Дённингхаус В. Советская национальная политика и проблема этнодисперсных групп // Сов. нации и нац. политика в 1920 – 1950 – е годы: Материалы VI междунар. науч. конф., Киев, 10 – 12 окт. 2013 г. М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. – С. 115 – 116
6. Шкаратан О.И., Коломиец В.П. Крах во спасение (социально–генетические преступления советского режима) // Мир России. Социология. Этнология. 1993. №1. С.3 – 19
7. Литвин А.Л., Сальникова А.А. Проблема сталинского террора в новейших зарубежных исследованиях // Россия и современный мир. 2011. №3. С.153 – 164
8. Тыныштыкулы Ж. Теоретические и методические проблемы совершенствования работы правоохранительных органов по реабилитации граждан в уголовном процессе Республики Казахстан // Вестник КазНПУ им. Абая, 2010, Серия «Юриспруденция», № 1(19)

ИСТОРИКО – КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ – КАК ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ, ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Абуов Н.А.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Города и их инфраструктура, архитектурный облик играют определяющую роль в истории мировой цивилизации, выступают базовой характеристикой любой цивилизации наряду с государством и культурой. Современные мировые тенденции сохранения и регенерации культурно – исторического наследия городов развиваются в русле перехода от охраны отдельных объектов к охране городских ландшафтов, включающих как выдающиеся памятники наследия, так и объекты рядовой исторической застройки, в которых находит выражение образ жизни рядовых горожан. Становятся актуальными проблемы охраны не только памятников старины, но и охрана памятников XX века, активное участие общества в сохранении культурного наследия и его интеграции в социальную и экономическую жизнь города, включенность наследия в повседневную жизнь города и превращение в ее неотъемлемый и обязательный элемент [1].

Изучение истории градостроительства, сохранения и регенерации культурных памятников особенно актуальны, так как рост современного градостроительства в Казахстане может привести к исчезновению культурного слоя исторического наследия, который сохранился до настоящего времени. Памятники истории и культуры в Республике Казахстан (объекты культурного наследия) подлежат обязательной защите и сохранению в порядке, предусмотренном Законом «Об охране и использовании объектов историко – культурного наследия», обладают особым правовым режимом использования.

Основоположник российского городоведения И.М. Гревс отмечал: «Город – одно из сильнейших и полнейших воплощений культуры. Но надо уметь подойти к сложному предмету познания, в частности, понять город, не только описать его, как красивую плоть, но и почуять, как глубокую, живую душу, уразуметь город, как мы узнаем из наблюдения и сопереживания душу великого или дорогого нам человека» [2, с.16].

Проблема изучения архитектуры городов является одной из наиболее сложных и актуальных в системе гуманитарных знаний. Объекты культурного и исторического наследия выступают важным активом современных городов, придавая им индивидуальность, определяя их лицо. Памятники градостроительства и архитектуры – это архитектурные ансамбли и комплексы, исторические центры, кварталы, площади, улицы, остатки древней планировки и застройки городов и других населенных пунктов; сооружения гражданской, жилой, промышленной, военной, культовой архитектуры, народного зодчества, а также связанные с ними произведения монументального, декоративно – прикладного и садово – паркового искусства, природные ландшафты.

В условиях развития суверенного Казахстана на первый план выдвигаются задачи национального возрождения его культуры, в том числе архитектуры. Происходящий в республике рост исторического сознания, поднимает значение и роль необходимости изучения культурного наследия прошлого.

На примере историко – краеведческого музея Северо – Казахстанской области, находящегося в городе Петропавловска по улице Конституции 48 мы можем проследить историю развития архитектуры как отдельного памятника

истории и культуры. Согласно «Отчета о научно – исследовательской работе исследование домового фонда старых городов Казахстана» здание историко – краеведческого музея Северо – Казахстанской области появилось в 1891 году [3, с. 20].

Историко – краеведческий музей Северо – Казахстанской области был основан в 1924 году и размещался в небольшом доме на улице Карима Сутюшева. В 1968 году музей, ранее находившийся на улице К. Сутюшева получил новое здание дом купца Аркеля. В 1982 году музею передали двухэтажный особняк купца М.Ф.Стрелова, построенный в конце XIX века. В советское время в нем находился военкомат [4]. В настоящее время музей находится теперь в здании домов купца Стрелова, магазина купца Стрелова и дома купца Аркеля.

Согласно «Отчета о научно – исследовательской работе исследование домового фонда старых городов Казахстана» на 1984 год «историко – краеведческий музей Северо – Казахстанской области представлял собой комплекс, расположенный по ул. Ленина (ныне Конституции) 44, 46, 48; ул. Кирова 145 (ныне Жамбыла Жабаева).

Дом купца Стрелова расположен по улице Конституции Казахстана 44. Авторы «Отчета...» выделяют следующие особенности архитектурных памятников: «**Дом (и магазин, отмечено нами) Стрелова** состоит из двух объемов с проездом между ними. **Первый объем (Дом)** стоящий на углу пересечения улиц С.М. Кирова и В.И. Ленина, представляет собой двухэтажное здание кирпичное здание, прямоугольное (с вырезами в дворовой части) в плане, с четырехскатной крышей, покрытой кровельным железом. Фасад, выходящий на ул. В.И. Ленина разделен на 4 отсека пилястриями в крайней правой части, обособленной композиционно находится входная дверь двухстворчатая филленчатая дверь, увенчанная накладной многолопастной аркой из «провисающих» отрезков, которая опирается на два фланкирующие входной проем пилястра. Над этой парадной дверью, со смещением к основному объему расположены два декоративные арочные (лучковые) ниши, венчаемые каждая полуциркульной накладной профилированной аркой, «опирающиеся» на небольшие пилястры. Этот четвертый участок фасада самый узкий» [3, с.20].

Оставшиеся три участка претендуют на симметричность – средний из них, наиболее парадный, увенчан двухступенчатым аттиком с треугольным завершением, тимпан щипца имеет две полуциркульные арочные ниши «покрытые» подвесной накладной аркой, боковые участки аттика имеют филленчатое декоративное оформление.

Центральный их рассматриваемых проемов – дверной выходит на балкон с ажурными металлическими ограждениями. Два соседних участка во втором этаже имеют по два, оформленных оконных проема. Фасад первого этажа рустован с имитацией перевязки швов. Между этажами имеется трехступенчатый фигурный карниз представляет собой ряд нависающих ступеней, опирающихся на сухарики.

Угловые и промежуточные пилястры в уровне первого этажа раскрепованы, в уровне же второго этажа имеют, расположенный друг над другом, ряд прямоугольных филленок, отделенных друг от друга ступенчатыми поясками. Продолжения пилястр над кровлей образуют квадратные в плане, с квадратными же филленками на фасадах башенки.

Ассиметрия участков фасада смежных с «главным», выделенных балконом и аттиком, очевидно объясняется введением участка с входным проемом, таким образом архитектором сознательно «деформируется» привычная классическая трехчастная схема, одним словом в этом сооружении встречаем очень интересный переходный «смешанный» тип симметрии – где динамическое равновесие представлено через статическое» [3, с.21 – 22].

Магазин купца Стрелова расположен по улице Конституции Казахстана 46. В «Отчете...» отмечается: «**Второй объем, (Магазин, отмечено нами)** одноэтажный, в плане представляет собой прямоугольник сильно вытянутый вдоль ул. им В.И. Ленина.

Фасад выходящий на эту улицу, симметричен, состоит из трех повторяющихся друг друга отделенных друг от друга пилястрами, оформленными прямоугольными филенками, имеющими «пьедесталы». Каждый из участков имеет центральную часть, увенчанную шипцом, а две боковые, более узкие, отделенные от центральной рустованными узкими пилястрами. Каждая из этих частей имеет оконный проем, за исключением центральной части среднего участка, имеющего дверной проем. Все проемы перекрыты арками. Венчающий ступенчатый карниз имеет раскрепованные участки, являющиеся капителями пилястр, карниз опирается на ряд двухступенчатых сухариков» [3, с. 22].

Дом купца Аркеля расположен по улице Конституции Казахстана 48. Авторы «Отчета...» отмечают, что: «Фасады дома Аркеля выходят на улицы В.И. Ленина и улицу Октябрьскую. Сооружение имеет Г – образный план два этажа, крыша покрыта кровельным железом.

Фасад, выходящий на улицу В.И. Ленина, состоит из двух участков, в основном повторяющих друг друга. Каждый участок – симметричная композиция из пяти частей, отделенных друг от друга пилястрами.

Центральная часть каждого из двух участков наиболее разработана – во втором этаже имеется балкон и ведущее на него остекленное балконная дверь, увенчанная накладной многолопастной аркой, опирающийся на фланкирующие проем пилястры: эти центральные участки имеют аттиковые венчания с шипцовыми завершениями, тимпаны оформлены с двойными арочными нишами с накладной подвесной аркой над ними: аттик фланкирован двумя квадратными в плане пилончиками декорированными прямоугольными филенками.

Все оконные проемы второго этажа однотипны, завершаются арками, очень полного лучкового очертания имеют обрамления из многолопастной накладной арки, опирающейся на фланкирующие проем пилястры, разделенные на три главные части импостами. Эти пилястры «опираются» на горизонтальную профилированную тягу, под каждым из проемов имеется прямоугольная филенка. Окна первого этажа также однотипны, они перекрыты лучковыми арками гипертрофировано развитым замковым камнем. Сооружение имеет простой выступающий цоколь, этажи отделены друг от друга раскрепованной в месте пересечения с пилястрами профилированной тягой, венчающей ступенчатый карниз, раскрепованной таким же образом опирается на ряд сухариков.

В сооружении применено три типа пилястр – рустованные (угловые) декорированные рядом филенок отдельных друг от друга ступенчатыми импостами и сложные, состоящие из сдвоенных малых колонок с проработанными капителями и базами. В этом фасаде имеется случайно расположенный входной проем, на месте одного из оконных проемов» [3, с.23].

До передачи данных зданий историко – краеведческому музею в здании дома купца Стрелова находился Северо – Казахстанский областной военный комиссариат, первый этаж этого здания продолжительное время занимал промтоварный магазин. В доме купца Стрелова здесь находилась детская библиотека, магазин горпромторга, позднее один из цехов швейной фабрики «Комсомолка». В 1968 году музей, группой художников Карагандинского и Целиноградского художественных фондов под руководством художника А.М. Чудова осуществлена перепланировка и реконструкция двухэтажного особняка, принадлежавшего ранее коммерсанту Т.А. Аркелю [5].

В 1980 – е годы были все три исторических здания были переданы для организации краеведческого музея. С этой целью был разработан и реализован проект реставрации и приспособления, который предусматривал объединение зданий в одно целое при помощи дополнительных объемов пристроек. В результате было создано музейное здание, состоящее из сблокированных объемов, имеющих общий характер архитектуры кирпичного стиля эклектики XIX века.

С момента образования музея площади здания занимают экспозиционные залы и административные кабинеты. Общая площадь музея составляет 2400 кв.м., из них экспозиционная 1800 кв.м. Вниманию посетителей представлено 12 залов. Обзор начинается с залов № 1, 2 по природе Северо – Казахстанской области. Экспозиция залов № 3, 4, 5, 6 по древнейшей истории поэтапно раскрывает темы: происхождение человека, каменного, бронзового железного века и раннего средневековья на территории Северного Казахстана.

Экспозиция зала №7 «Образование и становление казахской государственности. Казахская этнография» раскрывает тему формирования казахской народности, образования Казахского ханства. В экспозиции представлены предметы материальной и духовной культуры казахского народа. Зал № 8 знакомит с историей края XVIII века. Начинается с материалов об урочище Кызылжар, получения Казахстаном российского подданства, Пресногорьковской оборонительной линии, крепости Святого Петра, архивных документов. В зале №9 «История края 1900 – 1940 гг.» рассказывается о трагических страницах истории: социалистической революции, гражданской войне, коллективизации, крестьянских выступлениях 20 – х годов, проведении жесточайших репрессий.

Зал №10 «История края 1941 – 1991 гг.» Экспозиция повествует о подвигах североказахстанцев, самоотверженном труде работников тыла в годы Великой Отечественной войны. В зале №11 расположена экспозиция по истории Северо – Казахстанской области в годы независимости, в которой нашли отражения материалы о развитии агропромышленного комплекса, социальной сферы и сотрудничестве области с регионами РФ. В 2012 году открыт зал «Первого Президента Республики Казахстан». Экспозиция зала рассказывает о семье Н.А. Назарбаева, его школьных годах, учебе в техническом училище г. Днепродзержинска, начале трудового пути в г. Темиртау на Карагандинском металлургическом комбинате, об общественно – политической деятельности Н.А. Назарбаева, рабочих визитах Президента Республики Казахстан в Северо – Казахстанскую область [6].

Учитывая особую ценность данных объектов архитектуры здания домов купца Стрелова, магазина купца Стрелова и дома купца Аркеля они уже в советское время были взяты под государственную охрану. Здания были приняты под охрану решением Петропавловского горисполкома (№ 115 от 18.03.82 г.).

В 2010 году эти памятники были вновь приняты под охрану постановлением акимата Северо–Казахстанской области № 358 от 20.12. 2010 г., как памятники местного значения, на которые оформлены соответствии с законодательством Паспорта [7, 8, 9]. Материалы о здании музея хранятся в фондах Северо – Казахстанского областного историко – краеведческого музея, отдела охраны историко – культурного наследия Северо – Казахстанского областного управления культуры, Северо – Казахстанского областного акимата, Петропавловского городского акимата и Центра по недвижимости по Северо – Казахстанской области Комитета Регистрационной службы Министерства юстиции Республики Казахстан.

Таким образом, в настоящее время здание историко – краеведческого музея представляет собой группу хорошо сохранившихся образцов зданий исторической улицы города Петропавловска конца XIX – начала XX века, находящихся под охраной

государства. В их архитектуре, материалах и конструкциях, деталях архитектурного убранства, а также – в залах музея запечатлена богатая история региона. В настоящее время дом Аркеля, в комплексе с соседними зданиями, является частью пространной экспозиции истории области и включает в себя часть административных помещений и главного фондохранилища музея, который располагает просторными экспозиционными и выставочными залами, научной библиотекой, лабораториями и реставрационными мастерскими, фондохранилищем и фонотекой, богатейшими экспонатами и реликвиями. Интересны экспозиции, раскрывающие историю и культуру родного края, богатство животного и растительного мира Северного Казахстана. Гордостью музея является уникальный археологический материал.

Здание музея демонстрирует как этап эволюции архитектуры градостроительства Петропавловска, так и историю, и культуру всего северного региона Казахстана. В целом эти исторические архитектурные объекты отражают постройки культурного, культового, торгового, жилищного назначения, выполненные в модных в то время стилевых направлениях: русское барокко, эклектика, классицизм. Здания поздних построек выполнены с элементами модерна, конструктивизма и неоклассицизма.

Следует отметить, что историко – краеведческий музей Северо – Казахстанской области располагается в историческом центре Петропавловска, где располагается пешеходная улица имеющая большое количество исторических архитектурных объектов конца XIX и начала XX веков.

С целью расширения эксплуатационных возможностей памятников архитектуры в 2020 г. встал вопрос об улучшении использования пространства историко – краеведческого музея Северо – Казахстанской области. Эта идея была принята на вооружение руководством области. Так с течением времени потребности общества изменяются, и возникает необходимость более широкого использования данного памятника в настоящее время. В связи с этим в 2020 году был проведен ремонт музейного двора, окрашены стены, уложена брусчатка, построены летние конструкции. В июне 2021 г. во внутреннем дворе историко – краеведческого музея был открыт «*QYZYLJAR art center*», он поделен на три зоны. Первая предназначена для проведения ярмарок и распродаж. Второй зоной стал информационно – выставочный центр, разделенный на четыре модуля: выставочная зона дает возможность организовывать выставки произведений (картин, фотографий и др.) местных художников и фотографов; кинотеатр, проведение публичных лекций, творческих встреч и т.п.; творческая зона предполагает наличие фотозон, проведение интеллектуальных игр и интерактивных занятий. В центральной части расположена зона отдыха.

В настоящее время организация «*QYZYLJAR art center*» центра позволяет проводить творческие встречи с талантливыми людьми – музыкантами, художниками, артистами, а гостям и горожанам областного центра приобщиться к искусству. Многим посетителям данная зона стала стартовой площадкой для выступления начинающих исполнителей, музыкальных коллективов, писателей и поэтов. Все это становится возможным благодаря своевременному укреплению историко – культурного потенциала памятников Северного Казахстана, что необходимо для притока туристов в страну.

Таким образом, архитектурное наследие Петропавловска включает в себя огромный массив памятников второй пол. XIX – нач. XX вв. В целом эти исторические архитектурные объекты отражают постройки культурного, культового, торгового, жилищного назначения, выполненные в модных в то время стилевых направлениях: русское барокко, эклектика, классицизм. Здания поздних построек выполнены с элементами модерна, конструктивизма и неоклассицизма.

Вторая пол. XIX – нач. XX вв. для провинции определяется временем преобладания архитектурной эклектики с её неизменным пристрастием к историческим стилям ушедших эпох. Сегодня памятники с эклектическими характеристиками фасадов и интерьеров наряду со зданиями в стилях барокко и классицизма, модерна и неоклассицизма рассматриваются как ценное историко – художественное наследие. Движение от классицизма к эклектике в архитектуре Петропавловска имело свою динамику и особенности. Петропавловск как провинциальный город воспринимал стилевые потоки из центра, сглаживая или гиперболизируя характерные признаки, выявляя их позитивные и негативные черты, давая примеры собственного понимания архитектуры.

В последнее время актуальность темы архитектурных памятников в г. Петропавловске возросла в связи с выполнением в городе проектов по воссозданию облика памятников архитектуры, которые находились в аварийном состоянии или практически разрушались. Стремление возродить их в первоначальном виде требует высокой степени документированности, что ведет к поискам библиографических, архивных источников, синтезу и кооперации деятельности научных сотрудников, краеведов – историков, реставраторов и строителей.

Литература:

1. Песка М.А. Проблема подлинности «окружения» <http://urban-practice.com/RU/articles/chapter5/part2>
2. Гревс И.М. История в краеведении // Краеведение. – Л., 1926. – №4. – С. 14 – 23.
3. СКГА Ф.637, Оп.1, Д.88, Л.20
4. Яворская В.Н. Улицы Петропавловска: краеведение / Яворская В. // Проспект СК. – 2006. – 20 октября
5. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо – Казахстанская область. – Алматы: Аруна, 2007. – 496 с.
6. Музеи области. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko/press/article/details>
7. Паспорт Дом Аркеля. КГУ «Центр по охране и использованию историко–культурного наследия управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо – Казахстанской области». Дата составления паспорта «15» января 2019 г.
8. Паспорт Дом Стрелова. КГУ «Центр по охране и использованию историко – культурного наследия управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо – Казахстанской области». Дата составления паспорта «15» января 2019 г.
9. Паспорт магазин Стрелова. КГУ «Центр по охране и использованию историко – культурного наследия управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо – Казахстанской области». Дата составления паспорта «15» января 2019 г.

УДК 930

ҚАЗАҚ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ГЕНЕЗИСІ

Ақман Ш.Ж., Балчих А. Ө.

(№ 82 «Дарын» мамандырылған лицейі, Нұр – Сұлтан қ.)

Адам баласы басынан өткізген сан – алуан қоғамдық – экономикалық формациялардың қай – қайсысы болмасын әр қилы отбасы түрлерімен тығыз байланысты болған. Тарихи деректерге жүгінсек, отбасы тәрбиесінің қалыптасуы мен дамуы алғашқы қоғамдық құрылыстан бастау алғандығын көреміз. Ондағы некелер тобы рулар ішіндегі бірімен – бірі туыстас ұрпақтар жігімен бөлінетін бола тұра некелес болды.

Отбасы тарихының бұдан кейінгі даму сатысы топтық некенің ішінде жұп отбасының қалыптаса бастауымен, яғни қандас туысқандар арасындағы некелесу ғұрпына тыйым салынуына байланысты қалыптасты. Осының нәтижесінде алғашқы қауым ішінде туыстардың бірімен бірі некелеспейтін жұп отбасы дүниеге келді.

Алғашқы қауымдық қоғамда өндіруші күштердің дамып, еңбек бөлінісінің шығуына байланысты қауымдық ортақ меншік орнына жеке меншіктің пайда болуы моногамиялық отбасының шығуына әкеліп соқты. Моногамияның тарихи формасы болып табылатын патриархалдық отбасының негізгі функциясы ұрпақ жалғастыру болды. Ол бала тәрбиесін, ұрпақтан ұрпаққа әлеуметтік тәжірибені беру, тәлім–тәрбиелік білімді хабарлай отырып, еңбек дағдыларын қалыптастыруды қамтыды. Моногамиялық отбасының мұндай функциялары көптеген мыңдаған жылдар көлемінде өзгеріссіз қалып отырды.

Қоғамның өркениеттенуі отбасы сипатын түбегейлі өзгертті. Онда қоғамдық тәрбие жүйесі отбасына қарағанда бала тәрбиесінде белсенді рөл атқара бастады, соның нәтижесінде ата – аналар тұлғаны әлеуметтендірудің бірден бір факторы болудан қалды, ал отбасында бала ең басты құндылық ретінде танылып, тұлғалық қалыптасудың маңызы артты. Соған қарамастан қоғамның әртүрлі даму кезеңдерінде отбасы тәрбиесі мәселесі күн тәртібінен түскен емес. Ол қоғамдық категория ретінде онымен бірге дамып, өзгеріп отырды. Сондықтан, адам тәрбиесі отбасы мәселесімен бірлікте қатар қарастырылып келді. Осылайша отбасы тәрбиесінің тәжірибесі алғашқы педагогикалық теориялардың бастау көзі болды. Әйтсе де, алғашқы жалпы педагогикалық тұжырымдар жасауда отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері педагогика тарихында бөліп қарастырылмады. Зерттеуіміздің аталмыш кезеңіне дейінгі құбылыстың мән жайын елестету үшін оның тарихи қалыптасу сатысын білу маңызды деп білеміз. Осы тұста дүние жүзі халықтары тәрізді, қазақ халқының да өзіне тән отбасы тарихына тоқталуды жөн деп таптық. Тарихи – педагогикалық еңбектер деректеріне жүгінсек, ғасырлар қойнауында жинақталған отбасы тәрбиесінің тәжірибесіндегі бала тәрбиесіне, оны өмірге даярлаудағы отбасының рөлі, жастарды еңбекке және нақтылы қоғамдық қатынастарға бейімдеу туралы көзқарастар стихиялы түрде қалыптасқандығын байқаймыз.

Мектептердің пайда болуымен байланысты өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесінде мектеп пен отбасының өзара ара қатынасын айқындау мәселелері туындады. Ол үстемдік етуші қоғамдық құрылысқа, сол қоғамдағы ойшылдар мен педагогтардың философиялық, әлеуметтік–саяси көзқарастарына байланысты әр түрлі шешілді.

Отбасы тәрбиесінің қызметі сонау қазақ халқының қалыптасуының бастау кезеңінен келе жатқандығын жоғарыдағы параграфтардан білеміз. Алайда, біз зерттеуге алып отырған IX – XII ғасырлар аралығындағы қазақ отбасы тәрбиесінің қалыптасуы мен дамуын сөз етуде алдымен «қазақ» сөзінің және қазақ отбасы тәрбиесінің қалыптасу генезисіне тоқталу қажет деп ұйғардық. Өйткені қазақ отбасы тәрбиесінің қалыптасу бастаулары сол кезеңдерге сәйкес келеді. «Генезис» ұғымына философиялық сөздікте грек тілінен аударғанда – «genesis» – шығу, пайда болу деген мағынаны береді деп сипаттама беріледі.

«Қазақ» сөзінің шығуы туралы деректерге сүйенсек, Қазақстан Республикасының ұлттық энциклопедиясында қазақтардың бастапқы қалыптасуы Шығыс Дешті Қыпшақта таралған деп көрсетілген, оны уақыты жағынан ғалым А.Н. Самойлович XI ғасырға жатқызады. Египет мемлекетінің қыпшақтары ортасында жасалған араб – қыпшақ сөздігінде «қазақ» сөзіне «еркін, кезбе» деген мән беріледі. Бұл өз руынан, тайпасынан, мемлекетінен бөлініп шығып, тіршілік ететін адамдарды білдірген.

Сонымен қатар, осы бағытта жарияланған тарихи деректерде XI – XII ғасырларда Қазақстанның далалы аймағын мекендеген түрік тайпаларының отырықшылық жағдайда егіншілігі дамыған аудандармен экономикалық мәдени қарым – қатынас жасауының жақсаруы Қазақ халқының қалыптасу процесінің елеулі кезеңі болғандығын мәлімдейді.

Біз қарастырып отырған кезең Қазақстанға ислам дінінің келуімен сәйкес келетіндігі белгілі. Осыған байланысты Орта Азияға арабтар ислам дінін енгізе бастағанда кең далада емін – еркін көшіп – қонған қазіргі Қазақстан территориясындағы түрік тайпалары арасында ислам дінін тарату үшін елге миссионерлер ағылып келіп жатты. Олар көшпелі халыққа күштемей – ақ ислам дінін енгізу жағын қарастырды. Оларға қазіргі қазақ халқын құраған сол кездегі кейбір тайпалар ұстанған дін исламға көп жағынан кереғар еместей болып көрінді. Сөйтіп, мәжәуилік шаман дінін оңай ығыстыруға болады деп сенді. Сол себепті де олар бұл тайпаларды «һаза хақ» – «һазақ» (бұл арабша сөздің мағынасы – «бұл дұрыс, жолы дұрыс») деп атады. Содан барып, «қазақ» деген термин қалыптасып кетті деген дерек бар. Әйтсе де, ұзақ дәуірлер бойы ислам діні қазақтардың ежелгі әдет – ғұрыптарын ығыстыра алмады. Қайта олармен санасуларына тура келді.

Оның бір көрінісі ұзақ дәуірлер бойына қазақ тайпалары арасындағы әдет – ғұрыптардың қоғамның заң нормаларының бірден – бір реттегіші рөлін атқарып келгендігі. Бұның себебі, қазақ қоғамы әлеуметтік – экономикалық жағдайына байланысты басқа халықтарға қарағанда томаға – тұйық өмір сүрді. Сол себепті де тек қазақи, өзіндік идеологияны өз ішіне алды. Екіншіден, әдет – ғұрып заң нормалары жалпы қазақ қоғамына тиістілік сипатына ие болды. Өйткені, туыс – туыстарымен ру – ру болып көшіп – қонған қазақтарда «ру намысы» анағұрлым күштірек болды.

Кейбір тарихшы ғалымдар – «қазақ» сөзі «қас» (нағыз), «сақ») (тайпа аты) деген сөзден, „қас сақ“ (нағыз қазақ) дегеннен шыққан – дейді. Олар қазақтар түрік, монғол тектес тайпалардан құралған ежелгі халық деген болжам айтады. Қазан төңкерісінен бұрынғы этнографтар мен тарихшылардың кейбірі «қазақ» деген сөзді «еркін адам», «қашақ» деген деп түсіндіреді.

Қазақстандық ғалым С.Қалиевтің философ ғалымдар А. Қасымжанов, Ж. Алтаевтардың «Біз тарихта XIV ғасырдың басынан бастап қазақ деген атпен еңсек те, мың жылдық мәдениеті, философиясы, әдебиеті, тарихы бар халықпыз...» деген ғылыми тұжырымына сүйене отырып, біздің мәдениет тарихымыздың тым ертеден басталатынын дәлелдейді.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2003 жылы жарық көрген ұлттық энциклопедиясында да «Қазақ» терминінің шығуы туралы деректер келтіріледі. Онда «Қазақ» атауы жазба деректерде әр түрлі көзқарастардың бар екендігін дәлелдейтінін айтады. Мысалы, ғалым Ә.Төлеубаевтың тарихи еңбегінде Енисейден табылған VIII ғасырдың түркі жазба ескерткіштерінде «қазғақ ұғлым»– «қазақ ұлым» деген сөз тіркесі кездеседі деп келтіріледі. Бұл сөздің мағынасы ежелгі түркілерде «бір атаның баласы» дегенді білдіреді екен. Сондай – ақ, IX – X ғасырларда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерін мекендеген үш қарлұқ тайпасының «хасактар» деген ортақ атауы болғандығын айтады. Ал қарлұқтардың қазақтар этногенезіне тікелей қатысы болғандығы белгілі. X ғасырдың орта шенінде Қазақстан жерінің батысынан шығысына қарай көктей өтіп Қытайға барған араб саяхатшысы Әбу Дулафтың «Рисала» деген еңбегінде «Хазлақ» деген ел аталады.

Сондай – ақ, «қазақ» сөзіне «Оғуз қаған» эпосында кездесетін көне «қадақ – қадағ» сөзі негіз болады деп тұжырым жасайды ғалым Құлмат Өмірәлиев өзінің «Ата тарихымызға үңілсек» деген мақаласында. Бұл сөз кейін тек дыбыстық жағынан ғана өзгеріске түсті дейді. Көне түркі тілінің даму тарихында «д» дыбысы сөз ортасында

«з» – ға айналған дәуір болған. Ол дәуір шамамен XI – XIII ғасырдың арасы деп түйін жасайды. Ал, бұл «қазақ» деген терминнің мағынасы сол дәуірдің өзінде «шығып кету, бөлініп кету» деген мағынаны білдіретіндігін түсіндіреді.

Қазақ халқының мінез – құлқының бес қырын айқындап көрсетуге болады:

1. Қазақ халқы табиғатынан қарапайым. Киген киімі қашан да мол, етек – жеңі кең болып келеді. Бұл оның көшпелі тұрмысына, атқа мініп, түсуіне, жерге малдас құрып отыруына ыңғайлы. Шапанының, тонының етегі отырған орнына төсек, ердің үстіндегі көпшігі жастық, шапанын көрпе етіп, кез – келген жерге, төсек таңдамай керек болса жата кететін. Мінезі де ең даласындай кең, жазық, ашық, жайдары. Қазақ ешқашан қысылып, қымтырылмаған. «Қалауын тапса қар жанады» дегендей, қазақ не айтса да қисынын тауып айтуға тырысқан. Сөзге мән берген. Сөзіне қарай кісіге құрмет көрсеткен. Уәжге тұрған. Бұл оның ерекше қимыл – қасиеті.

2. Қазақ кекшіл емес. Іштарлық та басқа халықтарға қарағанда, қазақта бәсеңдеу. Көп ішінде біреу мінеп, мінезінің кемістіктерін, шыққан тегін кемсітіп, бетіне басып, өлеңге қосса, шамасы келсе ол табанда жауап қайтарған. Уәжі күшті болса – жеңген болып есептелген. Жеңіліп қалса кек сақтамаған. Сыртқа шығып, айналаға көз салып, көңілі жадырап кететін болған.

3. Қазақ кімнің кім екенін бір ауыз айтқан сөзінен, былайша айтқанда «сөз саптауынан» байқаған. Кісінің ақылын бірден байқау қиын. Ол тереңде жатады. Бірақ оны байқау үшін көп сөйлеудің қерегі жоқ. Оны қазақ бір ауыз сөзден байқаған.

4. Қазақтың түсі суық емес, жайдары, беті ашық, бас киімін көзіне түсіріп кимеген. Қазақтың ішкі кең табиғи ақылдылығы, жайдарылығы оның бетінен байқалған. Қазақта бас кесу, дарға асу, зынданға салу деген жаза болмаған. Қазақтағы барлық жаза – айып төлету. Әрине, өлім жазасы да болған, бірақ ол өте сирек және кесектеп өлтірілетін болған.

5. Қазақ пейілі кең халық. «Өле жегенше, бөле же», – деген сияқты ол барын басқалармен бөлісіп отырған. Ерулік, сыбаға, сарқыт деген кәделер соның көрінісі. Өзі сондай болған соң, өзгелерден де соны күткен, қазақ сараңдықты ұнатпаған. Қазақтың барлық байлығы, оның алдындағы айдаған малы болған, оны ешкімнен де жасыра алмаған.

Сонымен, біз жоғарыда қарастырылған көптеген ғалымдар зерттеулеріне талдау жасай отырып, *біріншіден*, IX – X ғасырларда көшпенді түрік халықтарының арасында кейбір тайпаларының «қазақ» деп аталғандығын айқындадық. Ол тайпалардың салт – дәстүрлері мен бала тәрбиесіне деген дүниетанымдары табиғат пен қоғамдық құбылыстардың әсеріне негізделіп қалыптасқандығын байқадық.

Екіншіден, қазақ халықтарының мінез – құлқы мен кескін – келбеті, болмыс бітістері және соған сай отбасылық тәрбие дәстүрлері яғни генетикалық ерекшеліктері өздерінің көшпенді өмір салттары мен табиғат құбылыстарына бейімделуінен туындағандығын дәлелдедік.

Әдебиет:

1. Қалиев С.Қ. Үлгілі үйдің ұл – қызы. / құрастырған С. Қалиев. – Алматы: Санат, 2000. – 208 б.
2. Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Білім, 1995. – 235 б.
3. Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 1998. – 124 б.
4. Төлеубекова Р.К. Халықтық педагогикадағы адамгершілік тәрбиесі. // Бастауыш мектеп. – 2001. – №5. – Б. 61 – 65.
5. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт – дәстүрлері. – Алматы; «Алматыкітап». ААҚ, 2004. – 284 б.
6. Қалиев С, Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім – тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1996. – 350 б.
7. Айтмамбетова Б.Р. Тәрбиенің көкейкесті мәселелері // ҒПО Хабаршысы. – 1994.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 20 – 30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҮКІМЕТКЕ
ҚАРСЫ «ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ» КӨТЕРІЛІСТЕР**

Ахметжанова Г.Н., Дүйсенбай С.К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

XX ғасырдың 20 – 30 жылдары Қазақстан территориясы Кеңестік жүйенің басқаруына тиеді. Сол кезеңдегі Қазақ АКСР – нің жағдайы күрт өзгере бастады. Азамат соғысы (1918 – 1920 жж.) аяқталып, бұрынғы Ресей империясының аумағында жеңіске жеткен кеңестер экономиканы тұрақтау, бағынышты округтер мен губернияларды қайтадан реформалау, әскерді жандандыру және жалпы әлеуметтік саланы көтеруге жөнеледі. Бұл альтерация (өзгеріс) Қазақстанға да көп әсерін тигізді. Ең алдымен, 1917 жылы желтоқсанда құрылған Алашорда үкіметі 1920 жылы 9 наурызда кеңестердің қаулысымен таратылады. Біраз уақыт өткен соң, 1920 жылы 20 тамызда Қазақ АКСР – ін құру туралы декрет шығады. Айта кететін жәйт, арнайы мемлекеттік басқару жүйесін орнату Кеңес үкіметінің Қазақстандағы билігін нығайтуға көзделген еді. Осылайша, олар біртіндеп келесі саясатқа жол аша бастайды. 1921 – 1925 жылдар аралығында Қазақстанда жаппай ашаршылық (2 млн 350 мың адам қайтыс болды, соның 82% – ы Батыс Қазақстанға келген, мал басы 40 млнға кеміді, егіс алқаптары, жиналған астық мөлшері күрт кеміді), индустрияландыру (көшпелі халықты қағаз жүзінде, бейбіт түрде машина техникасымен қамтамасыз ету, инфраструктураны дамыту сияқты көрінді, алайда бұл келешекте жаңа қырғын саясатқа әкеліп соқтырды) [1]. Индустрияландыру қазақ және басқа ұлттарды күштің арқасында өзгертуді бастады. Оны кейінірек жалғастырушы ретінде Ұжымдастыру және бәріміз білетін «Кіші Қазан» саясаты болды. Осы тұста қазақ қоғамындағы наразылық оты жана бастайды. Кеңестердің ұжымдастыру жоспары тікелей қатігездік және күштің арқасында номад салтын ұстанған қазақтарды жаңа өмір дағдысына көшіру міндет еді. 1927 жылы XV съезде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты қабылданған соң, ірі бай – шонжарлардың мал – мүлкін тәркілеу басталды. Бұл жағдайдағы негізгі фактор ол аудандардағы шаруашылықтардың ерекшеліктері, өндіріс процесінің ерекшелігі, қоғамдастырудың ерекшелігі, көшпелі өндіріс құралының ерекшелігі ескерілмегені болатын. Қиын қыстауда 145000 ірі қара мал саны тәркіленді, кейін орталық шаруашылыққа берілді, 140 – қа жуық кооперативтік бірлестіктер құрылды, тіпті астық дайындау барысында 31000 шаруа жазаға тартылды [2]. Кеңестердің бұндай қатал саясаты халықтың ашуын тудырмай қоймады. Өйткені қамауға алынған мал санын қысқы кезеңде қалай дұрыс бағу керектігін білмеген кеңестердің өлкелік басқармасы арнайы бұйрық шығарған болатын. Ол бұйрық бойынша әрбір тәркіленген мал басы қарапайым баздарда қысқы кезеңде тұру керек делінген. Алайда мұндай процесс кейін малдың қырылуына әкеліп соқтырды. Халық аш қалып, өлкедегі өндірістің оларға пайдасы тимегендіктен, алғашқы көтеріліс ошағы туындай бастайды. Ертіс өзенінің төменгі ағысындағы Семей, Тобыл өзенінің ортаңғы шағындағы Торғай мекендерінде кішіден үлкенге ұласқан протест болады. Торғайлықтар «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұранмен шығады. Бұл мезетте Иран мен Ауғанстанға көшуге мәжбүр болған қазақтар қайта жиналып, Маңғыстау және Ойыл аймақтарында шоғырланады. Біртіндеп, Қазақстанның түпкірінен түрлі топтар құрыла бастайды. Олар аудан орталықтарына басып кіріп, партия және кеңес үкіметінің өлкелік мекемесін ойрандайды. Аудандық партия осы көріністерді орталық билікке хабарлауға мәжбүр

болады. Дәл осы кезеннен, яғни 1928 жылдың 1 – ші қазанынан 1929 жылдың 1 желтоқсанына дейін 277 шаруа атылады [3]. Халық толқуы енді көтерілістерге ұласа бастады. 1929 жылы 1 қараша айында Қостанай округінде Торғайлықтардың ұранын жалғастыруға және кеңестердің әділетсіз саясатына қарсы Батпаққара ауданында көтеріліс бұрқ етеді. Кейбір деректердің мәліметінше, соның ішінде Талас Омарбековтың «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» кітабында көтерілістің басталуына себеп болған фактор ол Алаш партиясының қоғам қайраткерлері А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, М. Есболовтың, 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс басшыларының бірі, Ә. Жанбосыновтың серіктері мен балаларының әділетсіз қуғындалып, абақтыға жабылуы болатын делінген. Көтерілісшілер мақсаты – тұтқында болған адамдарды босату еді. 1929 жылы 2 қарашада наразылыққа қатысушылар Батпаққара ауданының орталығына шабуылмен кіреді. Аудан басшылары, жергілікті өкімет адамдары тұтқынға алынады. Жергілікті партия, кооператив, милиция, шаруашылық мекемелері орналасқан үйлер өрттеледі. Көтерілісте белсенділікті қарапайым шаруалар Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов танытты [4]. Көтерілісшілер қатарында 5 ауылдық кеңес мүшесі, 12 комсомол, 2 «Қосшы» одағының төрағалары болды. Көтеріліс басшылары аудандағы барлық ауылдарды жинап «ақсақалдар үштігін» құрады. Оларға әрбір ауылдан 50 сарбаз шығару міндеті жүктелді. Жалпы саны 1000 адамға жететін топ құру (800 – і Батпаққара ауданынан, 200 – і Наурызым ауданынан) көзделді. Жергілікті мешітке Омар Бармақовты көтерілісшілер хан етіп сайлайды. Батпаққарадан кейін көтерісшілер Наурызым ауданындағы елді – мекендерді қосып алып, Қостанайға шабуыл жасауды жоспарлайды. Бірақ олардың жоспары іске аспай қалады. Себебі, адам саны 530 – ға ғана жеткен топтың, 75 – ке жуық мылтықтармен ірі әскери қимылдар ұйымдастыруға шамалары жетпеді. Жазалаушы отрядтармен айқаста қарапайым қаруланған шаруалар ештеңе істей алмады. Жазалаушы отряд Бармақовты және оның 200 адамға жететін тобын тұтқынға алады. ОГПУ «үштігі» Батпаққара көтерілісіне байланысты 115 адамды ату жазасына, 170 адамды 2 – 10 жылға дейінгі мерзімде еңбекпен түзету лагеріне, 17 адамды шартты түрде соттайды [5]. Қазақ өлкелік партия комитеті осы көтеріліс туралы былай деген: «Торғай шаруаларының бандиттік – басмашы қозғалысының көрінісі». Көтерілістің жаншылуына қарамастан, оның барша Қазақстанға әсері өте зор болды. Бір жылдан кейін Оңтүстік аймақтарда Созақ көтерілісі басталып кетеді...

1930 жылы 7 ақпанда таң атқан сәтте 400 – ге жуық адам Шолаққорған ауылын басып алып, аудандық партия комитетінің басшысы К. Жүнісбековты өлтіреді. Созақ аймағында көтерісшілер ошағы қалыптаса бастайды. Оның басталуына ауданда мал – мүлкінен айырылған кулактар мен олардың туыстары үшін бірнеше тұтқындар лагерінің ашылуы мен мұсылмандар үшін қасиетті саналатын Ораза айында діни әдет – ғұрыптарды орындағандарға өкімет орындарының айып салуы сылтау болды. Көптеген тарихшылар, соның ішінде профессор Әбдімәлік Нысанбаев «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының бас редакторы ретінде Созақ көтерілісі туралы былай айтып кеткен: «Шаруалардың бұл бас көтеруі Қазақстанда ХХ ғасырдың 20 – 30 жылдарында ең ірі және елеулі көтерілістің бірі болды. Адам саны 5 мыңға жетті. Сонымен қатар бұл бас көтеруді «Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық қарулы көтеріліс» ретінде сипаттауға болады». Тіпті, Тұрар Рысқұлов осы көтерілістің басталуына себеп ретінде күштеп ұжымдастыру дәстүрлі көшпелі қоғамның бірқатар ережелерін бұзумен қатар жүргізілгенін және өмір салтын бұлайша қорлау қоғамдық наразылық пен қарсылықтың өсуіне әкеп соқты деп санаған. Оның айтқаны әдетте дұрыс болды. Кеңестердің көшпелі халықтың әлеуметтік құрылысына деген жайбарақаттылығы және озбырлы саясаты осындай қанды саяси процесстерге әкелді. Әбдімәлік Нысанбаевтың

«Қазақ энциклопедиясы» еңбегінде бас редактор болып, осындай деректер айтып кеткен: «Созақтағы көтерілісті С. Шолаков және Жақыпов деген қарапайым шаруалар бастады. Олардың басқаруымен қарулы жігіттер тобы Сырдың бойындағы Түркістаннан Жаңақорғанға дейін қазақ даласын «оятып», көтерілісті көтеріп, аудан орталықтарына шабуыл жасап, ел арасында пропаганда жүргізді. Алғашқы маңызды шайқас 1930 жылы 12 ақпанда өтті. Осы кезде Қазақстан ОГПУ – дің басшысы Ольшанский қызыл армияны көтерілісшілерге қарсы бастады. 16 – 17 ақпан күндері Ташкенттегі Ленин әскер мектебінен 500 винтовка және төрт зеңбірекпен қаруланған, Алматыдан Акаев басшылығындағы кавалерлер эскадроны, Қызылордадан 50 адамнан тұрған винтовка және пулеметпен қаруланған күштер келіп жетеді. Сонда, екі жақта (көтерісшілер және ОГПУ) нәтижеге жете алмады. Алайда, Батпаққарадағыдай қару сапасы төмен болған шаруалар оңтүстікке ығысып, қуғында болды. Біреулері Ташкент түбіне, кейбірі Шу өзені жағына беттеп кетеді. Қазақстандағы өкілетті органдар осы адамдарды іздеу барысында, көптеген ауылдарды, жазықсыз адамдарды ату жазасына кесіп, этноцид саясатын жүргізе бастайды. Созақтағы басталған шаруалар көтерілісі басқа толқуларға жігерлік рухын бағыштап, сол бас көтеруге қатысқандардың өздері 1938 жылға дейін партизандық күресті жалғастыра берді. Бірақ кейінде ұсталып, сотталып, кейбірі ату жазасына кеткен болатын.

Созақтағы қырғын шайқас Батыс Қазақстандағы өлкелерді бас көтеруге итермеледі. Батыста тұратын адай, тама, байбақты, шеркеш руларында толқулар басталып, Маңғыстау, Ойыл төңірегінде 300 – ге жуық адам топтасты. 1931 жылы қыс кезінде Сарыарқаның шығыс бөлігінде Шыңғыстау көтерілісі бұрқ ете салады. 200 – ге жуық адамды басқарған шаруалар Медеуов Сәнияз бен Торайғыров Емілжан көздегендері басқа көтерілістерге қарағанда әлдеқайда амбициялы көрінді. Себебі олар халықты жұмылдырып, кеңес үкіметін жоюды көздеді. Қазақстанның шығысында Алтай (Урянхой) өлкесінде тұрақты қызыл армия бөлімдері тұрған. Орталық басқармадан нұсқаулық келген соң, олар Шыңғыстаудағы бас көтеруді жаншуға аттанады. Ұйымдастырушылар және 180 – ге жуық адам тұтқындалды. 1931 жылы 15 мамырда ерекше үштігің (оны құрған Голощекин, І. Құрамысов, Г. Рошаль) бұйрығымен 47 адам ату жазасына кесілді, 105 адам еңбекпен түзеу лагеріне жөнелтілді, 23 адам сотталды [6]. Бұл сәтсіздік жергілікті халықты келесі маңызды бас көтеруге шығарды. Сол жылдың наурыз айында Шұбартауда 11 – ге жуық ауыл топтасып көтерілді. Осының бәрін ақсақал Қарамұрзин Мырзаш басқарды. 5 наурызда олар кеңес кооперативтерін басып алып, оның мүлкін елге үлестірді. «Бидайық» жайлауында көтерілісшілердің алғашқы жиналысы өтті. Сароба жайлауында жиналған 30 шақты адам Молдабаев Қалидің бастауымен Аягөз стансасынан Шұбартауға келе жатқан тауар тиелген жүк арбасын тонайды. «Кеңжайлау» жайлауындағы жиналыста аудан орталығына шабуыл жасау туралы шешім қабылданып, онда 200 – дей көтерілісші жиналды. Көтерілісшілерді шабуылға Серғазин Мұқа, Молдабаев Қали, Байғозин Мелдехан, Әбітаев Итжан бастап арттарынан 300 – ге тарта адам ерді. Жолда көтерілісшілерге басқа ауылдың жігіттері қосылып, адам саны 700 – ге таяп қалады. Негізінен сойылмен қаруланған көтерілісшілер 8 наурызда аудан орталығын қарсылықсыз, қантөгіссіз басып алады. Олар ең алдымен қамауда отырған 41 адамды босатады [7]. Мұнан соң аудандық мекемелерді жаппай талқандап, ондағы құжаттарды өртеп жібереді. Талас Омарбековтың «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» кітабына сүйенетін болсақ, Шұбартау ақсақалдары Мырзаш Қарамұрзинды хан етіп сайлайды. Осындай саяси көрініс Біріккен мемлекеттік саяси басқарма мен коммунистік жасақтарға мүлде ұнамады. Сондықтан, көтерілісті аяусыз қыру үшін қызыл армия жеберіледі. Нәтижесінде 28 көтеріліс басшысы ату жазасына кесілді, 66 адам 3 – 10 жылға дейін мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне жөнелтілді. Қазақстанның

өз ішіндегі аудандарға 3 – 5 жылға дейінгі мерзімге 17 адам жер аударылды, шартты түрде 22 адам сотталды. Осыдан кейін аймақты қадағалау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құрылады. Алайда Шұбартау көтерілісі сол жылдардағы Қазақстанда Кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы бағытталды. Жалпы Шығыс Қазақстандағы бас көтерулердің түпкі мақсаты кеңестік режимді құлату еді. Күші басым кеңестер әр көтерілісті жаншудан жалыға бастады. Бір толқудан екінші толқу пайда болып, барша қазақ жерінде жалпыхалықтық көтерілістер кезеңі басталады...

Көп уақытқа созыла алған көтерілістер Батыс Қазақстан (Ақтөбе), Солтүстік Қазақстан (Қостанай), Оңтүстік Қазақстан (Қызылорда) округтерінде байқалды. Қостанай округінің Жетіқара ауданында 4 хан – А. Қанаев, Ж. Бәйімбетов, М. Саматов, И. Сатыбалдин сайланады. Көтерілісшілер барлық жерде ауылдық кеңестерді талқандап, құжаттарды жойды, астық дайындауға бөгет жасады, колхоздарды таратты. Кейінірек ауылды аймақтардан қосымша күш жинау мақсатымен Ырғыз даласына шығып, сол жақтарда 14 – 15 наурыз айларында жазалау отрядтарымен, милициямен, атты дивизиямен шайқасқа түседі [8]. Көтерісшілердің әрбір шайқасы олардың қару сапасына және ішкі тұрақтылығына байланысты болды. Екінші жақтан бәрі жақсы болғанымен, қару сапасы соғысқа толық жарамды болмады. Шайқастар сәтсіз аяқталып, шаруалар ығыстырылды. Шаруаларды бастап келген Ж. Бәйімбетов, Д. Қараев пен А. Әйменовтер атты сарбаздар партизандық күресті жалғастыруға жөнеледі. Олардың талабы әдетте 1928 жылдан заңсыз тәркіленген ірі қара малды халыққа қайтару, мешіттерді қайтару, діні қағидаларды ұстанатын адамдардың ісіне мемлекеттің араласпауы, жүріп жатқан ұжымдастыру саясатын доғару, салық мөлшерін нормаландыру, аудандардың мәселесін өлкелік басқарма емес, тікелей жалпы жиналыста шешу болатын. Айта кететін болсақ, осы талаптар ХІХ ғасырдың 30 – 40 жылдарындағы өткен Кеңесары Қасымұлының Ресей империясына қойған талаптарымен бір – екі ұқсастыққа ие. ХХ ғасырда көтерісшілердің кеңес үкіметінің билігі Қазақстаннан кетсін, ұжымдастыру саясаты жойылсын деген ірі талаптары Кеңесарының орыс самодержавиесі қазақ жерінің еркіндікте жатқан аймағын жөнге қалдырып, ұлы Дешті қыпшақ аймағынан кетуге керек деген талабымен бірдей көрінеді. Қазақтардың күресі көшпелі далада үлкен шу шығарды. Талаптар орындалмай, көтерісшілер тобы жазаға тартылды, кейбірі сотталып, еңбекпен түзеу лагерлеріне аттанды. Ырғыз даласында 16 ауыл бірігіп, көтерісшілер саны 1600 – ге дейін жетті. Алайда оларды талқандау үшін арнайы әскери топ – 11 атты әскер дивизиясы жеберіліп, кейін көтерісшілер Қармақшы ауданындағы Қараүңгір аймағына қашып кетеді [9].

1931 жылдың ақпан – наурыз айында Шығыс Қазақстан облысының Абыралы аймағында көтеріліс ошағы шығады. Шыңғыстаудағы секілді бұл жиында халық кеңес үкіметінің ұжымдастыру саясатына және 1928 жылдан бастауын алған ірі – қара малды тәркілеу заңына қарсы шықты. 1931 жылдың қысында өлкелік комитет бүкіл дала бойынша өкіметке мал тапсыру науқанын бастайды. Шығыста халықтан 3300 – ге жуық ет талап етілді. Алайда бұндай іс – шара жергілікті тұрғындарға, ауылды мекендерге мүлде ұнамады. Біртіндеп толқу біршама ірі көтеріліске ұласып, 14 ауылдан шыққан 700 – ге тарта жігіттер Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұловтардың басқаруымен орталық аудан басқармасы – Қайнарға шабуыл жасайды. Негізгі мақсат мал тапсыруды тежеу және кеңестік билікті өлкеден ығыстыру еді [10]. Сойылмен қаруланған қазақ шаруалары Қайнарда ОГПУ отрядтарымен кездесіп, қырғын шайқаста артқа шегінуге мәжбүр болды. Партизан күресі маусым айына дейін жалғасты. Кейін бас көтеруді жақтаушылар Қарқаралы ауданында (қазіргі Қарағанды обласы) Томар, Аққора ауылдарынан 300 – ге тарта адамды жинап, Ысқақ Кемпірбаев атты адамның бастауымен кеңес үкіметінің зорлық – зомбылық әрекеттеріне қарсы шығады. Себебі

сол кезде Қазақстандағы кеңестік басқарма қарапайым халықтан мал мүлкін түгел дерлік алуды бастайды. Соның әсерінен ашаршылық, кедейлік көбее түседі. Ысқақ бастаған топ аудандық коммуналар отрядын талқандап, алынған мал мен астықты жұртқа қайтарады. Бір айға созылған көтеріліс кейін Семей қаласынан келген тұрақты әскермен шайқаста (15 ақпан) жеңіліске ұшырайды. Көтерілісшілерді қоршауға алған қызыл әскер мынадай құрамда болды: Тоқабайдағы отряд 700 қылыштан, 30 пулеметтен, үш зеңбіректен; Қарсақпайдағы отряд 150 қызыл әскер, бес пулеметтен; Торғайдағы отряд 120 қызыл әскер, үш пулеметтен; ал теміржол бойында Жосалы, Қазалы, Арал сияқты стансаларда 200 – ге жуық қарулы комотрядтар орналасты. Бұл өзара телеграф және радио – телеграф арқылы байланысып отырған қарулы отрядтар Қарақұмнан шығатын жолдың бәрін бақылауда ұстады. Сондағы шайқаста жеңілген көтерісшілерден 274 адам сотқа тартылып, 85 адам атылады. Ысқақ және оның серіктестері ОГПУ шешімімен Семей қалалық түрмесінде атылады. Осындай ерлік пен жігер ешқашан ұмытылмайды. Халқы үшін жанын берген ерлер тізімі Қазақстан тарихының беттерінде мәңгілік сақталып қалады [11].

Ең бір елеулі бас көтерулердің бірі, ол Адай көтерілісі болатын. Сонау 1929 жылдан 1932 жылға дейін созылған бұл күрес кеңес үкіметінің коммунистік асыра сілтеушілігіне қарсы бағытталды. Ең алдымен көтеріліске тікелей себеп басқару жүйесінің өзгеруі, салық мөлшерінің көбеюі және адай ханы атанған Тұбанияз Әланиязовтың қамауға алынуы, кейінірек Голощекиннің Маңғыстау аймағында жылдам түрде ауылдарды ұжымдастыру кезеңінің көрінісі болды. Сол жылдары кеңестерге қарсы контрреволюциялық үгіттеу жүргізетін «Адайды құтқару» тобы құрылады. Олар 1928 – 29 жылдың қыс айларында «Қызыл жүн» аталған жүн салығы, онымен қатар тері, сүйек, шүберек жинап тапсыру міндетіне қарсылық білдіріп көтеріледі. Табын, Жылқосы, Маңғыстау, Доссор аймақтары да көтерілді. Маңғышылақ ауданында 800 – ге жуық адам жергілікті басқарма мекемелерін талқандап, үйлерін өрттеген. Кейінде Оразбай есімді адам бастаған 150 жігіт Қарабұғаз шығанағындағы сауда орталарын басып алады. Күрес бір жыл бойы кеңестер үшін еш нәтижесіз өтеді. Әрекет ету үшін аудандық басқарма тұрақты әскерді осы топтарға қарсы аттандырады. Дейме жерінде 1000 – ға жеткен көтерісшілер қоршауға алынады. Тіпті Барсакелмес аймағында шоғырланған ірі топтар орыс әскерімен шайқаста жеңіліске ұшырайды. Бұған себеп әдеттегідей қарудың сапасыздығы болатын. Орыс отрядтары көтерісшілерді ығыстырып, көшіп кетуге дайын болған 3000 – ға тарта қазақ отбасыларын қайтарып алып, 26 көтерілісшілерді түрмеге қамайды [12]. Гурьев жаққа ығысқан топтарда ұсталып, 96 адам сотталады. Қашып үлгерген адамдар көршілес Қарақалпақстанға, Түрікмен АКСР – не көшіп кетеді.

1929 – 1931 жылдар аралығында Қазақстанда толқулар мен көтерілістер саны 372 санын құрады. Әрбір көтерілген азамат өз Отанының дербестігін, оның болашағын ойлаумен үкіметке қарсы шыққан. Менің ойымша, барлық көтерілістерді бір мезетке қосуға болады. Себебі, сонау XIX ғасырда Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Кенесары Қасымұлы, Жанқожа Нұрмағамбетұлы т.б кейін XX ғасырда Амангелді Иманов, кейін міне Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов, С. Шолаков, Жақыпов, шаруалар Медеуов Сәнияз бен Торайғыров Емілжан, Қарамұрзин Мырзаш, Молдабаев Қали, Серғазин Мұқа, Молдабаев Қали, Байғозин Мелдехан, Әбітаев Итжан, А. Қанаев, Ж. Бәйімбетов, М. Саматов, И. Сатыбалдин, Д. Қараев пен А. Әйменов, Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұлов, Ысқақ Кемпірбаев, Оразбай, Бәйімбетов, Ы. Әлмағамбетов, Б. Байбахтин, М. Қыпшақбаев, С. Қуандықбаев, Ө. Өмірбаев, Б. Талқанбаев, Т. Ахметов және тағы да аттары айтылмаған немесе белгісіз қалған ерлеріміздің бостандық пен әділдік жолындағы ұлы күресі нәтижесіз қалды деуге мүлде болмайды. Қазақ жұрты

XX ғасырда талай қиындық көрді. Соның 1929 – 1930 жылдары аштық, күштеп ұжымдастыру, мал – мүлікті тәркілеу, заңсыз соттау, ату, жер аудару, ішкі әлеуметтік реформалардан ұлтымыз зардап шегіп, кейін 1931 – 1933 жылдар кезінде 2 млн – нан астам адам қырылып, 500 мыңы ауыр жағдайда өмір сүрді, 300 мыңға адам көрші Қытай және Ауғанстан территориясына көшіп кетеді. Қазақ ұлтының басқа халықтармен ассимиляциясы кейін жергілікті этностың пайызын төмендете бастайды. Жалпы айта кететін болсақ, XIX ғасырда көтерілістер ұлт – азаттық сипатта болса, оның жалғасы ретінде ресми түрде 1929 – 1930 жылдар кезіндегі бас көтерулерді жатқызуға болады. Себебі, мақсаты кей – кезде келісетін көтерілістер Қазақстанды Ресейден және Кеңес үкіметінен еркін республика ретінде құруға талпынған. Сол жылдардағы көрініс тапқан батырлық, елге деген жанашырлық, отансүйгіштік келешектегі тәуелсіздік пен әділеттік жолындағы күрестерге стимул бола алды.

Ойымды түйіндей келе, еліміздің осындай тарих беттерінен біздің қазіргі тәуелсіз ұрпағымыз үлкен сабақ алуы тиіс. Сол сабақтың негізі ең алдымен Отан алдындағы борышынды өтеп, еліңді, жұртыңды, туған жеріңді жаудан сақтап қал деген ұғымнан көрініс табады. Ұлы Отан соғысының ардагері, танк батальонының командирі Бауыржан Момышұлының айтқан сөздері осы көтерілістерге сай келеді: «Отан үшін отқа түс, күймейсің!». Осы сөздердің астында зор мағына жатыр. Қазақтың бостандығы мен өмір салты үшін күрес жүргізген ата-бабаларымыздың аңсап жеткен арманын бұзып алмай, еліміздің даңқты азаматтары мен патриоттары болу біздің басты міндетіміз. Келешегіміздің болашағы бүгінгі жастардың қолында. Әрбір жас бала Отанының тарихында осындай жігерлі, айбатты ерлердің болғанын ұмытпауы тиіс. Солардың жандарына дұға етіп, арттарынан ұлы істі жалғастыруы тиіс деп санаймын.

Әдебиет:

1. Хұсайынқызы Х.Г. «Қазақстан тарихы», Нұр – Сұлтан қаласы, 2017.
2. Қозыбаев М., Алдажұманов І., Әбілғожин Ж., «Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық», Алматы, 1992.
3. Нусупбеков А.Н. «Формирование рабочего класса в Казахстане», Ресей, 1966.
4. Талас Омарбеков «Зобалаң» (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929 – 31 жылдары болған халық наразылығы), Алматы, 1994.
5. Талас Омарбеков, «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті», Алматы, 1997.
6. Ивницкий Н.А. «Коллективизация и раскулачивание», 1994.
7. Талас Омарбеков, «20 ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері», Алматы, 2001.
8. Аяған Б.Ғ., «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», Алматы, 2009.
9. Шаяхметов Н. «XX ғасырдағы Қазақстан тарихы», А., 2015.
10. Асылбеков М.Х., «Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық», Алматы, 2010.
11. Талас Омарбеков, «Қазақстан тарихы», «Қазақ университеті», Алматы, 2016.
12. Жұмабай Қалиев «Адай көтерілісі», Алматы, 2010.

ӘОЖ 94(574)

«Ер есімі – Ел есінде»

Ахметжанова Г.Н., Әсірелі Ұ.Б.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Ер есімі – Ел есінде болып сақталып қалған, біз үшін орны бөлек, ауылымыздың мақтаныш тұтар көрнекті тұлғасы – Жолдыбай Нұрлыбаев туралы айтқым келеді. Соғыста ерлігімен қаза тапқан жерлес атамыз. «Батырмын» деп кім айтпас, барарға

жүрек шыдамас. Қазіргі таңда, Жолдыбай Нұрлыбаев туралы жерлестері зерттеу жұмыстарын жасауда. Ауыл болып мектептің атын беру ұсынылып, қазіргі кезде «Өнімкер» ауылының мектебі – Жолдыбай Нұрлыбаев деп аталады. Халқы барда, Жолдыбай Нұрлыбаев халыққа сіңірген еңбегі ешқашан ұмытылмас.

Кеңес Одағының батыры Жолдыбай Нұрлыбаев 1922 жылы дүниеге келген. 1945 жылы Лукац – Крейц қаласы үшін болған шайқаста ерлікпен қаза тауып, Кеңес Одағының батыры атағына ие болды. Батыр өмірін зерттеуші Молдабеков Сейдулла зейнеткер, 1934 жылы дүниеге келген. Ж. Нұрлыбаев атындағы орта мектебінің директоры болып қызмет істеген. Жерлесі, Мақтаарал ауданы «Өнімкер» колхозында туылған, Кеңес Одағының батыры Жолдыбай Нұрлыбаевтың өмірбаянын зерттеуде. Молдабеков Сейдулла – ағаның Кеңес Одағының батыры Ж. Нұрлыбаев туралы әңгімесі. Жолдыбай Нұрлыбаевтың туып өскен жері – 1930 жылы іргесі қаланған «Өнімкер» колхозы. – Мен 1970 – ші жылдары газетте Жолдыбай Нұрлыбаев мақала шыққан соң ауыл қарты Тастан Текеевпен батыр өмірі жайлы әңгімелестім. «Мен Жолдыбайдың әкесі Нұрлыбаймен қатар өстім», – деп қария сөзін бастады. «Нұрлыбай екеуіміз ауыл дихандары үшін құрал – саймандар, аттың ертоқымын жасайтын ұста едік. Нұрлыбайдың перзенті жоқ еді. Ол қашан перзент көремін деп үнемі асыға күтетін. Бір күні Нұрлыбай екеуіміз күнделікті кәсібімізді дөңгелетіп отыр едік. Бір әйел асыға жүгіріп келді, қуанышы қойнына сияр емес. «Нұрлыбай, сүйінші, сүйінші, сәбилі болдың! Ұл!». Оны есіткен соң біздің қуанышымызға шек болған жоқ. Нұрлыбайдың жүрегі жарыла жаздап қуанды. Бұл 1922 жылдың көктемнің бір күні болатын. Екеуіміз қуанғанымыздан үйіне бірге бардық. Нұрлыбай мені жібермей: «Сәбидің есімін Жолдыбай деп қоямын», – деді. «Болар бала бес жасынан», – деп халқымыз айтқандай, Жолдыбай жасынан–ақ пысық, алғыр, әрі жұмысқа ұқыпты қарайтын, тіл алғыш бала болып өсті. Ол «Өнімкер» колхозындағы жеті жылдық мектепті, кейін «Бірлік» орта мектебін үздік бағамен бітірді. Жолдыбайды ағайыны Мәміш Бекботаев (ол уақытта колхоз бастығы еді). 1939 жылы Алматы қаласындағы мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді курсқа түсіреді. Оны 1939 жылы бітіреді. 1939 – 1941 жылдары (Ленин колхозы) «Земля и труд» колхозындағы Қызылабад орта мектебінде мұғалім болып қызмет етеді. 1941 жылы Алматы қаласындағы Киров атындағы университетінің журналистика факультетіне оқуға түседі. 1941 жылы желтоқсан айында Алматы қалалық әскери комиссариаты арқылы өз еркімен майданға аттанады. Жолдыбай соғыста батальон командиріне дейін көтеріліп, капитан шенін алады.

Ж. Нұрлыбаев Ұлы Отан соғысында Сталинград, 3 – ші Оңтүстік, 4 – ші Украина, 1 – ші Белоруссия сияқты соғыс майдандарында шайқасқа қатысады. Висла – Одер шайқасында дайындық кезінде 1 – ші Белоруссия майданының құрамындағы генерал Николай Эрастович Берзаринның (Берлинның тұңғыш коменданты) басқаруындағы 5 – екпінді армияның жауынгерлері ерекше көзге түсті. Магнушевский әскери алаңының қорғаныс шенін бұзып өтіп, 1945 жылдың 14 – қаңтарында елеулі табыстарға жетті. 19 қаңтар күні Скорневица, Варшава – Познань елді мекендері, 2000 – нан астам фашистер жайғасқан елді мекендері, Кола қаласы 7 – сағаттық соғыстан кейін азат етіліп, Варта өзеніне өтетін жол ашылды. 21 қаңтар күні 2 – гвардиялық танк армиясының жау қарсылығын ерлікпен бұзып өтіп, Несе өзені арқылы Германияның шекарасына басып кіреді. Міне, осы шайқастарда №507 танкіге қарсы оқ ататын артиллерия полкінің жауынгерлері немістердің тоғызыншы шабуылына тойтарыс берді. Мұнда Нұрлыбаевтың батальоны ерекше көзге түсті. Одер өзенінен өту үшін болған ұрыстардан 5 – екпінді армия шайқастың 18 – ші күні 570 километр жерді азат етті. Гитлершілерді өкшелей қуып, Висладан Одер өзеніне дейінгі аралықтағы немістердің жеті тосқауылының бірде – біреуінде аяқ тіретпей қуып тастайды. Батарея командирі

П.И. Никулин, кіші сержант Т. Казаков және сержант И.А. Кутиновтар жаудың осы әскери қорғаныстарын қиратуданағыз патриотизмді танытты.

Соңғы снарядтары қалғанша фашистермен шайқасып, ерлікпен Отан үшін жандарын құрбан етті. Жолдыбайдың соғыста армия қатарына бірге қызмет еткен өмірінің соңына дейінгі жолдасы, қазіргі отставкадағы капитан Ростов – Дон облысы, Белая Колитва қаласы, Комсомол поселкесінде тұратын Симонов Алексей Парфенович өз күнделігінде былай деп жазады: «...1945 жылғы 31 қаңтар күні еді, әдеттегідей жау шабуылға шықты. Бұл Лукен Крейц қаласының іргесіндегі шайқаста Нұрлыбаев батареясы жаудың миномет батареясын талқандап, қолма – қол шайқаста елуден астам гитлершілердің көзін жойды. Сондай – ақ гитлершілердің ауыр машиналары мен танкілері біздің батарея орналасқан жерге жақындап қалды, сол кезде Жолдыбай екі қолына екі граната алып, жау танкесіне қарай ұмтыла жүгірді. Біреуін от құшағына орандырды да екіншісіне граната лақтыра бергенде өзі де жау оғынан құлап түсті». Жолдыбайдың ұрыс майданындағы көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін 5 – УД армия командирі генерал – майор Косенко 1945 жылғы 7 ақпан күні қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры деген ең жоғарғы атаққа лайықты деп бірінші ретте ұсынды. Армия соғыс Кеңесінің қорытындысы оны Кеңес Одағының Батыры атағына лайықты деп шешім қабылдады. Мен 1970 жылы Москва облысы Подольск қаласындағы СССР қорғаныс министрлігінің архивіне жазып, Батыр туралы хабарлама сұрадым, ол туралы құжаттар мен Жолдыбайдың жұбайы Прудникова Екатерина Артемовна мен ұлы Георгий Жолдыбайұлы Нұрлыбаев туралы мәлімет алдым.

Ағамыз сұрапыл соғыста жүріп, дәрігер қызға үйленіп, одан бір ұл қалғанын білдік. 1970 жылы қыркүйек айында Прудникова Екатерина Артемовна мен ұлы Георгий Жолдыбаевич Нұрлыбаевты хат жазып шақырдық. Олар Мақтаарал, Киров ауданында 20 күн болды. Жолдыбай туып өскен, кіндік қаны тамған жерде болып қайтты. Екатерина: «Мен Жолдыбайдың мұндай туыстары барын білмедім, ол жетіммін деген еді. Мұндай туыстарын білгенде осында келер едім», – дегенді айтты. Ұлы Георгий Жолдыбаевичке ата жұртқа кел деп өтіндік. 1972 жылы Алматыға келді, қазақ қызына ағайындар ұйымдасып үйлендірді. Қазір Кеңес Одағының Батыры Ж. Нұрлыбаев атындағы мектебінің директоры С. Молдабеков пен Батырдың жесірі Е.А. Прудникова. 1970 жылы 16 желтоқсан күнгі Мақтаарал аудандық атқару комитетінің шешімімен «Қазақстанның 30–жылдығы» орта мектебіне Кеңес Одағының Батыры Жолдыбай Нұрлыбаевтың есімі берілді. Мектеп дирекциясы оқушылармен 2 – күндік сенбілік ұйымдастырылып, 1972 жылы Жолдыбайға мектепте мүсін орнатылды. 1972 ж. орнатылған Батыр Ж. Нұрлыбаевтың мүсіні. 1975 жылы совхоз жұмысшылар кооперациясына Ж. Нұрлыбаев есімі берілді. Сол жылы «Славян» совхозының селолық амбулаториясына да Жолдыбай Нұрлыбаев есімі берілді. Республика Үкіметінің 1991 жылғы 24 маусымдағы №394 қаулысымен «Славян» совхозына Жолдыбай Нұрлыбаев есімі берілді. Қазіргі уақытта ауылдық әкімшілік Жолдыбай Нұрлыбаев есімімен аталады. Ауыл әкімшілігінің Кеңесі алдына 1995 жылы мүсіні орнатылды.

Қорытындылай келе, туған жерінен жырақта, батыстағы Польша жерінде менің атам, Кеңес Одағының Батыры Жолдыбай Нұрлыбаев мәңгілік қонысын тапқан. Осынау жанның тағдырында қаншама жан ауыртар тұстар бар десеңізші. Ол майданда 1945 жылы көз жұмды. Бірақ туған елі оның қаһармандыққа толы тағдыры туралы арада 25 жыл өткенде ғана білді. Ал 67 жылдан соң батырдың зираты табылды! Иә, жылдар өтер, бірақ Батыр есімі мәңгі ұмытылмайды. Ұрпақтың жанына өршіл рух беріп, мәңгі жасай береді деп сенеміз.

Әдебиет:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Нурлыбаев,_Жолдыбай
2. Молдабеков Сейдолла / зерттеу жұмысы/ www.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ ОБ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ШКОЛЕ

Әнуарбекова М.Қ., Ильясов Ш.А.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Если следовать рекомендациям Н.С. Ерохиной, которые она отразила в своей статье «Историческая личность: современные методики изучения», то, по ее мнению, использование алгоритма способствует «формированию умения давать» развернутую характеристику исторической личности. Алгоритм должен быть построен на смысловых опорах. Его использование предполагает запоминание осмысленное, а не механическое, большого материала об исторической личности и позволяет самостоятельно проводить анализ и обобщать факты, что способствует формированию «исторического мышления».

На рубеже XX и XXI вв. система образования уже стала не удовлетворять. Стали очевидны расхождения между целями и результатами обучения. Нужна была реформа всей системы образования, включая, конечно, историческое. Перед педагогом опять встает вопрос: чему и как учить? Как определить необходимый состав и объем исторических знаний? В связи с этим, надо стремиться совершенствовать познавательный процесс. Изменения, которые происходят в обществе, являются целями преподавания истории, которые должны иметь четкое определение, что является одним из условий его эффективности [1, с. 127].

Вопрос о том, какие образовательные приоритеты наиболее полно соответствуют интересам общества и государства, стал важным звеном реформы образования. И вопрос сохранения истории как предмета заняло одно из центральных мест в реформе. Этот предмет не может быть заменен каким – то другим, потому что история уникальна, как предмет. Формированию собственной точки зрения о личности, ее оценок, способствуют исторические знания, но, в тоже время, учат ценить и уважать мнения других. Такие важные для жизни в современном обществе качества, как широта мышления и мировоззрения, творческое воображение воспитывают исторические дисциплины, и дают возможность ученику свободно передвигаться в историческом пространстве и вооружает знанием исторического опыта, позволяющим в итоге правильно оценивать современные политические процессы.

Обязательный компонент процесса обучения – это содержание преподавания. А на содержание, на объем и глубину преподавания влияет развитие истории, педагогики и методики. На данный момент преобладает цивилизационный подход вместо формационного, и уделяется много внимания историческим личностям. Учеников надо научить уметь разграничивать процесс познания прошлого и процесс оценки поступков людей. При условии активации работы самих учащихся, на всех этапах процесса обучения достигается единство обучения, воспитания и развития. При этом, преподавание истории невозможно без учета психолога – возрастных особенностей учащихся.

Сегодня свобода учителя, множество мнений и шквал оценок исторических событий, и отсутствие четких концептуальных линий в современной школе

может породить опасные тенденции в современном преподавании истории [2, с. 82]. Одна связана с игнорированием известных подходов к отбору содержания учебного исторического материала, что привело к кренам в преподавании: «одни учителя больше внимания уделяют историческим личностям; другие – краеведческому материалу; третьи строят преподавание на базе социально – экономической истории; четвертые в основу уроков кладут изучение внутривосточной истории и жизнь правителей; пятые предлагают изучать предмет с уклоном в историю религии, шестые настаивают на изучении культуры, быта, нравов как первоосновы жизни общества...». Другая тенденция – это беспомощность в вопросах методологии. Уроки обогащены большим количеством нового подлинного материала, но в них не содержатся глобальные идеи, иногда не имеется заключительного вывода или отсутствует позиция учителя, несмотря на интерес учеников к фактам и историческим личностям. А третья тенденция – это методика преподавания подавляется историческим содержанием. У учителя столько материала, что ему бы успеть прочитать необходимую литературу, а до методики времени не хватает.

Как подчеркнул И.В. Изотов: «История – процесс субъективный, он вершится по воле людей, а не объективных законов природы. Исторические личности совершали поступки, от которых зависела судьба страны. Они принимали решения и за себя, и за весь народ» [3, с. 315]. Как творится история, как она зависит от взглядов, ценностей, идеалов отдельных людей, выбора поступков, влияния обстоятельств, должны видеть ученики на уроках истории.

Исходя из выше сказанного, можно сказать, что именно поэтому, необходимо сначала изучить личность, а потом те события, которые происходили с её участием.

1. Методические особенности изучения исторической личности на уроках истории.

Становясь на платформу правильной мотивации к преподаванию, располагая ясной исторической и государственной позицией, можно перейти к обсуждению практической стороны применения этих знаний в педагогике.

Роль личностей в кризисный период исторического развития возрастает, поэтому необходимо все методические и педагогические достижения ученых педагогов взять на вооружение для реализации поставленных задач.

Как пишет в своей статье И.В. Изотов «Изучение исторических персоналий на уроках истории», что причинами изучения исторической личности являются:

2. Подавляющее большинство исторических личностей, которые вошли в историю, выражают интересы партий или сословий. Что не попадает в поле зрения учеников? Почему именно этих групп людей и чем это проявляется – становится важным моментом, который нельзя опускать. Личность должна запоминаться не только именем.

3. Не всегда на всю жизнь многие личности остаются последователями какой – то одной идеи. Ученики должны обратить внимание и дать свою интерпретацию этому предмету обсуждения. Они должны понять смысл происшедших исторических событий и поступки личностей, почему одни меняли идеи через понимание событий, иные – потому, что их вынуждали это делать, третьи – делали это, чтобы следовать в ногу с властью

4. Некоторые исторические личности, попадая на страницы учебников или публикаций, иной раз часто «трансформируются», то есть до определенного момента о них говорили с отрицательным оттенком, а потом они превращались в почитаемых.

5. И еще важная особенность в том, что учащиеся приобретают кумиров порой неосознанно, без какого – либо воздействия со стороны педагога. Поэтому этому вопросу обязательно необходимо уделять внимание, чтобы этот процесс познания личностей проходил у учеников в правильном направлении.

Преподаватель может активировать познавательный интерес с помощью приемов формирования исторического восприятия, объясняя, что история – это люди, которые жили, трудились, а не только даты и события [4, с. 150].

В этом случае, персонификация является одним из приемов формирования исторического восприятия. А основу могут составить сюжеты о судьбе, действиях, условиях жизни и поступках человека. Понять типичные явления жизни отдельной личности, его делах дает возможность рассказ о ее положении.

Долгое время в методике преподавания истории центральными были объективные закономерности развития общества, когда в изучении истории существовал подход внеличного, классового. Роль исторической личности не отрицалась, но они воплощали собой представителей эпохи, класса, выражали идеи масс. Но сегодня наметилась направленность повышенного внимания к личности в истории и её роли в историческом процессе.

Следует отметить, что изучение исторических личностей будет более значимо при соблюдении следующих аспектов:

- применение различных методик и подходов, позволяющих показать личность со всех сторон;

- отбор содержания информации должен быть тщательным, который будет позволять раскрытию библиографических данных личности, ее вклада в историю и влияния на дальнейший ход развития исторических процессов;

- должны быть разработаны такие типы уроков, которые способствовали бы усилению роли самостоятельной работы, когда приобретаются, усваиваются и применяются новые знания, умения и навыки.

Лишь в определенных общественных условиях немало талантливых и способных людей становятся крупными и великими деятелями. Их появление и их роль в историческом процессе предопределяется историческими событиями, их деятельность не только не нарушает закономерности исторического процесса, но и подчинена ей.

Таким образом, надо показать учащимся, что историю творят люди, что влияние исторических личностей определяется законами развития общества, что, став крупным историческим деятелем, выдающаяся личность может оказать воздействие на исторические события. Для этого, необходимо взять на вооружение методические и педагогические достижения педагогов и ученых – историков для правильного подхода к изучению исторической личности на уроках истории.

Задачей изучения исторической личности в истории является развитие умения ученика оценивать себя как личность, которой отведена в современной истории пусть небольшая, но определенная роль.

В курсе всеобщей истории содержится десятки имен, выдающихся государственных и политических деятелей, талантливых полководцев, ученых и деятелей культуры. Следует отметить, что как раз в подростковом возрасте проявляется стремление понять и оценить возросший интерес к другим людям. Таким образом, ряд позитивных возможностей для формирования знаний об исторических личностях открывает не только материал курса всеобщей истории, но и возрастные особенности учеников. Такая проблема остро стоит перед педагогом и обязывает искать подходы ее решения.

Одним из приоритетных направлений деятельности учащихся является изучение исторической личности. Необходимо показать учениками, что в любой области деятельности – политической, военной, научной, технической и в решении исторических задач, это результат не одного человека и его усилий, а плод деятельности многих. Во всяком случае, великие свершения должны быть показаны в окружении людей, боровшихся за такие же цели и действовавших в тех же областях. Историческая личность не должна оставаться для учеников только именем, упомянутым в учебнике. Иногда, в некоторых учебниках истории можно встретить длинный перечень имен, что не приносит пользы. Еще раньше Н.А. Добролюбов «... настаивал на том, чтобы ни одна личность не оставалась в голове учащегося праздным словом, а... возбуждала его мысль, воображение...» [5, с. 61].

С большим желанием запоминается и усваивается учениками показ того, как жили отдельные исторические личности, как они влияли на ход событий, чем запоминание дат и оперирование событиями без их воздействия на них. Проблема изучения личности и его роли в истории в историческом образовании, в наше время, является одной из важнейших всех школьных курсов. Перед учителем истории стоит задача формирования знаний исторических личностей, которая воспитывает чувство гордости за свою Родину, вырабатывает гражданскую позицию.

Следует отметить, что не всегда попадает в поле зрения учащихся то, что каждая личность, вошедшая в историю, выражала интересы групп людей, сословий, партий, классов. Почему именно этих групп людей, как это проявлялось – эти вопросы порой остаются вне внимания в учебном процессе. Знания история будут бедны, если личности входят в нее не через деяния, а только через имя. Школьный курс не может быть безликим, если он дает основы научной истории. Выбросить из истории людей, которые сыграли не только позитивную, но и негативную роль невозможно, потому что не получится тогда исторической правды. Человек в истории должен стать целью исторического познания, а это зависит от того, как излагается историческая информация. Нельзя пройти мимо таких личностей, сыгравших в истории свою роль, например, как Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ильич Ленин, Уинстон Черчилль, Эрнесто Че Гевара и многие другие [6, с. 43, 95].

На уроках истории при изучении исторической личности акцент должен делаться не столько на типичных чертах и признаках класса, партии или сословия, представителем которых могла быть личность, а на индивидуальном своеобразии, неповторимости и уникальности.

Научить учиться школьников лежит в основе преподавания истории в школе, являющимся сложным, многогранным педагогическим явлением. Оно включает находящиеся в движении элементы, взаимосвязанные между собой, такие, как цели обучения, его содержание, передачу знаний, учебную деятельность школьников и результаты обучения.

Перемены сегодня в методике преподавания истории порождены пересмотром содержания исторического образования в целом и в осмыслении важнейших исторических событий и процессов. Переосмысления методологических позиций в отборе содержания, более глубокого привязывания его с психологическими возможностями учащихся, применение методических приемов, средств и форм обучения, соответствующих новому содержанию, требуют новых путей раскрытия личности и как объекта, и как субъекта истории.

В современных условиях процесс модернизации школьного исторического образования не может проходить без дальнейшего совершенствования его структуры и содержания. Особое место отводится рассмотрению вопросов соотношения фактов и обобщений теории, существа исторического процесса и формирования понятий исторических образов.

На содержание преподавания, на его объем и глубину влияет развитие методики преподавания истории. Сейчас много внимания уделяется историческим личностям, так как в преподавании истории большое внимание уделяется цивилизационному подходу вместо формационного.

Задача гуманизации истории как науки, в первую очередь, ее «очеловечивание», особое внимание к личности в истории и оценке человека в историческом процессе с особой остротой стоят сегодня перед учителем истории.

Таким образом, проблема изучения человека и его роли в истории в проекте государственного стандарта занимает первое место. Речь идет не только о пересмотре увеличения количества изучаемых исторических личностей, но и методических подходов к исследованию деятельности выдающихся представителей прошлого. Следует отметить, что как раз в школьном возрасте происходит лучшее усвоение истории через судьбы конкретных людей. С большой эффективностью запоминаются и усваиваются учащимися факты из жизни исторических персоналий, чем простое запоминание событий.

Человек, деятельность которого влияет на ход и исход исторических событий, с точки зрения обществознания является исторической личностью. Можно также использовать понятие «выдающаяся личность», которая олицетворяет коренные преобразования, способствующие движению вперед. Под исторической личностью понимается «...личность, деятельность которой оказывает существенное воздействие на ход и исход крупных исторических событий». Так же можно дать определение понятию «великие исторические личности», которое близко этому понятию: «Великие исторические личности – выдающиеся ученые, полководцы, общественные деятели, гениальные художники и мыслители, вожди революционного движения, деятельность которых оставляет значительный след в истории, так как порождена глубокими потребностями общества».

С точки зрения выполнения задач, возложенных историей, необходимо оценивать любую историческую личность. Личность прогрессивная может ускорить течение событий, а от общественных условий, в которых протекает деятельность, зависят величина и характер ускорения. Сильные и слабые стороны личности с особой остротой выявляются в процессе исторической деятельности. Порой это приобретает огромный социальный смысл и оказывает влияние на судьбы народа. Но, поскольку, решающим и определяющим началом в истории является не индивид, то личности зависят всегда от народа. За общей линией развития событий и за многими мелочами зорко умеет следить мудрый государственный деятель. Ему необходимо вовремя заметить соотношения социальных сил и их изменения и прежде других выбрать необходимый путь в назревающей исторической ситуации. Способность глубокого теоретического обобщения внутренней и международной обстановки характеризует деятельность политического вождя, его умение сохранять ясность мысли в сложных условиях социальной действительности и исполнять намеченную программу [7, с. 135].

Следует отметить, что в развитие исторического процесса вносят неоценимый вклад гениальные и талантливые личности, которые творили и творят духовные ценности в сферах философии, науки, литературы, искусства. Каждый знает такие имена, как Гераклит и Демокрит, Платон и Аристотель, Леонардо да Винчи и Рафаэль,

Ньютон, Эйнштейн, Гете и другие. Их творчество оставило глубокий след в мировой истории.

Активную роль и значительное место в историческом процессе занимает личность, при изучении которой главным должна быть всесторонняя оценка жизни и деятельности с анализом внутренних и внешних черт. Это и должно стать неотъемлемой частью школьного образовательного процесса при изучении исторической личности. Чтобы изучение таких личностей на уроках истории было плодотворным, оно должно включать методически разнообразные варианты деятельности учащихся, учитывая их возрастные особенности. На таких уроках необходимо показывать исторический персонаж как представителя времени, подчеркнуть исторические условия, которые сыграли неоценимую роль в формировании взглядов и личных качеств.

Таким образом, при изучении исторических личностей следует показать учащимся, что рассмотрение исторических задач любой человеческой деятельности не может быть результатом усилий только одного человека, а является плодом деятельности многих. Во всяком случае, великие дела той или иной личности должны быть представлены в окружении соратников или людей, которые действовали в той же области и боролись за те же цели. Для формирования у учащихся умения представлять развернутую характеристику исторической личности помогает применение алгоритма, в котором в основу положены смысловые опоры, на которых строится система знаний об исторической личности.

Литература:

1. Гуков В.В. История. 5 – 11 классы: технологии современного урока / В.В. Гукова. – Волгоград: Учитель, 2009. – 207 с.
2. Ерохина М.С. Историческая личность: современные методики изучения / М.С. Ерохина // Преподавание истории в школе. – М.: ПИШ, 1996. – №6. С.50–52.
3. Изотов И.В. Изучения исторических персоналий на уроках истории / И. В. Изотов // Молодой ученый. – 2013. – №9. – С. 315–317.
4. Колосков Н.Г. Формирование умений оценивать исторические факты / Н.Г. Колосков // Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе. – М.: Мысль, 1998 г. – С. 96–99.
5. Концепция нового учебно – методического комплекса по всемирной истории. Историко–культурный стандарт. – М.: Просвещение, 2020. – 136 с.
6. Короткова М.В. Методика преподавания истории в школе. Практическое пособие для учителей / М.В. Короткова, М.Т. Студеникин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 270 с.
7. Маланичева А.В. Развитие познавательной мотивации учащихся в процессе изучения исторической личности: диссертации кандидата педагогических наук / А.В. Маланичева. – Барнаул: гос. пед. ун–т., 2008. – 214 с.

ӘОЖ (574)

ЕЛІМІЗДЕГІ ТЕҢГЕ ТАРИХЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

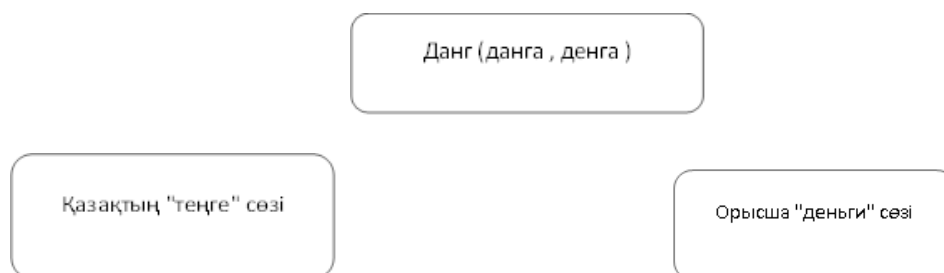
Балметова Г.Н., Аубакирова Г.Р.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазіргі таңда қоғам өмірінде маңызды рөл атқаратын нәрсенің біры ол – ақша. Ол – алған тауарларға тәйлем жасаудың басты құралы. Көптеген мәселенің шешімі болып табылатын бұл өмір сүру ресурсы еңбек етуіміздің басты себептерінің бірі. Алайда осы күрбелең – күйбің тіршілікте қолымыздағы ақшаның қалай және қайдан шыққаны,

оның тарихынан хабарымыз жоқ десекте болады. Сықырлаған теңгенің шағуы өте ерте заманнан өрбегенін бірі білсе, бірі білмес. Ертеде адамзат егіншілікпен, малшаруашылығымен еркін айналысып жер байлығын еркін иемденіп қолданған соң тиынның керегі де болмаған. Бірақ қоғамның дамуына байланысты алым – берім, жалдау, сату сынды ұғымдар пайда бола бастады. Осылайша ақырындап бастапқы сауда саттық айырбастаудан бас алды. Материалдық құндылықтармен алмаса отырып олар өзіне керекті дүниені иемденді. Алғашында ақша ретінде асыл тастар, маталар, күріштің дәндері, мал, жүн, алтын сынды нәрселер пайдаланылды. Уақыт өте заттын құнын затпен төлеу ыңғайсыз екені анықталды. Өйткені, заттар мен тағамдардың құны әр түрлі. Күміс пен алтын – б.з.д. 3 – 4 мың жылы Мысырда ақша ретінде қызмет етті. Б.з.д. XII ғасырда төлемдер үшін алтын сақиналар пайдаланылды. Олардың бастапқы функциясы тек саусақтарды әшекейлеу болғанымен, кейін олар төлем құралы ретінде қолданыла бастады. Біз қолданатын «монета» (тиын) сөзін римдіктер ойлап тапты. Осылайша монеталарды алғаш рет б.з. VIII – VII ғасырларында Грекияда қолдана бастады. Олар ақшаны басып шығаратын шеберхана ретінде Джуно Монетаның ғибадатханасын пайдаланды. Кейінірек ақша басып шығаратын барлық жер «монета» деген атқа ие болған.

Ал енді нақты өз еліміздің тиынының тарихы жайында сөз қылсақ. Қазақ даласында Қазақстан өз валютасын жариялаған тарихи оқиғаға дейін көптеген ғасырлар бойы басқа мемлекеттердің ақшасы айналымда болды. Белгілі бірінші ақша қытайлық цянъ болды. Қазақстанда біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырға жататын тиындар табылды. Қазақ елі (қазақ халқын құраған негізгі тайпалар) Ұлы Жібек Жолында орналасқандықтан ақша жасау, оны айналымға енгізу өмір қажеттілігі деп түсініп, тым ерте қолға алған. VI – VIII ғасырларда билеуші рулардың таңбасы қашалған, ру–рәмізін бейнелеген теңгелер құя бастаған. Сырдарияның орта алыбында өмір сүрген тайпалардың қола теңгелері VI – VIII ғасырдың 1–жартысына дейінгі аралықта қолданыста болған. Бұл теңгелерде Ашиде әулетінің рәмізі болған арыстан бейнеленген. Мұндай теңгелерді Суяб, Тараз қалаларында арнайы шеберханаларда құйған. Сонымен қатар Отырар маңындағы қалаларда да түрлі теңгелер жасалған. Отырар – Қазақстан тұрғындары ғасырлары бойы пайдаланып келген ақшаның бүкіл тарихы көрсетілген уақыт айнасындай болған ежелгі қала болып қалыптасқан. Осы орайда «теңге» сөзі қайдан шықты деген сұрақ туындауы мүмкін:

Данг – қазіргі Қазақстан территориясында (XIII ғ. ортасы – XV ғ. ортасы) үстемдік еткен Алтын Орта ұлыстарындағы дирхамдардың жалпы атауы. Алтын Орда мемлекетінің ақшалары мен тиындары Шыңғыс ханның немересі Берке ханның тұсында жасалады. Осыдан қазыргі таңда қалыптасқан дөңгелек пішінді тиындарымыз қазақ жерінде тәуелсіздік алғаннан кейін ғана емес, осыған дейін бұл аймақта теңге жасау жат нәрсе емес екенін, ата – бабаларымыз өз монеталарын соғып, айналымға енгізе білгендігін ұғамыз .

XVII ғасырдың ортасынан бастап Қазақстанда Ресей ақшалары да, негізінен мыс копейкалар пайда бола бастады. Қазақстан Ресейге ерікті түрде қосылғаннан кейін

(1731 – 1798 жылдары) аймақтың ақша айналысында орыс монеталары, Қоқанд және Ташкент хандарының ақша белгілері пайда бола бастайды. XIX ғасырда барлық сауда операциялары тек орыс ақша белгілермен жүргізілді және Қазақстандағы ақша айналысы Ресейдегі ақша айналысының бір бөлігі болды. Қазіргі таңдағы 1993 жылдың 15 қарашасында айналымға енген валютамыз кеңестік кеңістіктегі ең жас валюта болып табылады. Ал мына бір «Т» белгі 2007 жылы 30 наурызда Қазақстан Республикасында ұлттық валюта символы болып бекітілді. Ең қызығы 2006 жылдың қарашасында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі теңге белгісін салу бойынша байқау өткізді. 2007 жылдың 29 наурызында конкурса ұсынылған 30 мың суреттің ішінде жаңа теңгенің символы бекітілді, оның авторлары Вадим Давиденко мен Санжар Амерханов 1 миллион теңге сыйлыққа ие болды (сол кездегі қазіргі бағам бойынша шамамен 8 доллар). Қазақстан Ұлттық банкінен және қазақстандық «Альянс» банкінен тағы 5 мың доллар ұсынылды. Байқау нәтижелері жарияланғаннан кейінгі жанжалдың себебі жаңа теңгенің белгісі 120 жылдан астам уақыт бойы қолданылған жапондық пошта қызметінің символынан еш айырмашылығы жоқ екені белгілі болды. Бұл ыңғайсыз оқиға қоғамда үлкен дау тудырдырса да теңге символы айналымға енгізілген болатын.

Тарих бар жерде болашақ бар демекші осы орайда валютамыздың болашағында болжап кеткеніміз артықтық етпес. Біздің қазіргі әлем белсенді түрде өзгеруде және жақсаруда, 10 жыл бұрын бізге фантастикалық болып көрінген нәрселер қазір шындыққа айналды және біз оларды күн сайын табысты қолданамыз. Және сол қаржы әлеміндегі өзгерістер бізді қандай кезеңге әкеле жатқанын қазірден болжай аламыз. Күн сайын пайдаланушылардың саны Интернет қызметтерін, төлем карталары мен электронды әмияндарды белсенді түрде қолдана бастайды, онлайн сатып алулар жасайды және онлайн қызметтерді таңдайды. Адамдар электронды ақшадан қорқуды әлдеқашан тоқтатты, көбінесе табыстарын электронды эквивалентте ұстау қолма –қол ақшаны сейфтерде сақтаудан гөрі қауіпсіз. Төлем немесе ақша аударымы адам «төлеу» түймесін басқан сәтте жүзеге асады. Төлем әдістері неғұрлым көп болса, ыңғайлылық пен аударым жылдамдығы соғұрлым жоғары болса, бұл тұтынушыға оңай әрі жағымды болады. Бұл болашақ электронды валютаға тиесілі дегенді білдіреді.

Өзімізге де күнделікті өмірде дүкенге барсақ карточкамен немесе мобильдік приложения арқылы аударым жасап тез төлеп кете береміз. Байқағанымыздай қазіргі тіпті ауылдық жерлердегі дүкендерде де аударым арқылы шаруаңызды жалдам ары қолыңыздағы телефон арқылы тындыра аласыз. Бұл дегеніміз әмиян ұстаудың алдағы уақытта қажеті болмайтындығынан хабар береді. Қалтада сықырлаған тиын емес, онлайн сәттеміз баллансымыз болады. Көптеген факторлардың әсерінен және электронды валютаның танымалдығының тұрақты өсуімен біз жақын арада бізді төлемнің осы бірыңғай түрі күтеді деп сенімді түрде айта аламыз. Біздің қоғам бұған ерте ме, кеш пе келеді. Әзірге бұған бірнеше факторлар кедергі келтіруде, мысалы: білімнің болмауы және қажетті өзгерістерге қарсылық. Бірақ біртіндеп бәрі өзгереді айдан анық.

Әдебиет:

1. Харви Ш. Розен, Тед Гейер. Мемлекеттік қаржы. «McGraw Hill», 2014.
2. Назарбаев Н. Теңге – символ стабильности и независимости страны: Интервью президента РК связи с 10 – летием национальной валюты. //Северный Казахстан.–2003 .–21.ноября.
3. Айтжанбай Г. Теңге тарихына жаңаша көзқарас қажет / Айтжанбай Г. // Айқын апта. – 2014. – 20 қараша.
4. Тарихы терең теңге бұл! // Айқын апта. – 2016. – 3 қыркүйек.
5. Михаил Т, Жамбыл облысы, 15 Наурыз 2018ж. «Звон древних монет».
6. Тәжібаев Ә., «Теңге – тәуелсіз ел таңбасының кепілі» 2017 ж,15 қараша

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Б.Н. ПЕТРОВА

Барменбаев Т.С., Тургунова А.К.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Петров Борис Николаевич – один из тех, кто в 50 – годы XX века способствовал рост у литературного потенциала в Северо – Казахстанской области. Пик литературной деятельности Бориса Петрова был в тот момент, когда он проживал в городе Петропавловске. Он являлся автором множества рассказов и романов таких как: «Затмение», «Огни Аксуата», «Листопад», «Капитан Калашников», «Голубая Падь», «Воскресныйна ряд». Петров Б.Н. был членом Союза писателей СССР, членом правления Союза писателей Казахстана, ответственным секретарем межобластного отделения СП Казахской ССР, возглавлял межобластной союз писателей Казахстана.

Являясь участником Великой Отечественной войны, Б. Петров писал произведения на военную тему. В 1940 году Борис Петров поступил в школу младших командиров. Командир роты лейтенант Петров участвовал в битве под Сталинградом, дошел до Кенигсберга, а дальнейшем в составе I Дальневосточного фронта принял участие в войне с империалистической Японией. Его последняя воинская должность – начальник химической службы 1277 зенитного артполка. Был награжден орденом Красной звезды.

Б. Петров занимался и журналисткой деятельностью. Его очерки публиковались в таких газетах, как «Казахстанская правда», «Учитель Казахстана», «Простор», «Советский Казахстан». Целью данной статьи является анализ исторических произведений Б. Петрова и оценка вклада общественной деятельности для жителей Северного Казахстана. Б. Петров внес неоценимый вклад для развития североказахстанского общества. Непосредственно в его произведениях главной темой является моральные качества и ценности человека. А именно: трудолюбие, наличие совести, честность, человечность и доброта. Борис Петров, поднимая данные темы, хотел добиться того, чтобы его земляки, североказахстанцы, никогда не забывали о таких простых, но в то же время важных качествах и ценностях. Кроме того, в некоторых произведениях содержатся важные исторические события, например, события 1921 года, которые отображены в романе «Затмение»

На сегодняшний день действуют программы и проекты, такие как: «Руханижанғыру. Болашаққабағдар», «Туғанжер», «100 новых лиц», «100 ведущих учебников» цель которых вовлечение граждан к изучению родного края и популяризация личностей, принимающих участие в становлении и развитии нашей страны. В связи с этим изучение вклада Б. Петрова в морально – духовные качества североказахстанцев является актуальным.

Начинал свое творчество Борис Петров с военной прозы, что принесло ему первую популярность. Рассказна военную тематику «Голубаяпадь» был напечатан в начале 1948 года в популярном российском журнале «Сибирские огни». Источником и сюжетом для автора послужили его собственные заметки и записи: «Сюжетом этого рассказа, как и всех произведений о войне, включая роман «Воскресный наряд», послужили тетрадные, блокнотные наброски, зарисовки, заметки и т.д., которые хранились в специальном чемодане – неразлучном спутнике Петрова с военных лет» [1]. О популярности писателя говорит дружба со знаменитым писателем кинодраматургом и народным писателем Казахской ССР Дмитрием Снегиным. Это

подтверждается телеграммой, отправленной Д. Снегиным Б. Петрову со словами: «Вы всегда поражали и поражаете меня своей удивительно чистой скромностью. А ведь издревле ведомо, что скромность – счастливый дар мужественной и сильной натуры. Вы – сильный» [2]

Помимо этого, писатель известен был среди знакомых нам личностей Казахстана таких как: Габит Мусрепов, Иван Шухов и другие. Доказательство об этом могут послужить воспоминания супруги Бориса Петрова его о деятельности. Например, «памятным для нас был 1958 год. Борис Николаевич стал членом Союза писателей СССР, получив рекомендацию от Габита Мусрепова, Сергея Мартьянова, принял участие в декаде казахского искусства и литературы в Москве, где являлся членом президиума пленарного заседания наряду с К. Симоновым, Г. Мусреповым и др. В 1959 году по инициативе Г. Мусрепова и секретаря обкома партии Ильяса Омарова Борис Петров был назначен ответственным секретарем организованного в Северо – Казахстанской области межобластного отделения Союза писателей Казахстана» [3]

«Капитан Калашников» – произведение также на военную тематику. «В центре военной прозы писателя – рядовой солдат, вынесший на своих плечах все тяготы войны [2]. При этом Б. Петров, как правило, не описывает бойцовские качества своих героев, его больше волнует их духовный мир – доброта, благородство, умение сопереживать чужому горю, миролюбие. В своих произведениях автор может поставить перед читателем разные противоречия, например, в рассказе «Нерешительность капитана Калашникова»: «Выписавшись из госпиталя, специально завернул в неблизкий город, чтобы сообщить жене фронтового товарища о его гибели. Но смотревший не раз в глаза смерти капитан смалодушничал и не смог сказать правду, осознавая, какую боль он может причинить женщине, которая ждала своего мужа с фронта» [2].

В дальнейшем автор пишет о жизни простых людей. И главной тематикой его книг стали села, рабочие и трудящиеся люди. Особенность его произведений заключается в том, что его герои имели реальных прототип, следовательно, Б.Н. Петров всегда уделял внимание простым людям, интересуясь их жизнью, например, в период поднятия целины, поэтому его произведения пользовались популярностью, так как они отражали жизнь простых людей и возвышали такие качества как: трудолюбие, честность и искренность. Главным его источником вдохновения являлось такое историческое событие как освоение целины на северных территориях Казахстана. Которое началось в 1954 году и привело к тому, что на территории Казахстана было вспахано 6,5 млн. гектар земли. Также для помощи республики прибыло около 2 млн. человек. Помимо этого, к 70 – ым года Казахстан производил 14 млн. т. зерна. Борис Петров описывал жизнь простых людей, которые внесли свой вклад в поднятии целины.

Так, в повести «Огни Аксуата» описывается простая жизнь сельских рабочих в период освоения целины и их главная характерная черта – это человечность. Например: «он, сочувствуя тем, кто находит в себе силы и мужество, даже в одиночку, набивая синяки и шишки, не опускать руки и продолжать борьбу с теми, кто, засоряет русло жизни, стремясь превратить её в болото» [4]. С учетом вышесказанного стоит так же отметить тот факт, что в названии упоминается село Аксуат, которое существует сейчас и является субъектом Тимирязевского района СКО. Мы можем видеть, что автор с первых страниц своей повести указывает на такие качества как решительность и нежелание оставаться в стороне. Автор наделил героя человеческой добротой. В своих произведениях Б. Петров доносит до каждого читателя чувство сопереживания к человеку. Можно выделить еще одно качество – это умение прощать людей «Что из того, если кое – кто и доводил ее дослез. Все это было забыто» [4]. Данная повесть была написана в период освоения целины на территории Северного – Казахстана и

таким образом повлияло на моральный дух рабочих после прочтения в такое тяжелое время как освоение целины.

В повести «Листопад» автор высказывается о справедливости и долге человека. По сюжету, главная героиня повести недавно начала работать журналистом и звали ее Ольга Корнилова, однажды она напроверяла редакционную почту и обнаружила странное письмо – это была жалоба на руководство совхоза на плохие условия труда и быта рабочих в горячую пору страны. Героиня выступает против таких как качества как: матерый карьеризм, угодничество и хамство. Сам автор считал эти качества проблемой XX века. И чтобы решить данную проблему автор в противовес возвысил такие качества как долг человека, упорство и справедливость.

В романе «Затмение» рассмотрено такое историческое событие как восстание крестьян против коммунистов в феврале – марте 1921 года. Так как автор был свидетелем хрущевской оттепели, то в его поле зрения попали засекреченные документы и архивы. Автор знакомит читателя с неизвестными событиями прошлого, в том числе с событиями 1921 года на территории Северного Казахстана. Сам автор имел историческое образование, и это подтверждает его умение работать с историческими документами. Этот роман важен для историков, так как содержит сведения о событиях 1921 года, так и для каждого жителя нашего города Петропавловск и нашей области в целом, так как повествует о истории нашего края.

Деятельность Бориса Петрова также коснулась и наставничества молодых писателей в нашем регионе. Об этом свидетельствует сборник молодых авторов – «Зори над степью» [5]. Среди его учеников были такие писатели как: Молдыбаев Галим, Михаил Аверин, Зейнял – Габи Иманбаев, Асхад Хамидулай Белозеров, Августин Юрий Гусинские, Альфред Пряников, Владимир Шестериков. Все они к 19 веку 60 – ых годов уже прославились, как писателя и были признаны.

О том, что Б. Петров был автором, прославляющий свой край, нам говорит педагоги областной краевед Кайрола Муқанов: «Всю свою жизнь Борис Петров сочетал страстное слово пропагандиста с пером писателя, прославляя свой край, родную природу, людей Северного Казахстана. Многие люди в области знали его как замечательного лектора, пропагандиста, писателя и журналиста. Он много ездил по Северному Казахстану, встречался с людьми труда» [там же]. В нашем городе Петропавловске для популяризации личности писателя были проведены следующие мероприятия: 4 августа 2010 года проходила выставка, посвященная 90 – летию со дня рождения Бориса Петрова. 10 июля в 2015 году в год его 95 – летия была установлена мемориальная доска у дома, где он жил (по улице Пушкина). Также одна из улиц нашего города носит имя Бориса Петрова. 7 ноября 2011 года в областном историко–краеведческом музее в городе Петропавловск прошла выставка, где были представлены все написанные книги Бориса Петрова в его разные года жизни. Памятник на могиле писателя на старом городском кладбище Петропавловска признан памятником истории и культуры регионального значения.

Имя писателя представлено в экспозиции областного историко – краеведческого музея, в областном государственном архиве создан специальный фонд писателя Бориса Петрова. Посмертно изданы три книги, включающие опубликованные произведения из литературного наследия писателя: «Живет рядом коммунист» (1973), «Утро» (1975), «Я, конечно, вернусь...» (2001) [6].

За исключением выше перечисленного «посмертно изданы три книги, включающие опубликованные произведения из литературного наследия писателя: «Живет рядом коммунист» (1973), «Утро» (1975), «Я, конечно, вернусь...» (2001). Его произведения и воспоминания о нем включены в коллективные сборники: «Золотая книга Целины» (2004), «Петропавловск. Время. События. Люди» (2004),

«Североказахстанцы в годы Великой Отечественной войны» (2005), «Тернистый путь к победе» (1995). Произведения его публикуются на страницах журналов «Нива», «Провинция», в областных газетах «Северный Казахстан», «Солтүстік Қазақстан» [6]. Следовательно, процесс популяризации деятельности Бориса Петрова еще в процессе. Путем изучения трудов автора были выявлены следующие проблемы такие как: отсутствие рассказов, романов и повестей в электронном формате на платформе Казахстанской национальной электронной библиотеки.

Данную информацию можно использовать в системе образования школьников. Например, на факультативных занятиях по краеведению, на классных часах и на уроках литературы и истории. Все это сможет популяризировать личность Бориса Петрова, тем самым увеличится и ускорится процесс окультивирования нашей молодежи. Помимо этого, изучения известных личностей малой Родины прививают такие чувства как патриотизм и любовь к малой и большой Родине. Однако в полной мере использовать информацию, предоставленную Б.Н. Петровым нельзя, так как в его трудах можно встретить много эмоциональных описаний исторических событий.

Литература:

1. Макарова Т., Борис Петров. Писатель – фронтовик из поколения победителей // мой город. – 2005.
2. Макарова Т. О жизни, творчестве и предсмертном подвиге писателя–земляка Бориса Петрова – 2010. – 12 августа
3. Петрова М. Живу светлой памятью: (Из воспоминаний супруги Марии Яковлевны Петровой) // Проспект СК. – 2010. – 6 августа. – С6
4. Борис Петров «Огни Аксуата», Казахское государственное издательство художественной литературы. Алмата – 1962 год
5. <https://www.caravan.kz/art/v-petropavlovske-otkrylas-vystavka-pamyati-pisatelya-borisa-petrova-10309/>
6. Муканов К. Патриот степного края//все будет хорошо. –2011– 3ноября.

УДК 325.8

М. ҚОЗЫБАЕВ: «ОТАНЫМЫЗДЫҢ ТІРЕГІ – ТӘУЕЛСІЗДІК»

Бимаканова З.Ш.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Ұлттың көп жылдар бойы зарыға күткен, ел арманы болған, сансыз күрестің нәтижесінде қол жеткізген басты тұғыры – Тәуелсіздікке биыл 30 жыл толмақ.

Тәуелсіздік бізге, қазіргі бақытты ұрпаққа халқымыздың азаттық жолында ерлік пен елдіктің талай үлгісін көрсете білген ата – бабаларымыздың табанды күресінің арқасында жетті. Рухани жаңғыру – қазақстандықтардың салт – санасы мен дүниетанымын өзгертетін қозғаушы күш. Бұл ұлттық құндылықтарымызды ұмытпай, жаһандық жанашылдыққа жетелейтін жол. Қазіргі қоғам көзқарасы қалыптасқан зерделі де, зерек тұлға тәрбиеленуі тиіс. Ол үшін ілім – білімге ұмтылып, жан – жақты жетілген жөн. Біздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде жүргізіліп жатқан іс – шаралар, біздің асыл қазыналарымыз, асыл мұраларымызды қайта жаңғырту тәуелсіздіктің жемісі деп танымыз.

Қазақстанның жаңа дәуірде қол жеткізген барлық табысының қайнар көзі – Тәуелсіздік. Әлем тәуелсіз елдігіміздің арқасында ғана дүниеде қазақ деген ел барын, оның өресі мықты, өрісі кең халық екенін білді. Елімізді әлемге танытуда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбегі ұшан – теңіз. Дұрыс бағыттағы сыртқы және ішкі

саясатының арқасында Қазақстан аяғынан тік тұрды. Осы тәуелсіздікке жету барысындағы оқиғаларға толы еліміздің тарихына көп мән береді. Елбасымыз өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Қазақта мынадай мақал бар: «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» [1, 267б] дей келе, халықты, әсіресе, өскелең жас ұрпақты тарихты қастерлеуге шақырады. Ол біздің аумақтағы руханияттың алты мың жылғы дамуын алып қарастырып, оны оң екі кезеңге бөледі. «Бірінші кезең – бүгінгі Қазақстанның бүкіл аумағын мал баққан ежелгі арийлердің сансыз көп тайпаларының игеруі. Екінші кезең – бұдан шамамен төрт – бес мың жыл бұрын арийлер тарихы мен рухының орталығы біртіндеп солтүстіктен оңтүстікке, Оңтүстік Оралдан Үнді өзенінің аңғарына қарай ауыса бастайды. Үшінші кезең – бұдан үш – төрт мың жыл бұрынғы заман. Шығыста, Гоби далаларында арғы ғұн тайпаларының қалың толқыны туа бастайды. Төртінші кезең – бұдан 1,5 мың жыл бұрынғы ғұн нәсілдері – түркілер – Ашина руының түркілері – Ордос алабынан ауған жүнді (жуан – жуан) тайпаларының ежелгі ақсүйек әулетінен тараған ұрпақтар. Осынау жаңа рухани толқынның тоғысында тұңғыш Түрік қағанаты – Мәңгілік Ел бой көтереді. Бесінші кезең – бұдан 1300 – 1100 жылдар бұрын түркі халықтарының рухани орталығы Шығыста, Орхон – Енисейде тіршіліктің қан тамырын соқтырды. Алтыншы кезең – бұдан 1100 – 900 жылдар бұрын Қазақстан аумағына араб – ислам рухының тегеурінді толқыны жөңкіле бастаған. Жетінші кезең – XI ғасыр Түркістаннан тараған аса қуатты рухани сәулемен нұрланған. Сегізінші кезең – XII – XIV ғасырлар. Қазақтың ең алғаш қасіреті Шыңғыс әулетінің шабуылынан басталды. Бұл жойқын күші бар сойқанды толқын еді. Қазақ халқын алғаш рет боданға айналдырған бұл толқын оның тарихи тұлғасын мылжалап, рухын бұзып, бірыңғай қазақ халқының дамуына көп – көп кедергі келтірді. Тоғызыншы кезең – XV – XVI ғасырлар. Алғаш қазақ хандығының құрылған, шамамен 1466 жылдардан бастап, жалпыхалықтық руханияттың табиғи дамуына негіз қаланады. Оныншы кезең – бұл XVII – XIX ғасырлар. Бұл аралықта қазақ халқының жауынгерлік рухы ауыр сынға тап болды. 1723 – 1727 жылдардағы «ақтабан шұбырындыдан» қазақ халқының өміршеңдігіне сын басталды. Ұлтты қорғаушылар қатарына Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Наурызбай батыр және солар сияқты ұлттың жауынгерлік рухын танытатын жарқын тұлғалы жаубасар ерлер келіп қосылды. Халықтың ерік – жігерінің тастүйін бірлігі Абылай ханның бір басында бейнеленді. Батырларымен тізе қосып, қаһармандықтың тамаша үлгілерін көрсеткен, сөйтіп халықтың ұйытқысы болған Абылай ханның ерліктері сонау қатал заманда қазақ рухын қайта түлетудің бір алтын дінгегіне айналды. Келесі, он бірінші кезең – XX ғасыр. XVIII – XIX ғасырларда Қазақ хандығы құлағаннан кейін қазақтардың арынды рухы бұрқ етіп сыртқа шығудың әр түрлі жолдарын қарастырды. Бесінші империя – Ресей патшалығы да құлағалы тұрды. Сол кезде қазақтарда өз мемлекетін құру үміті тағы да ояна бастайды. Алашорданың көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және басқалар болды. Қалай болғанда да, Алашорданың игілікті ісі өте қайғылы аяқталды. Қазақстан оқыған жас өкілдерінің осынау ыстық жігері, ұлттық рухы сол кезде қалыптасқан жағдайлардың себебінен өмірде іс жүзіне аса алмады. Қазақстан алтыншы империя – КСРО – ның құрамына кірді. Он екінші кезең – 1980 жылдардың ортасынан басталды. Ол халықтың рухының бұрқ етіп, сыртқа лықсуымен сипатта болды. Мұның аты 1986 жылдың желтоқсаны еді. Бірақ онда рухтан гөрі саясат басым болды. Алтыншы империя гүрс етіп құлады...» [1, 267 – 284б]. Міне, осылайша біздің халқымыз тарихтың қатпар – қатпар қыртыстарына тамырын терең жіберген қиын – қыстау кезеңді, талай – талай тағдырды бастан кешті. Сан ғасырлы тарихымыздың ауқымды құрамдас бөлігі –

халқымыздың тәуелсіздік жолындағы күрестері еді. Сонау қазақ халқы құрылғаннан бастап шайбанилермен, одан соң жоңғарлармен болған қанды шайқастан желтоқсан оқиғасына дейінгі рухты күрестер соның жарқын көріністері. Бүгінгі Қазақстанның алдына уақыт қойып отырған міндеттердің бірі – жас ұрпаққа тарихи оқиғалардың жанды тізбегін, ата – бабаларымыздың ерлігі мен өрлігін тереңнен таныту. Тарихымызды білмей тұрып, алға жылжудың қиын екені белгілі. Сондықтан да ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев «Тарих көмескіленсе, болашақ та қараңғы» – дейді.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан – ата – бабаның орындалған шұғылалы арманы, сарғайып күткен сағынышы. Сондықтан да тәуелсіздік тарихы – қазіргі және болашақ ұрпақ үшін де ұлы тақырып болып қала бермек. Халқымыздың ұлы перзенті, тарихшы – ғалым Манаш Қозыбаев өзінің «Өркениет және ұлт» атты еңбегінде алаш арыстарының ұлтқа қатысты этнотанымдық көзқарастарын ғылыми тұрғыдан талдай отыра, «Тәуелсіздік» деген терминге ерекше тоқталып, оның мән – мағынасын жан – жақты тарқатады. «Тәуелсіздік шын мәнінде ауқымды да терең құбылыс. Ол ең алдымен тәуелсіздік, біз іргелі ел болып, күштілерге басымызды имей, біреудің ескі – құсқы ел билеу жүйесін кимей, Қазақстандық, суверендік жолмен жүру керек» дей отыра, жастарды ілім – білім жолына түсуге шақырады. «Рухани тәуелсіздік – халықтың бірегей іргесі нығайып, ұлттық санаға көтеріліп, Отан үшін ұлы тәуелсіздік майданында сарбаз болып шыңдалу», сондай – ақ «Тәуелсіздікті баянды ететін ғажайып күш – идеология, соның ішінде ұлттық өнер әлемдік өнердің құрамды бөлігі, ендеше оның жарқын сәулесі ұлттық мәдениетті нұрландырып отыру керек» [2, 306б] екендігін жас ұрпақтың санасына сала отыра, әр кез естен шығармауларын ескертеді. Ол үшін болашақ ұрпақтың санасына отаншылдық идеяны жастайынан сіңіру керек. Сол себептен де Елбасымыз өзінің халыққа арнаған Жолдауында азаматтардың отаншыл сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуды ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың негізгі элементтерінің бірі ретінде қарастырған. Әсіресе, сан ғасырға созылған қазақ халқының ұлт – азаттық күресінің соңғы нүктесіндей болған желтоқсан оқиғасы қаһармандарының ерлігін жастарға тереңнен насихаттау қажет екендігі жөнінде. Сонда ғана мемлекеттік тәуелсіздігімізді қорғайтын ұлтжанды азаматтар қатарының өсіп өркендеуіне игі ықпал етері анық. «Қазақстан – көпұлтты ел, сол көпұлтты мемлекетте өркениеттік тарихи мәдени мұраға жауапты халық – қазақ халқы. Ол халық Қазақстанның болашағына ерен еңбек етуге тиіс. Ол көп ұлтты біріктіретін де, еңбекке жұмылдыратын да күш. Ұлттық болмыс Отанға деген сүйіспеншіліктен, оның алдындағы азаматтық қарыз бен парыздан туындайды. Біздің Отанға деген адал еңбегіміз барша әлемдік өркениеттен алар орнымызды, жарқын болашағымызды анықтайтын фактор екені хақ!», [3, 3б] – деп Манаш Қабашұлы айтқандай, ел болашағын, ел тәуелсіздігін көздің қарашығындай сақтау, оны келер ұрпаққа аманат етіп жеткізу қазақ жастарының бойына міндет болып жүктеледі. Сондықтан әр қазақ азаматы елі үшін аянбай, адал қызмет етуі қажет. Ол үшін жастар өзін – өзі тану, яғни ұлт болмысын сезіну үшін, ұлттық сананы, өй – өрістерін дамыта түсу үшін төл тарихымызды оқып зерттеп, жан – жақты зерделеуі қажет. Манаш Қабашұлының тәуелсіздікке байланысты толғанымдары, отанға деген сүйіспеншіліктерін тәуелсіздік, ұлт тақырыбына арналған көптеген мақалаларын көреміз. Атап айтсақ «Тәуелсіздік толғаныстары», «Тіл тағдыры – ұлт тағдыры», «Киелі тәуелсіздік», «Тәуелсіздік даңғылы», «Ана тілім – айбарым», «Тәуелсіздіктің рухани көрінісі», «Отан туралы сөз», «Қандай елміз – қандай болуға тиіспіз», «Тәуелсіздік самалы», «Ұлт болмысы», «Ұлт намысы», «Ұлт тілі», «Ұлттық мәдениет», «Ұлтжандылық», «Ұлт зиялылары». Тәуелсіздік жылдарында М.Қ. Қозыбаев елімізде тарихи сананы қалыптастыруға, рухани өмірдің жаңғыруы мен дамуына, ұлтаралық жарасым мен халықтар бірлігін нығайтуға зор үлес қосты. Ол қазақ мемлекеттілігі тарихының, отаршылдық және

кеңестік тоталитаризм жағдайындағы Қазақстан тарихының жаңа концептуалдық бағыттарын қалыптастырудың, саяси қуғын – сүргін құрбандарын ақтаудың бастау көзінде тұрды.

М. Қозыбаев «Тәуелсіздік даңғылы» атты мақаласында жоғалтқан асылы тәуелсіздік деп, оған жетудің жолының қиын да қилы болғандығын келтіреді. Тарихшы – ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретінде М.Қ. Қозыбаев қазақ халқының ұлттық сана – сезімінің орнығуына, мемлекеттілік идеологиясының, Қазақстан Республикасының этнотерриториялық тұтастығының нығаюына үнемі назар аударған.

Қорытындылай келе, халқымыз ежелден аңсап келген асқақ арманына қазіргі таңда қол жеткізгенін айқын көре аламыз. Бүгінгі Қазақстан терезесі тең, іргесі берік, экономикалық – инновациялық дамуы қарқынды тәуелсіз елу елдің қатарында тұрып, көк туын биікке желбіретуде. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 30 жылда еліміз жан – жақты салада жоғары жетістіктерге жетіп, өзінің жарқын келешегін айқындады. Яғни, тәуелсіздік – Қазақстанның жарқын болашағын көрсететін негізгі алтын дінгек. Сондықтан да тәуелсіздігімізді алғаннан кейін Қазақстан барлығынан тәуелсіз өзіндік даму сатысына көтерілді. «ЭКСПО – 2017» халықаралық көрмесінің өткізілуі осы дамудың биік белесін көрсеткен жетістігіміз. Осылайша мемлекетіміздің әлемдік деңгейдегі рөлі артып, еліміздің мәртебесі жоғары дәрежеге көтерілуде. Бүгінгі таңдағы тәуелсіз Қазақстанның алдағы өмірінің жарқын да бейбіт болатынына бүгінгі ұрпақ сенімді.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында» – Алматы, 2003 ж. – 285 бет.
2. Қозыбаев М.Қ. «Өркениет және ұлт» – Алматы, 2001 ж. – 369 бет.
3. Қозыбаев М.Қ. «Өркениет тағылымдары» «Егемен Қазақстан» газеті, 1999 ж. 3 шілде.
4. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақала 2017 жылы 12 сәуір.

ӘОЖ 811.512.122.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУІ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Ботина Г.Б., Аубакирова Г.Р.
(*М. Қозыбаев атындағы СҚУ*)

Қазақ елінің тәуелсіздігінің бір тұғыры – ана тілі. Ана тілінің биіктеуіне, өркендеуіне, дамуына мүмкіндіктер туды. Соңғы жылдары ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың дамуына байланысты елімізде латын әліпбиіне көшу мәселесі туындап отыр. Көшбасшымыз Н.Ә. Назарбаев алғаш бұл жайлы 1996 жылы Халықтар Ассамблеясының III сессиясында: «Латын қарпіне көшудің өзі қазақ тілін басқа этностар өкілдерінің игеруіне, Қазақстанның әлемдік ақпарат кеңістігіне, технологиялық тұрғыдан бейнелеуге, сондай – ақ түркі тілді дүниемен мәдени тұрғыдан бірігуіне неғұрлым тиімді көмек көрсетер еді», – деген болатын. Ал 2006 жылы «Бір кездерде туындаған латынға көшу мәселесіне қайта оралуымыз қажет. Бүгінгі күні коммуникативтік кеңістікте латын графикасы басымдылық танытып отыр», – дей келе, осы мәселенің ғылыми жағын зерттеу туралы нақты тапсырма берді. 2013 жылы Қазақстан – 2050» стратегиясында латын әліпбиіне 2025 жылы толық көшетініміз туралы кесімді сөз айтылды.

Қазақ тілін латын графикасына көшіру Қазақстан қоғамының әртүрлі әлеуметтік топтары арасында қарама – қайшы әсер тудыратын, күрделі үрдіс болып табылады. Осындай қиындықтарына қарамастан, Қазақстан үшін жазу – сызуды реформалау орта және ұзақ мерзімде оның келешегі пайдалы әрі нәтижелі болатыны күмән тудырмайды. Себебі 2012 жылдан бері қарай халық талқысына түскен латын әліпбиін қолдаушылар қатары көбейіп келеді. Қазақ тілін латын графикасына көшіру нығайып келе жатқан тәуелсіз Қазақстанды жаңа заманауи мемлекет ретінде танытудың жолы болмақ. Бұрынғы кезде қазақ тілінің жазу – сызуын халық сыртқы күштердің, сыртқы мәдениет пен саясаттың ықпалы арқылы қабылдаған болатын.

Қазір қазақ тілінің жазу формасы үшін латын әліпбиі саналы таңдау түрінде еркін жүргізіліп отыр. Латын әліпбиіне көшу – тәуелсіздігімізбен тетелес талқылана дамып келе жатқан ең өзекті те көкейкесті мәселелердің бірі. Бұған латын әліпбиін қабылдаған түркітілдес көрші мемлекеттердің ұлттық тілін дамыту әрі жетілдіру мақсатындағы реформасы да елеулі ықпал еткені сөзсіз. Содан бері қарай Қазақстанда латын қарпіне ауысу тақырыбы дүркін – дүркін талқыланып, бірде қызу қолдап, бірде жоққа шығарылып, талай рет «жабулы қазан күйінде» қалғаны да өтірік емес. Себебі, бастапқы жылдары расында да кирилл әліпбине үйреніп қалған қазақстандықтардың аса таныс емес латынға көшуге ешбір ынтасы болмады. Бертін келе, қоғам ағымы өзі – ақ латын қарпінде тілдесуге, хат алысуға мәжбүрлей түсті. Халықаралық байланыс еркіндігі мен шетелдік білім алу қолжетімділігі қалыптасты, виртуалды, ғаламтор кеңістігіндегі тілдік қатынасты латын әріптерімен таңбалау тиімділігі өрши түсті.

Әліпби ауыстырудан ұтатынымыз – ең біріншіден, қазақ тілі емлесінің таза төл (қазақи) жазылым нормасын қалыпқа келтіреміз. Ал одан кейінгі игі пайдасы айтылып та жүр. Жаңа әліпбидің үлгісі де бар. Тек бірнеше таңба нұсқаларының тиімдісін таңдау ғана қалды. Алдағы уақытта тек осы күнге дейін емлелік ережелерге қарама – қайшылық тудырған әрі қазақ тілінің типологиялық болмысына сәйкес келе бермейтін кейбір сөздердің жазылуы мен құрылымдық түрленуінде болатын қателіктерді түзету мәселесі тұрғысында жұмыс жасалып жатыр. Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылатыны белгілі. Бұл ағылшын тіліндегі стандартты сценарий, оны ағылшын тілінде «алфавит» деп атайды. Бұл біздің заманымызға дейінгі VII ғасырда Италияда пайда болған және соңғы 2500 жыл ішінде үнемі өзгеріп отыратын нақты алфавит. Оның семит алфавитінде және Финикия, грек және этрускалық бұтақтарында тамыры бар. Кейбір әріптердің фонетикалық мағыналары өзгерді, кейбір әріптер жоғалып, қайта қолданысқа енді, сонымен қатар жазудың бірнеше стилі пайда болған болатын.

Жалпы Латын тілінің тарихына тоқтала кетсек, Латын тілі Б.з.б. VI ғасырда Рим сөйленісі ретінде пайда болып, Жерорта теңізінің батысындағы елдерді қамтыды. Римдіктердің Галлия, Иберия түбегін, Солтүстік Африка, Британия, Норик, Паннония және Дакияны жаулап алуына байланысты Латын тілі тарады. Ол үнді – парсы және хетт тілдеріне жақын. IX ғасырдада Латын тілі сөйлеу тілі ретінде жойылды, дегенмен XV – XVI ғасырларға дейін батыс еуропа қоғамының, католик шіркеуінің, ішінара әдебиет пен ғылымның, дәрігерлік тәжірибенің жазба тілі болды. Латын тілі италия, сардин, провансаль, француз, каталон, испан, португал, реторомат, далмат және балқан тілдерінің негізін қалыптастырды. Плавт (б.з.б. 254 – 184) комедиялары (20 – ға жуық) ең көне туынды ретінде танылды. Цицерон мен Цезарь (“*Commentarii de bello Gallico*”) прозалары, Вергилийдің поэзиясы классикалық Латын тілінде жазылған.

Біздің көне түркі жазуымыз бола тұра, араб әліпбиінде жазуға мәжбүр болдық. Өткен ғасырдың басында бүкіл мұсылман халқы араб әріпінде отырдық. Қызыл империяның көсемі И. Сталин бір – бірімізден ажырату үшін қазақ халқын латын әліпбиіне ауыстырып жіберді. Сол тұста араб әріпінде отырған Түркия қазақтармен арадағы рухани байланысты үзіп алмау үшін шұғыл түрде латынға көшті. И.В. Сталин

бұған қарсы дереу шара қолданып, латын әліпбиінде отырған бізді кириллицаға көшірді, яғни 1926 жылы Қазақстанда араб графикасынан латын әліпбиіне көшу 20 күннің ішінде жүзеге асырылды. Ал латын әліпбиінен бүгінгі кириллицаға көшу 1937 жылы басталып, ол 1940 жылы толық аяқталған болатын.

Латын әліпбиін енгізу елімізде қоғамдық сананы жаңғыртудың мемлекеттік бағдарламасының өзекті элементі ретінде көрініс табады. Мемлекет басшысы латын қарпін қолдануға кезең – кезеңмен көшуді негізгі басымдықтардың бірі ретінде айқындап берді, бұл мәні бойынша қоғамның рухани – мәдени дамуында жаңа тарихи кезеңді ашты. Бүгінде біздің еліміз қарқынды дамып келе жатқан мемлекет ретінде өзінің алдына өмірдің барлық жақтарын жаңғырту жөнінде ауқымды мақсаттар қойып отыр. Бұл ғылымды қажетсінетін технологияларды енгізуге, цифрлық Қазақстанды қалыптастыруға, ұлттық сана – сезімнің қарышты дамуына қатысты. Мемлекет басшысы қазақ әліпбиінің жаңа нұсқасын Қазақстан тұрақтылық, татулық пен халық бірлігі орнаған әлемдегі ең құрметті мемлекеттердің бірі ретінде қалыптасқан кезде бекітті.

Бірақ ол 2017 жылдың сәуір айында Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарияланғаннан кейін ерекше өзектілікке ие болды. Онда ел басшысы ұлттың рухани жаңаруына бағытталған бірқатар нақты міндеттер қойды. Оның негізгілерінің бірі – қазақ тілін латын қарпіне көшіру, ол оны жаңғыртуға ғана емес, ғылым мен техниканың заманауи жетістіктеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Идея көптеген пікірталастар тудырды. Бүгінгі таңда халықтың көп бөлігі жақтайтыны белгілі, бірақ алдағы өзгерістерге теріс әсер ететін тағы біреуі бар. Қазақ тілі үшін әліпбиді ауыстыру неліктен маңызды және жаңа жүйеде көрші елдердің қандай тәжірибесін ескеру қажет? Латыншаға көшу ең алдымен қазақ әліпбиі мен орфография ережелерін реформалауға бағытталған, бұл тіл фонетикасы мен оның графикасы арасындағы сәйкестікті белгілеуге мүмкіндік береді. Қазақ тілінің латын әліпбиі жобасы 25 қыркүйекте Парламент Мәжілісінде таныстырылды. Осыған орай барлық мүдделі тараптар қатысқан парламенттік тыңдаулар ұйымдастырылды. Отырысты ашқан төменгі палата спикері Нұрлан Нығматулин латын әліпбиіне көшу «асықпайды», бірақ «қарқынды түрде» жүзеге асырылатынын атап өтті. Оның айтуынша, латын негізіндегі қазақ тілінің жаңа әліпбиі бірнеше жылдан бері әзірленіп келеді. Енді қателіктерге жол бермеу үшін әр әріпті, әр белгіні терең талдау қажет. Еліміздің әрбір азаматы латын әліпбиіне көшу – әлемдік өркениетке қол жеткізудің басты жолы екенін білуі тиіс. Осы баяндаманы түйіндей келе Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп – өркендеуіне, болашақта еліміздің жан – жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз екенін айтқым келеді. Біз Латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу қазақ халқы үшін маңызды.

Латынға көшу – көк түркінің ұрпағының еркіндік ауасымен тыныстауына мүмкіндік туғызбады. Университетте латын тілі пәні студентті оқытуда ғылыми тұрғыдан дағдыландыратын пән болып табылады. Латын тілін оқыту – студенттерге латын тілінің грамматикалық құрылысын және қазіргі тілдердің жасалуына маңызды әсерін тигізген негізгі лексикалық қорын меңгерту, еуропалық мәдениеттің дамуына ерекше ықпал еткен көне римдік классикалық әдебиетпен таныстыру мақсатын көздейді. Еуропалық тілдердің интернационалдық сөздігінің негізін құрайтын латын лексикасымен танысу студенттердің ой өрісін кеңейтіп, тілдік материалға дұрыс баға беруге үйретеді. Латын тілін оқыту арқылы гуманитарлық факультеттердің болашақ мамандарының кәсіптік дайындалуының негізі қаланады, сондықтан студенттер тілдің

грамматикалық құрлымын, сөзжасам жүйесін, лексика негізін терең меңгеру керек. Қазір адамзат баласы ХХІ ғасырға қадам басып отыр. Жазудың маңызы бұрынғыдан бірнеше есе өскен заман. Сондықтан, әлемдегі елдердің басым бөлігі, соның ішінде туыстас түркі халықтары қолданатын латын әліпбиіне көшу жаһандану дәуіріндегі рухани жаңғырудың алғашқы да маңызды сатысы болмақ.

Әдебиет:

1. Мирошенкова В.И. *Lingua Latina*: учебник для вузов / В.И. Мирошенкова, Н.А.Федеров. – 13 – е изд., стер. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2015. – 416 с.
2. Латын әліпбиі: теория, әдістеме және насихат. – Нұр – Сұлтан: «Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл – Қазына» ұлттық ғылыми – практикалық орталығы» КеФҚ, 2019. – 280 бет + 16 бет түрлі түсті жапсырма.
3. Гарник А.В. *Латинский язык = Lingua Latina*: Учеб. Пособие / А.В. Гарник, Г.И. Шевченко. – МН.: БГУ, 2004. – 247 с.

УДК 94(574)

ЕДІЛ МЕН ЖАЙЫҚ АРАЛЫҒЫ – ҚАЗАҚТЫҢ БАЙЫРҒЫ АТА – МЕКЕНІ

Джиеналиев Е.К.

Докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ТОО «Казахстанский Международный Лингвистический Колледж» (г.Нур – Султан)

Имангалиева Г.Б.

*Магистрант I курса Астраханского государственного университета
КГУ «Школа – лицей №7 имени Н. Марабаева» (г. Актау)*

Батыс Қазақстан өңірі – қазақ елінің бір бөлігі. Олай болса оның тарихы да қазақ халқы тарихының бір құрамы екендігіне шек келтіруге болмайды. Ал, сол тарихқа сүбелі үлес қосатын да жалпы қазақтың бір құрамы Кіші жүз, соның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы Еділ мен Жайық аралығындағы аймақ. Әлі толық зерттелмегендіктен өлкеміздің тарихы көптеген жұмбақ дүниелерді ішінде бүгіп жатыр. Өйткені, әлі күнге дейін Батыс Қазақстан тарихының келелі мәселелері туралы жүйеленген, арнайы тұжырымдалған еңбектердің саны аз болып отыр.

Ресми деректерде Еділ мен Жайық аралығы қазақтардың қоластына тек 1801 жылы, яғни Бөкей Ордасы құрылған соң өтті деп жазылған. Демек қазақтар тек келімсектер және бұл аймақ біздің байырғы жеріміз емес деген жалғани ақпарат таратылуда. Кейбір сыртқы күштер осыны батыс аймағымызды Қазақстаннан тартып алуға әрекет жасайтыны ақиқат. Алайда көптеген мәліметтер Еділ мен Жайық аралығы 1801 жылдан емес, XVI ғасырдан бастап Қазақ хандығының құрамында болғандығын, яғни біздің ата – қонысымыз екенін дәлелдейді.

XVI ғасыр басында ноғайлының шығысындағы көптеген аймақтар қазақ хандарының билігіне өтті. Кейбір деректерде, соның ішінде елшілік қатынастардың құжаттарында, бұл мәселе жайында жанама түрде болса да баяндалады. 1503 жылы 4 маусымда Мәскеуден шыққан елшінің мәліметтері III Василий патшаға жеткізілген. Онда Ноғай Ордасы жеріндегі Тоқтамыш Алшын жәе Салтан Ахмет Ақсақ ұлы, Алшағыр мырза Мұса ұлы мен басқа да мырзалар қазақтардан ығысып, Еділдің арғы жағында қалғандығы, бірақ Ноғай мырзалары онда еместігі, олар Үлкен Орданың билеушісі Шейх – Ахметпен бірлесіп, көшіп – қонып жүргендігі айтылған. Қырым ханы Меңгілі – Герейдің Мәскеуге жолдаған маусымдағы хатында мырзалар Үлкен

Орда ханын тастап, Еділ жағалауындағы Жаңбыршы ұлысына қоныс аударып кеткендігі туралы мәлімдеген.

Толық емес мәліметтерге қарағанда Еділ жағалауындағы қазақтар және ноғай ұлысындағы Алшағыр мырза мен оның Еділ жағалауындағы ұлысы, сондай – ақ, ұлыстың жері 1503 жылға дейін қандай аймақтарды алып жатқандығы туралы біршама мәліметтер бар. Мұнда ноғай мырзаларының орда қазақтарынан Еділ жағалауынан ығысқандықтары жайлы баяндалады. Ноғай ұлыстары қос өзен аралығында болды да, қазақтар солармен аралас – құралас тұрып жатты.

1508 жылғы деректерде қазақтар жайында анығырақ жазылған: Алшағыр мырза Мәскеуге мынадай мәліметтер берген: «Біздің туыстас ағайын қазақтар, бізге қарай көшіп келеміз деп хабарлады. Құдай бұйыртыса, олардың алдын ала, Еділ жағалауына біз де көшеміз. Өйткені, Еділ өз қонысымыз». Ол уақытта Бұрындық хан Сарайшық қаласында болған. Яғни, Ноғай ұлыстары мен қанаттас көшіп – қонып жүргендер Бұрындық ханның соңынан ерген қазақтар екендігін байқаймыз.

Қазақ хандығы Жәнібек ханның ұлы Қасым хан тұсында айтарлықтай күшейіп, халық есінде сақталғандығы жайында мәліметтер XVI – XVII ғғ. тарихи деректерде кездеседі. 1509 – 1510 жж. шамасында Қазақ мемлекетінің билік басына өзгерістер болды. Жасы келіп қартайып, Мұхаммед Шайбани ханның тонаушы жорықтарына тосқауыл қоя алмаған Бұрындықтың ел ішіндегі беделі түсті. Халық өзінің өнерлі саясаткер, дарынды қолбасшы екенін көрсеткен Қасым ханның маңына топтаса бастады да, Бұрындықта «хан деген атынан өзге ештеңе қалмады». Саяси қызметі аяқталған Бұрындық 1512 ж. соңына қазақ даласын тастап, Михр Сұлтан атты қызы тұратын Самарқандқа көшті. Осыдан кейін Бұрындық Отанына қайтып оралмай, жат жерде дүние салды.

Сөйтіп 1509 жылдың екінші жартысында мемлекеттің бас билігі іс жүзінде Қасым ханның қолына өтті. Оның билік басына келуі Қазақ хандығының саяси жағдайына, ең алдымен, Шибан әулеті мемлекетімен жүргізген күрес барысына кейбір өзгерістер әкелді. Қазақтың жаңа ханының басты мақсаты мемлекеттің оңтүстігін Шибан әулеті шапқыншылығынан қорғап қалу болды.

1509 – 1510 жылдың қысында Мұхаммед Шайбани хан әскері қазақ жеріне қайта баса көктеп кірді. Бұл жорықтың арнайы Қасым ханның жеке иеліне бағытталғандығы Шибан ұрпақтарының Қазақ мемлекетіндегі ішкі саяси өзгерістер жайында жақсы хабардар болғандығын көрсетеді. Шибан әулеті үшін жорық сәтті басталып, олардың әскері Ұлытауға дейін еш қарсылықсыз өтті. Бұл жерде олар қазақ ханының ордасын басып алып, талан – таражға ұшыратты. Алайда тез арада әскерін ұйымдастыра білген Қасым – хан өзбек әскерін күйрете жеңіп, Мұхаммед Шайбанидің басқыншылық ниетіне тартымды тойтарыс берді. Осыдан кейін күресте басымдылық Қазақ мемлекеті жағына ауысты.

Бұл сәтсіздік Мұхаммед Шайбанидің жеке басының тағдырына да әсер етті. Жеңілістен бойын билей алмай жатып, ол сол жылдың күзінде Сефеви әулеті мемлекетінің билеушісі Исмаил шахқа қарсы жорық ұйымдастырып, сол шайқаста қаза тапты.

Осыдан кейінгі Орта Азияда қалыптасқан тұрақсыз жағдай қазақ хандарына өз билігін Түркістан мен Шығыс Қыпшақ даласында нығайта түсуіне өз әсерін тигізді. Қасым хан 1510 – 1513 жылдары жүргізген өскери және дипломатиялық іс – қимылдары нәтижесінде Түркістан қалалары, оның оңтүстік шекарасындағы Сайрамға дейінгі жерлер Қазақ мемлекеті құрамына қайта қосылды.

Осыдан көп ұзамай Қазақ хандығының оңтүстік–шығыс шекарасында бұл аумақтың бұдан кейінгі дамуына әсер еткен маңызды оқиға болды. 1514 жылдың

көктемінде моғол ханы Сұлтан Саид қазақтардың билігіндегі Жетісуды тастап кетуге мәжбүр болды.

Орыс тіліндегі деректерге сүйенсек, 1518 – 1521 жылдары Қасым ханның бүкіл өрекеті Қазақ хандығының батыс шекарасындағы істерден байқалады. Бұл кезді Ноғай Ордасы ауыр саяси дағдарысты басынан өткеріп жатқан еді. Ру басшылары, мырзалар билік үшін өзара күресте мемлекетті ыдыратып, бір – біріне бағынбайтын, дербес ұлыстарға иелік етіп жатқан болатын. Бұл жағдай Қазақ хандығына батыс шекарада жемісті күрестер жүргізуге мүмкіндік берді. Шибан әулиетімен келісімге келгеннен кейін Қасым хан батыста Ноғай Ордасына қарсы күресін бастады. 1515 – 1516 жж. Едіге ұрпақтары қазақ билеушілерінің барлық назары оңтүстікке, Шибан әулиеті мемлекетіне ауғанын пайдаланып, Сарайшық қаласын қайтарып алып, Қазақстанның батыс бөлігінде өз билігін қайта орнатқан еді. 1519 – 1521 жж. әскери қимылдар нәтижесінде Қасым хан Қазақ хандығының құрамына бұл аумақтарды қайта қосып қана қоймай, ноғай ру – тайпаларына ауыр соққы беріп, оларды Еділ өзенінің арғы жағына қуып шықты. Сөйтіп Сарайшықта қазақ билігі қайта орнады. Ноғай Ордасының құрамында болған қазақ тайпалары Қасым ханның билігін мойындап, Қазақ хандығына кірді. Сөйтіп қазақтардың этникалық тағы бір тобы өз туыстарына қосылып, мемлекет шекарасы батыста Еділге дейін етек жайды.

Тарихшы А.Исин Қазақ хандығының 1519 жылы ноғай мырзаларын Еділдің оң жағалауына ығыстырғандығын Ресейдің архивтік құжаттарына сүйеніп айтады [1, 165б].

Сөйтіп Қазақ хандығының батыстағы шекарасы Еділге дейін созылып, Астрахан хандығымен шектеседі. Бұл жағдай Қазақ хандығына Алтын Орда ыдырағаннан кейін, оның батыс бөлігіндегі саяси істерге араласуына мүмкіндік береді. Қазан, Қырым хандықтарымен және Мәскеу кінәздығымен мәмілегерлік қатынастар осы кезде қалыптасады. Орыс деректерінде осы жылдары Қырым хандығына қазақтардан елші келгендігі туралы мәлімет кездеседі [2, 47б].

Мәскеу кінәздығы да күшейген Қазақ хандығымен байланыс орнатуға ұмтылды.

Қасым хан тұсында Қазақ хандығы батыста Еділге, оңтүстікте Мәуреннахрға, оңтүстік – шығыста Шығыс Түркістанға дейінгі жерлерді қамтып, бұрынғы Жошы ұлысының территориясынан да асып түседі. Алтын Орда езгісінен енді – енді құтыла бастаған Мәскеу кінәздығы үшін бұл аса қатерлі еді. Сондықтан да Мәскеуде Қасым хан туралы, Қазақ хандығы туралы әрбір дерек, әрбір мәлімет, хабар жинақтала бастаған. XVI ғасырдың 70 – жылдарында құрастырылған патша архивінің тізімінде былай делінеді: «38 – ші жәшік. Онда Қасым хан тұсындағы қазақтар туралы кітаптар мен тізімдер бар» [3, 23б].

Қасым хан кезіндегі Қазақ хандығы жайындағы хабарлар Еуропаға да жетеді. 1525 жылы Ресей туралы кітап жазған итальян әдебиетшісі Иовии Мәскеудің шығысындағы көршілерді жалпылама атаумен «қазақтар» дей келе, «олардың территориясы Қытайға дейін созылып жатыр» деп түсіндіреді [4, 123б].

Ал 1516 және 1526 жылдары Мәскеуде екі рет болған австриялық елші Сигизмунд Герберштейн «Волга бойындағы бұл патшалық (Қазақ хандығын айтып отыр) оңтүстікте және шығыста далалық аймақпен шектеседі. Шығыста олар шайбанилық және қазақ деп аталатын татарлармен араласып тұрады», – деп жазады [5, 124б].

Қасым ханның кезінде бұрыннан қолданылып келе жатқан «Дешті Қыпшақ», «көшпелі өзбектер», «өзбек–қазақ» деген атаулардың орнына бір ортақ этникалық атау – «қазақ» және этнографиялық атау – «Қазақстан» қолданыла бастайды. «Қазақстан» ұғымы алғаш рет жазба деректерде XVI ғасырдың 1 – жартысында кездеседі [6, 180б].

Кейбір зерттеушілер бұл терминді Мұхаммед Талибтің «Матлаб ат – талибин» атты еңбегінде 1512 жылғы оқиғаларда кездеседі дейді [7, 252б].

Осылайша өз мемлекеті , ерекше мәдениеті, тек өзіне тән салт – дәстүрі бар қазақ деген халық әлемде бар екені Батыс Еуропа елдеріне де мәлім бола бастады.

Қасым ханның қай жылы қайтыс болғандығын шығыс жазба деректері әр түрлі айтады. М.Х. Дулати мен Хайдар Рази 1518 – 1519 жылы қайтыс болды деп жазса, Гафари, Мунаджим – баши және т.б. авторлар көрсететін бірнеше орыс дерегі бар.

1519 жылы Қазақ хандығы Еділге дейін жетіп, Астрахан хандығымен шектескенде, Астраханда Занко Зудов деген рязандық 1520 – 1521 жылдың қыс айларыда 3 – 4 ай тұтқында болады. Қазақ хандығындағы оқиғалардың бірталайын З.Зудов тұтқында жүріп естиді. 1521 жылдың сәуірінде оның III Василийге жіберген хабарламасында: «Осы жылы қыста қазақ патшасы қайтыс болды», – деп жазады [8, 476].

Бұдан басқа Мәскеуге Қасым ханның 1521 жылы қайтыс болғандығы туралы тағы бірнеше мәліметтер жетсе керек. Осы кезде орыс патшасы Түркияға барған орыс елшісі В.М. Третьяк – Губинге; «Да и про Казатцкую Орду ему пытати, кто ныне в казакех государь. И где кочует» деген тапсырма берген [9, 6786].

Демек, Қасым хан 1518 жылы не 1524 жылы емес, 1521 жылдың қыс айында қайтыс болған. Қадырғали Жалайыри Қасым хан Сарайшықта жерленген деп жазады [10, 2586]. Қасым хан қайтыс болғанда 75 – 76 жастар шамасында болса керек. Сонымен Қасым ханның билік құрған жылдары Қазақ мемлекеті, Қазақ хандығы тарихындағы ең жарқын және маңызды кезең болды. XVI ғ. үшінші онжылдығына Қазақ хандығы Орталық Азияның қуатты мемлекеттерінің біріне айналды. Осы жылдары қазақтың этносаяси аумағы толығымен қалыптасып, тұңғыш рет қазақ халқының үш бөлігі де бір мемлекет шаңырағы астына бірікті. Қырғын әкелген талай соғыстарға қарамай, Қазақ мемлекетінің халқының саны 1 миллионнан асты.

Елбасы айтқандай: «Тарихын білмеген ұлттың болашағы бұлыңғыр. Мысалы, керемет үлкен еменнің тамыры терең болмаса, ол дауылға шыдап тұра алмайды. Сондықтан тарихымызды таныту үшін көп нәрсе жасап жатырмыз. Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі. Осындай үлкен тарихымыз бар. Жастарымыз мұны білуі керек. Біз кеше ғана пайда болған халық емеспіз» дегенді нығырлап тұрып айтты. Бұл – санасы бар жанға сіңіріле айтылған сарабал сөз. Тәуелсіздік алған 25 жылда Қазақстан өзінің бұрынғы, ежелгі тарихының ғасырлар бойына армандап, ұмтылып, қол жеткізе алмаған жағдайларына қол жеткізе алды. Біз, бүгінгі ұрпақ, келер ұрпақ соның құндылығын қадірлей білуге міндеттіміз.

Әдебиет:

1. Исин А. Материалы Посольского приказа Русского государства в Казахском ханстве XVI – начала XVIII в в. А. 1988.
2. Исин А. Новые источники по истории Казахстана первой четверти XVI в. Известия АН Каз ССР, серия обществ. наук №3 1985.
3. Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года. 1960.
4. Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.). Под ред. проф. С.Д. Асфендиярова и проф. П.А. Кунта. М – А., 1935.
5. Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.). Под ред. проф. С.Д. Асфендиярова и проф. П.А. Кунта. М – А., 1935 МИКХ.
6. Абусейтотова М., Жанбасаева Ж. Значение археологических экспедиции для источниковедения истории Казахстана XVI – XIX вв. Мына кіт: Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. А, 1988.
7. Исин А. Новые источники по истории Казахстана первой четверти XVI в. Известия АН Каз ССР, серия обществ. наук №3 1985.
8. Памятники дипломатических отношений Московского государства с Крымом, ногаями и Турциею. Т2. 1508 – 1521 / Сборник РИО.СПб, 1895 Сыздыкова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». Алматы, 1991.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 20 – 30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК
ҮКІМЕТКЕ ҚАРСЫ “ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ” КӨТЕРІЛІСТЕР**

Дүйсенбай С.К.
(*М. Қозыбаев ат. СҚУ*)

XX ғасырдың 20 – 30 жылдары Қазақстан территориясы Кеңестік жүйенің басқаруына тиеді. Сол кезеңдегі Қазақ АКСР – нің жағдайы күрт өзгере бастады. Азамат соғысы (1918 – 1920 жж.) аяқталған соң, бұрынғы Ресей империясының аумағында жеңіске жеткен кеңестер экономиканы тұрақтау, бағынышты округтер мен губернияларды қайтадан реформалау, әскерді жандандыру және жалпы әлеуметтік саланы көтеруге жөнеледі. Бұл альтерация (өзгеріс) Қазақстанға да көп әсерін тигізді. Ең алдымен, 1917 жылы желтоқсанда құрылған Алашорда үкіметі 1920 жылы 9 наурызда кеңестердің қаулысымен таратылады. Біраз уақыт өткен соң, 1920 жылы 20 тамызда Қазақ АКСР – ін құру туралы декрет шығады. Айта кететін жәйт, арнайы мемлекеттік басқару жүйесін орнату Кеңес үкіметінің Қазақстандағы билігін нығайтуға көзделген еді. Осылайша олар біртіндеп келесі саясатқа жол аша бастайды. 1921 – 1925 жылдар аралығында Қазақстанда жаппай ашаршылық (2млн 350 мың адам қайтыс болды, соның 82% – ы Батыс Қазақстанға келген, мал басы 40млнға кеміді, егіс алқаптары, жиналған астық мөлшері күрт кеміді), индустрияландыру (көшпелі халықты қағаз жүзінде, бейбіт түрде машина техникасымен қамтамасыз ету, инфраструктураны дамыту сияқты көрінді, алайда бұл келешекте жаңа қырғын саясатқа әкеліп соқтырды) [1]. Индустрияландыру қазақ және басқа ұлттарды күштің арқасында өзгертуді бастады. Оны кейінірек жалғастырушы ретінде Ұжымдастыру және бәріміз білетін «Кіші Қазан» саясаты болды. Осы тұста қазақ қоғамындағы наразылық оты жана бастайды. Кеңестердің ұжымдастыру жоспары тікелей қатігездік және күштің арқасында номад салтын ұстанған қазақтарды жаңа өмір дағдысына көшіру міндет еді. 1927 жылы XV съезде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты қабылданған соң, ірі бай – шонжарлардың мал – мүлкін тәркілеу басталды. Бұл жағдайдағы негізгі фактор ол аудандардағы шаруашылықтардың ерекшіліктері, өндіріс процесінің ерекшілігі, қоғамдастырудың ерекшілігі, көшпелі өндіріс құралының ерекшілігі ескерілмегені болатын. Қиын қыстауда 145 000 ірі қара мал саны тәркіленді, кейін орталық шаруашылыққа берілді, 140 – қа жуық кооперативтік бірлестіктер құрылды, тіпті астық дайындау барысында 31 000 шаруа жазаға тартылды [2]. Кеңестердің бұндай қатал саясаты халықтың ашуын тудырмай қоймады. Өйткені қамауға алынған мал санын қысқы кезеңде қалай дұрыс бағу керектігін білмеген кеңестердің өлкелік басқармасы арнайы бұйрық шығарған болатын. Ол бұйрық бойынша әрбір тәркіленген мал басы қарапайым баздарда қысқы кезеңде тұру керек делінген. Алайда мұндай процесс кейін малдың қырылуына әкеліп соқтырды. Халық аш қалып, өлкедегі өндірістің оларға пайдасы тимегендіктен, алғашқы көтеріліс ошағы туындай бастайды. Ертіс өзенінің төменгі ағысындағы Семей, Тобыл өзенінің ортаңғы шағындағы Торғай мекендерінде кішіден үлкенге ұласқан протест болады. Торғайлықтар «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұранмен шығады. Бұл мезетте Иран мен Ауғанстанға көшуге мәжбүр болған қазақтар қайта жиналып, Маңғыстау және Ойыл аймақтарында шоғырланады. Біртіндеп Қазақстанның түпкірінен түрлі топтар құрыла бастайды. Олар аудан орталықтарына басып кіріп, партия және кеңес үкіметінің өлкелік мекемесін ойрандайды. Аудандық партия осы көріністерді орталық билікке хабарлауға мәжбүр

болады. Дәл осы кезеннен, яғни 1928 жылдың 1 – ші қазанынан 1929 жылдың 1 желтоқсанына дейін 277 шаруа атылады [3]. Халық толқуы енді көтерілістерге ұласа бастады. 1929 жылы 1 қараша айында Қостанай округінде Торғайлықтардың ұранын жалғастыруға және кеңестердің әділетсіз саясатына қарсы **Батпаққара ауданында көтеріліс** бұрқ етеді. Кейбір деректердің мәліметінше, соның ішінде Талас Омарбековтың «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» кітабында көтерілістің басталуына себеп болған фактор ол Алаш партиясының қоғам қайраткерлері А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, М. Есболовтың, 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс басшыларының бірі Ә. Жанбосыновтың серіктері мен балаларының әділетсіз қуғындалып, абақтыға жабылуы болатын делінген. Көтерілісшілер мақсаты – тұтқында болған адамдарды босату еді. 1929 жылы 2 қарашада наразылыққа қатысушылар Батпаққара ауданының орталығына шабуылмен кіреді. Аудан басшылары, жергілікті өкімет адамдары тұтқынға алынады. Жергілікті партия, кооператив, милиция, шаруашылық мекемелері орналасқан үйлер өрттеледі. Көтерілісте белсенділікті қарапайым шаруашылар Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов танытты [4]. Көтерілісшілер қатарында 5 ауылдық кеңес мүшесі, 12 комсомол, 2 «Қосшы» одағының төрағалары болды. Көтеріліс басшылары аудандағы барлық ауылдарды жинап «ақсақалдар үштігін» құрады. Оларға әрбір ауылдан 50 сарбаз шығару міндеті жүктелді. Жалпы саны 1000 адамға жететін топ құру (800 – і Батпаққара ауданынан, 200 – і Наурызым ауданынан) көзделді. Жергілікті мешітке Омар Бармақовты көтерілісшілер хан етіп сайлайды. Батпаққарадан кейін көтерісшілер Наурызым ауданындағы елді мекендерді қосып алып, Қостанайға шабуыл жасауды жоспарлайды. Бірақ олардың жоспары іске аспай қалады. Себебі адам саны 530 – ға ғана жеткен топтың, 75 – ке жуық мылтықтармен ірі әскери қимылдар ұйымдастыруға шамалары жетпеді. Жазалаушы отрядтармен айқаста қарапайым қаруланған шаруалар ештеңе істей алмады. Жазалаушы отряд Бармақовты және оның 200 адамға жететін тобын тұтқынға алады. ОГПУ «үштігі» Батпаққара көтерілісіне байланысты 115 адамды ату жазасына, 170 адамды 2 – 10 жылға дейінгі мерзімде еңбекпен түзету лагеріне, 17 адамды шартты түрде соттайды [5]. Қазақ өлкелік партия комитеті осы көтеріліс туралы былай деген: “Торғай шаруаларының бандиттік – басмашы қозғалысының көрінісі”. Көтерілістің жаншылуына қарамастан, оның барша Қазақстанға әсері өте зор болды. Бір жылдан кейін Оңтүстік аймақтарда **Созақ көтерілісі** басталып кетеді...

1930 жылы 7 ақпанда таң атқан сәтте 400 – ге жуық адам Шолаққорған ауылын басып алып, аудандық партия комитетінің басшысы К. Жүнісбековты өлтіреді. Созақ аймағында көтерісшілер ошағы қалыптаса бастайды. Оның басталуына ауданда мал – мүлкінен айырылған кулактар мен олардың туыстары үшін бірнеше тұтқындар лагерінің ашылуы мен мұсылмандар үшін қасиетті саналатын Ораза айында діни әдет – ғұрыптарды орындағандарға өкімет орындарының айып салуы сылтау болды. Көптеген тарихшылар, соның ішінде профессор Әбдімәлік Нысанбаев «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының бас редакторы ретінде Созақ көтерілісі туралы былай айтып кеткен: «Шаруалардың бұл бас көтеруі Қазақстанда ХХ ғасырдың 20 – 30 жылдарында ең ірі және елеулі көтерілістің бірі болды. Адам саны 5 мыңға жетті. Сонымен қатар бұл бас көтеруді «Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық қарулы көтеріліс» ретінде сипаттауға болады». Тіпті Тұрар Рысқұлов осы көтерілістің басталуына себеп ретінде күштеп ұжымдастыру дәстүрлі көшпелі қоғамның бірқатар ережелерін бұзумен қатар жүргізілгенін және өмір салтын бұлайша қорлау қоғамдық наразылық пен қарсылықтың өсуіне әкеп соқты деп санаған. Оның айтқаны әдетте дұрыс болды. Кеңестердің көшпелі халықтың әлеуметтік құрылысына деген жайбарақаттылығы және озбырлы саясаты осындай қанды саяси процесстерге әкелді. Әбдімәлік Нысанбаевтың

«Қазақ энциклопедиясы» еңбегінде бас редактор болып, осындай деректер айтып кеткен: «Созақтағы көтерілісті С. Шолаков және Жақыпов деген қарапайым шаруалар бастады. Олардың басқаруымен қарулы жігіттер тобы Сырдың бойындағы Түркістаннан Жаңақорғанға дейін қазақ даласын «оятып», көтерілісті көтеріп, аудан орталықтарына шабуыл жасап, ел арасында пропаганда жүргізді. Алғашқы маңызды шайқас 1930 жылы 12 ақпанда өтті. Осы кезде Қазақстан ОГПУ – дің басшысы Ольшанский қызыл армияны көтерілісшілерге қарсы бастады. 16 – 17 ақпан күндері Ташкенттегі Ленин әскер мектебінен 500 винтовка және төрт зеңбірекпен қаруланған, Алматыдан Акаев басшылығындағы кавалерлер эскадроны, Қызылордадан 50 адамнан тұрған винтовка және пулеметпен қаруланған күштер келіп жетеді. Сонда екі жақта (көтерісшілер және ОГПУ) нәтижеге жете алмады. Алайда Батпаққарадағыдай қару сапасы төмен болған шаруалар оңтүстікке ығысып, қуғында болды. Біреулері Ташкент түбіне, кейбірі Шу өзені жағына беттеп кетеді. Қазақстандағы өкілетті органдар осы адамдарды іздеу барысында, көптеген ауылдарды, жазықсыз адамдарды ату жазасына кесіп, этноцид саясатын жүргізе бастайды. Созақтағы басталған шаруалар көтерілісі басқа толқуларға жігерлік рухын бағыштап, сол бас көтеруге қатысқандардың өздері 1938 жылға дейін партизандық күресті жалғастыра берді. Бірақ кейінде ұсталып, сотталып, кейбірі ату жазасына кеткен болатын.

Созақтағы қырғын шайқас Батыс Қазақстандағы өлкелерді бас көтеруге итермеледі. Батыста тұратын адай, тама, байбақты, шеркеш руларында толқулар басталып, Маңғыстау, Ойыл төңірегінде 300 – ге жуық адам топтасты. 1931 жылы қыс кезінде Сарыарқаның шығыс бөлігінде **Шыңғыстау көтерілісі** бұрқ ете салады. 200 – ге жуық адамды басқарған шаруалар Медеуов Сәнияз бен Торайғыров Емілжан көздегендері басқа көтерілістерге қарағанда әлдеқайда амбициялы көрінді. Себебі олар халықты жұмылдырып, кеңес үкіметін жоюды көздеді. Қазақстанның шығысында Алтай (Урянхой) өлкесінде тұрақты қызыл армия бөлімдері тұрған. Орталық басқармадан нұсқаулық келген соң, олар Шыңғыстаудағы бас көтеруді жаншуға аттанады. Ұйымдастырушылар және 180 – ге жуық адам тұтқындалды. 1931 жылы 15 мамырда ерекше үштігің (оны құрған Голощекин, І. Құрамысов, Г. Рошаль) бұйрығымен 47 адам ату жазасына кесілді, 105 адам еңбекпен түзеу лагеріне жөнелтілді, 23 адам сотталды [6]. Бұл сәтсіздік жергілікті халықты келесі маңызды бас көтеруге шығарды. Сол жылдың наурыз айында **Шұбартауда** 11 – ге жуық ауыл топтасып көтерілді. Осының бәрін ақсақал Қарамұрзин Мырзаш басқарды. 5 наурызда олар кеңес кооперативтерін басып алып, оның мүлкін елге үлестірді. «Бидайық» жайлауында көтерілісшілердің алғашқы жиналысы өтті. Сароба жайлауында жиналған 30 шақты адам Молдабаев Қалидің бастауымен Аягөз стансасынан Шұбартауға келе жатқан тауар тиелген жүк арбасын тонайды. «Кеңжайлау» жайлауындағы жиналыста аудан орталығына шабуыл жасау туралы шешім қабылданып, онда 200 – дей көтерілісші жиналды. Көтерілісшілерді шабуылға Серғазин Мұқа, Молдабаев Қали, Байғозин Мелдехан, Әбітаев Итжан бастап арттарынан 300 – ге тарта адам ерді. Жолда көтерілісшілерге басқа ауылдың жігіттері қосылып, адам саны 700 – ге таяп қалады. Негізінен сойылмен қаруланған көтерілісшілер 8 наурызда аудан орталығын қарсылықсыз, қантөгіссіз басып алады. Олар ең алдымен қамауда отырған 41 адамды босатады [7]. Мұнан соң аудандық мекемелерді жаппай талқандап, ондағы құжаттарды өртеп жібереді. Талас Омарбековтың «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» кітабына сүйенетін болсақ, Шұбартау ақсақалдары Мырзаш Қарамұрзинды хан етіп сайлайды. Осындай саяси көрініс Біріккен мемлекеттік саяси басқарма мен коммунистік жасақтарға мүлде ұнамады. Сондықтан көтерілісті аяусыз қыру үшін қызыл армия жеберіледі. Нәтижесінде 28 көтеріліс басшысы ату жазасына кесілді, 66 адам 3 – 10 жылға дейін мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне жөнелтілді. Қазақстанның

өз ішіндегі аудандарға 3 – 5 жылға дейінгі мерзімге 17 адам жер аударылды, шартты түрде 22 адам сотталды. Осыдан кейін аймақты қадағалау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құрылады. Алайда Шұбартау көтерілісі сол жылдардағы Қазақстанда Кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы бағытталды. Жалпы Шығыс Қазақстандағы бас көтерулердің түпкі мақсаты кеңестік режимді құлату еді. Күші басым кеңестер әр көтерілісті жаншудан жалыға бастады. Бір толқудан екінші толқу пайда болып, барша қазақ жерінде жалпыхалықтық көтерілістер кезеңі басталады...

Көп уақытқа созыла алған көтерілістер **Батыс Қазақстан (Ақтөбе), Солтүстік Қазақстан (Қостанай), Оңтүстік Қазақстан (Қызылорда) округтерінде** байқалды. Қостанай округінің Жетіқара ауданында 4 хан – А. Қанаев, Ж. Бәйімбетов, М. Саматов, И. Сатыбалдин сайланады. Көтерілісшілер барлық жерде ауылдық кеңестерді талқандап, құжаттарды жойды, астық дайындауға бөгет жасады, колхоздарды таратты. Кейінірек ауылды аймақтардан қосымша күш жинау мақсатымен Ырғыз даласына шығып, сол жақтарда 14 – 15 наурыз айларында жазалау отрядтарымен, милициямен, атты дивизиямен шайқасқа түседі [8]. Көтерісшілердің әрбір шайқасы олардың қару сапасына және ішкі тұрақтылығына байланысты болды. Екінші жақтан бәрі жақсы болғанымен, қару сапасы соғысқа толық жарамды болмады. Шайқастар сәтсіз аяқталып, шаруалар ығыстырылды. Шаруаларды бастап келген Ж. Бәйімбетов, Д. Қараев пен А. Әйменовтер атты сарбаздар партизандық күресті жалғастыруға жөнеледі. Олардың талабы әдетте 1928 жылдан заңсыз тәркіленген ірі қара малды халыққа қайтару, мешіттерді қайтару, діні қағидаларды ұстанатын адамдардың ісіне мемлекеттің араласпауы, жүріп жатқан ұжымдастыру саясатын доғару, салық мөлшерін нормаландыру, аудандардың мәселесін өлкелік басқарма емес, тікелей жалпы жиналыста шешу болатын. Айта кететін болсақ, осы талаптар XIX ғасырдың 30 – 40 жылдарындағы өткен Кеңесары Қасымұлының Ресей империясына қойған талаптарымен бір – екі ұқсастыққа ие. XX ғасырда көтерісшілердің кеңес үкіметінің билігі Қазақстаннан кетсін, ұжымдастыру саясаты жойылсын деген ірі талаптары Кеңесарының орыс самодержавиесі қазақ жерінің еркіндікте жатқан аймағын жөнге қалдырып, ұлы Дешті қыпшақ аймағынан кетуге керек деген талабымен бірдей көрінеді. Қазақтардың күресі көшпелі далада үлкен шу шығарды. Талаптар орындалмай, көтерісшілер тобы жазаға тартылды, кейбірі сотталып, еңбекпен түзеу лагерлеріне аттанды. Ырғыз даласында 16 ауыл бірігіп, көтерісшілер саны 1 600 – ге дейін жетті. Алайда оларды талқандау үшін арнайы әскери топ – 11 атты әскер дивизиясы жеберіліп, кейін көтерісшілер Қармақшы ауданындағы Қараүңгір аймағына қашып кетеді [9].

1931 жылдың ақпан – наурыз айында Шығыс Қазақстан облысының **Абыралы аймағында көтеріліс** ошағы шығады. Шыңғыстаудағы секілді бұл жиында халық кеңес үкіметінің ұжымдастыру саясатына және 1928 жылдан бастауын алған ірі – қара малды тәркілеу заңына қарсы шықты. 1931 жылдың қысында өлкелік комитет бүкіл дала бойынша өкіметке мал тапсыру науқанын бастайды. Шығыста халықтан 3300 – ге жуық ет талап етілді. Алайда бұндай іс – шара жергілікті тұрғындарға, ауылды мекендерге мүлде ұнамады. Біртіндеп толқу біршама ірі көтеріліске ұласып, 14 ауылдан шыққан 700 – ге тарта жігіттер Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұловтардың басқаруымен орталық аудан басқармасы – Қайнарға шабуыл жасайды. Негізгі мақсат мал тапсыруды тежеу және кеңестік билікті өлкеден ығыстыру еді [10]. Сойылмен қаруланған қазақ шаруалары Қайнарда ОГПУ отрядтарымен кездесіп, қырғын шайқаста артқа шегінуге мәжбүр болды. Партизан күресі маусым айына дейін жалғасты. Кейін бас көтеруді жақтаушылар **Қарқаралы ауданында** (қазіргі Қарағанды обласы) Томар, Аққора ауылдарынан 300 – ге тарта адамды жинап, Ысқақ Кемпірбаев атты адамның бастауымен кеңес үкіметінің зорлық–зомбылық әрекеттеріне қарсы шығады. Себебі сол

кезде Қазақстандағы кеңестік басқарма қарапайым халықтан мал мүлкін түгел дерлік алуды бастайды. Соның әсерінен ашаршылық, кедейлік көбее түседі. Ысқақ бастаған топ аудандық коммуналар отрядын талқандап, алынған мал мен астықты жұртқа қайтарады. Бір айға созылған көтеріліс кейін Семей қаласынан келген тұрақты әскермен шайқаста (15 ақпан) жеңіліске ұшырайды. Көтерілісшілерді қоршауға алған қызыл әскер мынадай құрамда болды: Тоқабайдағы отряд 700 қылыштан, 30 пулеметтен, үш зеңбіректен; Қарсақпайдағы отряд 150 қызыл әскер, бес пулеметтен; Торғайдағы отряд 120 қызыл әскер, үш пулеметтен; ал теміржол бойында Жосалы, Қазалы, Арал сияқты стансаларда 200 – ге жуық қарулы комотрядтар орналасты. Бұл өзара телеграф және радио – телеграф арқылы байланысып отырған қарулы отрядтар Қарақұмнан шығатын жолдың бәрін бақылауда ұстады. Сондағы шайқаста жеңілген көтерісшілерден 274 адам сотқа тартылып, 85 адам атылады. Ысқақ және оның серіктестері ОГПУ шешімімен Семей қалалық түрмесінде атылады. Осындай ерлік пен жігер ешқашан ұмытылмайды. Халқы үшін жанын берген ерлер тізімі Қазақстан тарихының беттерінде мәңгілік сақталып қалады [11].

Ең бір елеулі бас көтерулердің бірі, ол **Адай көтерілісі** болатын. Сонау 1929 жылдан 1932 жылға дейін созылған бұл күрес кеңес үкіметінің коммунистік асыра сілтеушілігіне қарсы бағытталды. Ең алдымен көтеріліске тікелей себеп басқару жүйесінің өзгеруі, салық мөлшерінің көбеюі және адай ханы атанған Тұбанияз Әлниязовтың қамауға алынуы, кейінірек Голощекиннің Маңғыстау аймағында жылдам түрде ауылдарды ұжымдастыру кезеңінің көрінісі болды. Сол жылдары кеңестерге қарсы контрреволюциялық үгіттеу жүргізетін «Адайды құтқару» тобы құрылады. Олар 1928 – 1929 жылдың қыс айларында «Қызыл жүн» аталған жүн салығы, онымен қатар тері, сүйек, шүберек жинап тапсыру міндетіне қарсылық білдіріп көтеріледі. Табын, Жылқосы, Маңғыстау, Доссор аймақтары да көтерілді. Маңғышылақ ауданында 800 – ге жуық адам жергілікті басқарма мекемелерін талқандап, үйлерін өрттеген. Кейінде Оразбай есімді адам бастаған 150 жігіт Қарабұғаз шығанағындағы сауда орталарын басып алады. Күрес бір жыл бойы кеңестер үшін еш нәтижесіз өтеді. Әрекет ету үшін аудандық басқарма тұрақты әскерді осы топтарға қарсы аттандырады. Дейме жерінде 1000 – ға жеткен көтерісшілер қоршауға алынады. Тіпті Барсакелмес аймағында шоғырланған ірі топтар орыс әскерімен шайқаста жеңіліске ұшырайды. Бұған себеп әдеттегідей қарудың сапасыздығы болатын. Орыс отрядтары көтерісшілерді ығыстырып, көшіп кетуге дайын болған 3000 – ға тарта қазақ отбасыларын қайтарып алып, 26 көтерілісшілерді түрмеге қамайды [12]. Гурьев жаққа ығысқан топтарда ұсталып, 96 адам сотталады. Қашып үлгерген адамдар көршілес Қарақалпақстанға, Түрікмен АКСР – не көшіп кетеді.

1929 – 1931 жылдар аралығында Қазақстанда толқулар мен көтерілістер саны 372 санын құрады. Әрбір көтерілген азамат өз Отанының дербестігін, оның болашағын ойлаумен үкіметке қарсы шыққан. Меніңше барлық көтерілістерді бір мезетке қосуға болады. Себебі сонау ХІХ ғасырда Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Кенесары Қасымұлы, Жанқожа Нұрмағамбетұлы т.б кейін ХХ ғасырда Амангелді Иманов, кейін міне Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов, С. Шолаков, Жақыпов, шаруалар Медеуов Сәнияз бен Торайғыров Емілжан, Қарамұрзин Мырзаш, Молдабаев Қали, Серғазин Мұқа, Молдабаев Қали, Байғозин Мелдехан, Әбітаев Итжан, А. Қанаев, Ж. Бәйімбетов, М. Саматов, И. Сатыбалдин, Д. Қараев пен А. Әйменов, Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұлов, Ысқақ Кемпірбаев, Оразбай, Бәйімбетов, Ы. Әлмағамбетов, Б. Байбахтин, М. Қыпшақбаев, С. Қуандықбаев, Ө. Өмірбаев, Б. Талқанбаев, Т. Ахметов және тағы да аттары айтылмаған немесе белгісіз қалған ерлеріміздің бостандық пен әділдік жолындағы ұлы күресі нәтижесіз қалды деуге мүлде болмайды. Қазақ жұрты

XX ғасырда талай қиындық көрді. Соның 1929 – 1930 жылдары аштық, күштеп ұжымдастыру, мал – мүлікті тәркілеу, заңсыз соттау, ату, жер аудару, ішкі әлеуметтік реформалардан ұлтымыз зардап шегіп, кейін 1931 – 1933 жылдар кезінде 2 млн – нан астам адам қырылып, 500 мыңы ауыр жағдайда өмір сүрді, 300 мыңға адам көрші Қытай және Ауғанстан территориясына көшіп кетеді. Қазақ ұлтының басқа халықтармен ассимиляциясы кейін жергілікті этностың пайызын төмендете бастайды. Жалпы айта кететін болсақ, XIX ғасырда көтерілістер ұлт–азаттық сипатта болса, оның жалғасы ретінде ресми түрде 1929 – 1930 жылдар кезіндегі бас көтерулерді жатқызуға болады. Себебі мақсаты кей – кезде келісетін көтерілістер Қазақстанды Ресейден және Кеңес үкіметінен еркін республика ретінде құруға талпынған. Сол жылдардағы көрініс тапқан батырлық, елге деген жаңашырлық, Отан сүйгіштік келешектегі тәуелсіздік пен әділеттік жолындағы күрестерге стимул бола алды. Меніңше еліміздің осындай тарих беттерінен біздің қазіргі тәуелсіз ұрпағымыз үлкен сабақ алуы тиіс. Сол сабақтың негізі ең алдымен Отан алдындағы борышынды өте, еліңді, жұртыңды, туған жеріңді жаудан сақтап қал деген. Ұлы Отан соғысының ардагері, танк батальонының командирі Бауыржан Момышұлының айтқан сөздері осы көтерілістерге сай келеді: «Отан үшін отқа түс, күймейсің!». Осы сөздердің астында зор мағына жатыр. Қазақтың бостандығы мен өмір салты үшін күрес жүргізген ата – бабаларымыздың аңсап жеткен арманын бұзып алмай, еліміздің даңқты азаматтары мен патриоттары болу біздің басты міндетіміз. Келешегіміздің болашағы бүгінгі жастардың қолында. Әрбір жас бала Отанының тарихында осындай жігерлі, айбатты ерлердің болғанын ұмытпауы тиіс. Солардың жандарына дұға етіп, арттарынан ұлы істі жалғастыруы тиіс деп санаймын.

Әдебиет:

1. Хұсайынқызы Х.Г. «Қазақстан тарихы», Нұр – Сұлтан қаласы, 2017;
2. Қозыбаев М., Алдажұманов І., Әбілғожин Ж., «Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық», Алматы, 1992;
3. Нусупбеков А.Н. «Формирование рабочего класса в Казахстане», Ресей, 1966;
4. Талас Омарбеков «Зобалан» (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929 – 31 жылдары болған халық наразылығы), Алматы, 1994;
5. Талас Омарбеков, «20 – 30 жылдардағы Қазақстан қасіреті», Алматы, 1997.
6. Ивницкий Н.А. «Коллективизация и раскулачивание», 1994;
7. Талас Омарбеков, «20 ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері», Алматы, 2001;
8. Аяған Б.Ғ., «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», Алматы, 2009.
9. Шаяхметов Н. «XX ғасырдағы Қазақстан тарихы», А., 2015
10. Асылбеков М.Х., «Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық», Алматы, 2010;
11. Талас Омарбеков, «Қазақстан тарихы», «Қазақ университеті», Алматы, 2016;
12. Жұмабай Қалиев «Адай көтерілісі», Алматы, 2010.

УДК: 930.2:51.002

ҚОҒАМДЫ ЖАҒАНДЫҚ АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ

Жәкежан С. А.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Тарих ғылымы табиғатымен өзі пәнаралық сипатта. Біріншіден, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды анықтау көп деңгейлі болып табылады, өйткені табиғи – климаттық,

биологиялық, экономикалық, әлеуметтік – психологиялық, мәдени – этикалық, идеологиялық және басқа детерминанттардың бірлескен әрекеті біз тарихи процесс деп атайтын нәрсені тудырады. Демек, белгілі бір кеңістік–уақыт интервалында тарихи процестің барысын сипаттайтын тарихи теориялар өздерінің танымдық «арсеналына» басқа пәндердің сәйкес заңдылықтары мен құбылыстарын еріксіз енгізеді.

XX ғасырдың ортасында ғылыми танымның дамуындағы интеграциялық үрдістердің тікелей нәтижесі әдістер мен құралдардың, тұжырымдамалық аппараттың, іргелі және кешенді ғылымдардың әдістемелік, техникалық және технологиялық құралдарының – математика мен информатиканың – қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласына енуі болды. Тарих ғылымы да ерекшелік болған жоқ.

1960 жылдардағы ғылыми – техникалық революция дәуірінде тарих ғылымының математизациясы мен машинизациясының ауқымды процестерімен сипатталып, тарих, деректану және қолданбалы математика тоғысында шекаралық ғылыми бағыттардың бірі – компьютерлерді және ауқымды ақпараттық массивтердің деректерін өңдеудің машиналық технологияларын қолдану негізінде тарихи дереккөздерді өңдеу кезінде математикалық статистика және тарихи процестер мен құбылыстарды математикалық модельдеу әдістерін пайдаланатын квантитативті тарих пайда болды. 1980 жылдардың ортасындағы «микрокомпьютерлік революция» кезеңінде деректану, квантитативті тарих және информатиканың пәнаралық өзара әрекеттестігі нәтижесінде тарих ғылымы мен тарихи білім беруді ақпараттандыру процесінің заңдылықтарын зерттейтін тарихи информатика (AI) дамыды [1].

Тарих ғылымының дамуы, ғылыми білімнің басқа салалары сияқты, танымдық мүмкіндіктерін кеңейтетін жаңа технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. Қазіргі жағдайда–негізгі ресурстар компьютерлік технологияны қолдану саласында шоғырланған. Дәл осы салада тарих ғылымының әдіснамалық құралдарын жетілдірудің перспективалы мүмкіндіктері бар. Компьютер тарихшының қайнар көзімен жұмыс істеуінің түбегейлі жаңа жағдайларын жасайды: ол көптеген мәліметтерді өңдеуге, көп өлшемді талдауға және тіпті тарихи процестер мен оқиғаларды модельдеуге мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы бағдарламалық құралдар зерттеушінің өзіне жаңа талаптар қояды: оны көбінесе деректермен жұмыс істеу технологиясын, оларды «қолмен өңдеуді» егжей – тегжейлі білу қажеттілігінен босатып, оны зерттеу қызметінің формальды – логикалық компонентіне анағұрлым мұқият қарауға мәжбүр етеді.

Тарихи зерттеулерде компьютерлік технологияларды қолдану тарихи білімді математикалауды талап етеді, пәнаралық тәсілдерді кеңінен қолдануға негіз береді, соның арқасында өткен туралы нақты мәліметтер алуға және тарихшылардың алдыңғы ұрпақтарының теориялық жетістіктерін тексеруге мүмкіндік туды. Математикалық әдістердің маңызы көп қырлы, олар бір уақытта зерттеу арсеналында қуатты құрал ретінде әрекет етеді және пәнаралық синтезге мүмкіндік беретін «коммуникативті ресурс» ретінде әрекет етеді.

Ақпараттық зерттеу әдістерінің тарихнамасы ақпаратты бекіту мен берудің әмбебап формасына негізделген тарихи дереккөзді ғылыми тану әдісі ретінде бақылау. Тарихи зерттеулерді ақпараттық технологиялар әдістерімен және құралдарымен байыту мүмкіндігі мен рұқсат етілуінің негіздемесі білім теориясының заңдылықтарына негізделген.

Шетелде тарихи информатика саласындағы зерттеулер белгілі бір дамуға ие болды, Қазақстанда бұл ғылыми бағыттың қалыптасу процесі енді ғана жүріп жатыр. Зерттеулер ақпараттық зерттеу әдістерінің тарихнамасы, ақпаратты бекіту мен берудің әмбебап формасына негізделген тарихи дереккөзді ғылыми танудың тәсілі ретінде. Тарихи зерттеулерді ақпараттық технологиялар әдістерімен және құралдарымен байыту

мүмкіндігі мен рұқсат етілуінің негіздемесі білім теориясының заңдылықтарына сүйенеді.

Сандық талдау әдістерімен жүйелі түрде жұмыс істейтін тарихшылардың саны салыстырмалы түрде аз. Зерттеушілердің көпшілігі оқиғалар мен құбылыстарды теориялық түсіндіруде өзін шектемей, белгілі бір мәселені шешу үшін сандық өңдеу әдістерін белгілі бір дәрежеде алады. Сандық әдістер мен талдау процедураларын рәсімдеу негізінде тарихи зерттеу техникасын жетілдіру негізгі тенденцияны өлшеу және дисперсия, ықтималдық теориясы мен гипотезаларды статистикалық тексерудің негізгі ұғымдары, сенімділік деңгейлерін белгілеу және іріктеу әдісі, вариацияны талдау, регрессивті талдау, көп және ішінара корреляция, факторлық талдау және масштабтау сияқты салаларда мұқият білімді қажет етеді [2].

Отандық ғылымда тарихи информатиканың дамуы дәстүрлі тарихтың нақты мәселелерін шешуде таза қолданбалы мәселелерді шешуден басталды. Бүгінгі таңда қазіргі заманғы ақпарат теориясы, дереккөздердің табиғатын, ең алдымен бұқаралық сипаттағы жаңа түсінік негізінде тарихты білуге теориялық және әдіснамалық, деректанулық, инструменталистік көзқарастарды тұрақты дамыту қажеттілігі туындады. Тарихи информатиканың – негізгі теориялық мәселелерін шешу өте маңызды болып көрінеді – математика мен информатика арқылы алынған тарихи тұжырымдардың үлкен дәлелдерін, тереңдігі мен дәлдігін анықтау, зерттеу нәтижелерінің объективтілігін арттыру, яғни тарих ғылымын аз релятивизм бағытында алға жылжыту мәселелері. Бірақ бұл мәселені шешу зерттеу әдістері мен технологияларын ғылыми негізделген таңдаумен тікелей байланысты. Сондықтан тарихи информатиканың теориялық, әдістемелік және технологиялық компоненттерін зерттеу мәселесін тұжырымдау жаңа білімнің өсуі үшін, біздің елімізде осы бағыттың даму перспективалары үшін өте маңызды.

Қолданбалы аспектіде тарихи информатика тарихнамасын талдау және сынақтан өткен әдістемелерді пайдалану қазақстандық тарихшылар мен деректанушыларға жаңа ақпараттық технологияларды қолдануды талап ететін проблемалар шеңберін едәуір кеңейтуге, дәстүрлі тәсілдермен өңдеудегі қиындықтарға байланысты бұрын талап етілмеген жаппай сипаттағы дереккөз базасын тартуға мүмкіндік береді.

Осы тақырыпта қойылған мәселені әзірлеу тағы бір өзекті мәселені шешуге мүмкіндік береді. XX ғасырдың тарихи білімінің әдіснамалық негізінің ерекшеліктері көбінесе ғалымдардың әдіснамалық және эпистемологиялық көзқарастарының эклектизміне әкелетін және нақты тарихи білімнің мүмкіндігіне күмән тудыратын тең парадигмалардың көптігін анықтады. Бүгінгі таңда бұл процестің жағымсыз жағы – нақты тарихи мәселелерді зерттейтін отандық зерттеушілердің (әсіресе жас ғалымдардың) жеке бөлігінің жалпы әдіснамаға, тарих әдіснамасына, атап айтқанда, болашақ тарихшылардың оның негіздерін түсіну дағдылары мен қажеттіліктерінің жоқтығы. Ғалымның зерттеу тәжірибесі теориялық рефлексиямен тығыз байланысты болғандықтан, қазақстандық зерттеушілердің жас буынының ғылыми ізденістері деңгейінің айтарлықтай төмендегенін айтуға болады. Сондықтан қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық қоғам жағдайында жалпы ғылыми ғана емес, сонымен қатар арнайы және нақты ғылыми зерттеу әдістерін, қазіргі тарихшылардың ғылыми әзірлемелерінің техникасы мен технологияларын байытатын тарихи информатика әдіснамасын қолдану мәселесін жасау өте маңызды [3].

Жаңа ақпараттың экспоненциалды өсу қарқыны, сәйкесінше, жаңа, дәстүрлі ғана емес, сонымен бірге электронды тарихи көздер, әлеуметтік философтар мен футурологтар болжап отырған «ақпараттық жарылыстың» жаңа толқыны бүгіннің өзінде жаңа ақпараттық ортаның сын – қатерлерін жылдам қабылдауға және Қазақстанның ақпараттық қоғамға көшу жағдайларына бейімделуге қабілетті тарих

ғылымы саласындағы мамандарды даярлауды талап етеді. Бұл тұрғыда тарихты оқытуды компьютерлендіру тәжірибесі негізінде қазақстандық тарихи білім берудегі оқу пәні ретінде тарихи информатика мәселелерін әзірлеу өте өзекті болып көрінеді.

Тақырып қазақстандық қоғамды ақпараттандыру жөніндегі мемлекеттік бағдарламалармен, сондай – ақ іргелі зерттеу тақырыбы шеңберінде Тарих, тарихнама және әлеуметтік – тарихи процестерді модельдеу әдіснамасының іргелі әзірлемелерімен тікелей байланысты.

Бұл жұмыстың идеялық – теориялық негізі Т. Кунның парадигмалық тарихи – ғылыми тұжырымдамасының когнитивтілік, танымдық, әлеуметтік тұрғыдан анықталған ғылымның құндылығы туралы іргелі көзқарастарымен байланысты жеке ережелері болды; ғылымның бір сапалық күйден екіншісіне объективті ауысуы туралы, бұрынғы парадигманы жаңаға өзгерту арқылы. Сондай – ақ, кванттық тарих пен тарихи информатиканың қалыптасуын түсіну үшін Т.Кунның уақытша секірулер, яғни «ғылыми төңкерістер» арқылы дамиды ғылым туралы тұжырымдамасының орталық ережелерінің бірі өте маңызды [4].

Қазіргі заманғы ғылыми таным әдістерінің өзара іс – қимылының диалектикасы, қазіргі қоғамның түбегейлі өзгеруі жағдайындағы ғылым әдістерінің өзара іс – қимылын талдау мәселесіне арналған көптеген ғылыми зерттеулерге қарамастан, А.Н. Нысанбаев және басқада қазақстандық философтар ұжымдық монографиясын бөліп көрсету қажет, екінші, әлеуметтік – мәдени контекстегі ғылым әдістерінің өзара әрекеттесу процесі туралы пайымдау мен жалпылаудың нақты құрылымы мен логикалық өзара байланыстылығымен ерекшеленеді [5].

Ақпараттың мәнін оның семиотикалық сипаттамаларының үштілділігі тұрғысынан зерттеу мәселесін шешу үшін К. Шеннонның іргелі еңбектері өте өнімді болып көрінеді, статистикалық ақпарат теориясының негізін қалаушы Н. Винер, кибер ғылымының негізін салушы Ю.А. Шрейдер, семантикалық ақпарат теориясын жасаушы, коммуникацияның логикалық – прагматикалық моделін құрған Д. Харраx, логикалық – семантикалық ақпарат теориясының негізін жасаған Р. Карнап пен Дж. Бар – Хиллел.

Өркениеттің одан әрі дамуы үшін қоғамды жаһандық ақпараттандыру процесінің стратегиялық маңыздылығы, сондай – ақ оны зерттеу мен болжау үшін іргелі ғылыми негіз құру қажеттілігі әлеуметтік ақпараттың біртұтас теориясын қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосқан А.Д. Урсулдың еңбектерінде көрсетілген. К.К. Колиннің зерттеулері қазіргі ғылым жүйесіндегі информатиканың орнын және әлеуметтік – гуманитарлық және табиғи пәндермен байланысын талдауға арналған [6].

Теориялық және ақпараттық көзқарас тұрғысынан тарихи дереккөздердің ақпараттық мүмкіндіктерін белгілеу, материя қозғалысының барлық формаларын қоғамның бейнелеуінің нәтижесі болып табылатын әлеуметтік ақпарат туралы ілім аясында ақпарат көздерінің ақпараттық қайтарымдылығын арттыру мәселесін шешу И.Д. Ковальченко терең аналитикалық деңгейде жасаған ақпараттың әртүрлі формаларының тасымалдаушысы ретінде дереккөздің практикалық таусылмайтындығы туралы ережелерге ықпал етті. Шын мәнінде, бұл көзқарас өзінің классикалық түсінігінде ашық ақпаратты тасымалдаушы ретінде қарастырылған дереккөзді талдаудың негізгі объектісі – дереккөз туралы ойлардың өзгеруіне әкелді. И.Д. Ковальченко пікірінше, дереккөзді талдау жасырын, ашық түрде көрсетілмеген ақпаратты түсіндіру үшін жүргізілуі мүмкін және қажет, бұл жүйелік көзқарасты және жүйелік – құрылымдық талдауды, математикалық әдістер мен компьютерлерді қажет етеді.

В.И. Бовыкин әлеуметтік ақпарат теориясының контекстінде тарихи дереккөздерді зерттеу қажеттілігін, сәйкесінше, ақпараттық деректану мәселелерін

дамыту, жазудың пайда болуынан бастап ақпараттық процестер аясында тарихи дереккөздерді типологизациялау қажеттілігін алға тартады. Г.В. Можаяның бірқатар мақалалары тарихи дереккөз мен тарихи ақпараттың, ақпарат тасымалдаушысы мен оның аудармашысының арақатынасының теориялық мәселелеріне, тарихи және тарихнамалық дереккөздердің ақпараттық әлеуетін анықтауға арналған [7].

Л.И. Бородин, И.М. Гарскова, В.Н. Владимиров, В.Н. Сидорцов, Ю.Ю. Юмашева және т.б. ұзақ уақыт бойы тарихи информатиканың теориялық және әдіснамалық мәселелерін дамытуда, оның дамуының негізгі тенденциялары мен перспективаларын талдауда. И.М. Гарскованың жұмысы, тарихтағы геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) – В.Н. Владимировтың монографиясы тарихи деректер базалары мен банктерін дамытудағы теориялық және қолданбалы мәселелерді жан-жақты қарастыруға арналған. Е.Н. Балыкина, А.Ф. Оськинаның ғылыми қызығушылықтары тарихи білім беруді ақпараттандыруды білдіреді; Т.Я. Валетов – интернеттің ақпараттық ресурстары; В.В. Канищева, И.В. Журбина, Ю.Ю. Юмашева, В.И. Тихонов және т.б. – тарихи демография, мұрағаттану, археология, этнография, просопографиялық зерттеулер, мұражайтану саласындағы мамандандырылған ақпараттық тәсілдер.

Қазақстанда тарихи зерттеулердің теориясы мен практикасына заманауи тәсілдер М.Қ. Қозыбаев, М.Х. Асылбекова, Б.Е. Кумеков, С.Ф. Мәжитова, М.Х. Абусейтова және басқалар. Теориялық деректану мәселелері К.М. Атабаевтың тікелей зерттеу объектісі болып табылады. Қазақстандық ғалымдар арасында зерттеудің әдіснамалық пәнаралық қағидаттарын әзірлеу К.А. Берденова, З.Г. Сақтағанова, тарихи этнодемография проблемаларына қатысты жүзеге асырылады – Г.М. Меңдіқұлова; мәдениет тарихы бойынша – Р.М. Жұмашев, А.Т. Қапаева, Г.М. Какенова және т. б. Алайда, бұл зерттеулерде сандық деректерді өлшеудің жеке әдістері анық ақпарат деңгейінде қолданылды. Ж.Б. Абылхожин мен Н.Э. Масановтың жұмыстары ерекшелік болып табылады, онда жекелеген бұқаралық дереккөздердің деректерін өңдеу кезінде жиынтықтар жиынындағы үлестіру концентрациясының дәрежесін өлшеу әдістемелері және олардың графикалық көрсетілімі пайдаланылған.

Қазақстанның ақпараттық қоғам жолында дамуы отандық тарихшылардың кәсіби қоғамдастығына жаңа сын – қатерлер туғызады. Объективті түрде біз бұрын немесе кейінірек өзге ақпараттық ортада жұмыс істеуіміз керек, оның негіздерін бүгінгі күні тарихи информатиканың тұжырымдамалық, әдістемелік және технологиялық әзірлемелері қалыптастырады, ол Қазақстанда өте баяу дамып келеді және бүгінде жетекші елдердің ғылыми әзірлемелері деңгейінен көптеген жылдарға артта қалып отыр. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялармен жұмыс істеуге дайын емес тарихшылардың жаңа буыны таяу жылдары дәстүрлі мұрағат материалы жеткілікті түрде толық зерттелетін, ал жаңа электрондық массив ғылыми зерттеулерден тыс қалатын дағдарысты жағдайға тап болады, өйткені киберкеңістіктің даму эволюциясы жедел қарқынмен жүріп жатыр және ақпаратты жасау, өңдеу және беру технологияларының қарқынды дамуына негізделген. Электрондық құжат айналымы мен интернет – ресурстар ашатын жаңа көкжиектер ХХІ ғасыр деректануының алдына жаңа міндеттер қояды.

Әдебиет:

1. Вайнштейн О.Л. XIX–XX ғғ. буржуазиялық философия мен тарих әдіснамасының даму очерктері – Л.: ғылым. Ленинград бөлімшесі, 1979. – 270 б.
2. Касавин И.Т. Таным философиясы және пәнаралық идея // Эпистемология & философия ғылымы. – 2004. – Т. II. – № 2. – 5–14 б.; Казютинский В.В., Стёпин В.С. Пәнаралық синтез және әлемнің қазіргі ғылыми бейнесінің дамуы // Философиядағы сұрақтар. – 1988. – № 4. – 31–42 б.
3. Книгин А.Н. Пәнаралық: негізгі мәселе // Томск мемлекеттік университетінің хабаршысы. Философия. Әлеуметтану. Саясаттану. – 2008. – № 3(4). – 14–21 б.
4. Кун Т. Әлеуметтік төңкерістердің құрылымы. – М.: Прогресс, 1977. – 387 б.

5. Нысанбаев А.Н., Косиченко А.Г., Кадыржанов Р.К. және т.б.. Ғылыми таным әдістері. – Алматы: Ғылым, 1996. – 160 б.
6. Савельева И.М., Полетаев А.В. Онда, бұрылыста: тарихтың басқа әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдармен өмір сүру режимі туралы // жаһандану және ақпараттандыру ғасырындағы тарих ғылымының жаңа бейнесі / ред. Л.П. Репнина. – М.: ИВИ РАН, 2005. – 73 – 101 б.
7. Бородкин Л.И. ХХІ ғ. басындағы тарих ғылымындағы пәнаралық көзқарастар: өрлеу немесе құлдырау? дөңгелек үстел доклады» [Электрон. ресурс] // «Әлеуметтік – гуманитарлық және саясаттану білім беру» білім беру порталының сайты – URL: <http://www.humanities.edu/db/msg/45611>.

ДУСТОРОННИЕ ОТНОШЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА И КАЗАХСТАНА

Иззатова Р. У., Гаффоров Я.Х.

*(Чирчикский государственный педагогический институт
Ташкентской области, Узбекистан)*

Аннотация: В данной статье рассказывается о двустороннем развитии узбекско – казахстанских отношений, встречах на высшем уровне и их значении.

Ключевые слова: Узбекистан, Казахстан, сотрудничество, контакты, встречи на высшем уровне.

Среди государств Центральной Азии Узбекистан и Казахстан издревле считаются двумя братскими народами, связанными не только географической близостью, но и общими корнями, языком, религией, традициями, общей культурой и давним историческим прошлым. С момента установления дипломатических отношений между Узбекистаном и Казахстаном прошло более 29 лет. Также прошло 23 года с момента установления «вечной дружбы» между двумя странами и 8 лет с момента подписания договора о стратегическом партнерстве. За столь короткий срок партнерские отношения достигли своего пика.

Двусторонние отношения Узбекистана с Казахстаном укрепляются на основе Договора «о дружбе и сотрудничестве между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан», подписанного Нурсултаном Назарбаевым и Исламом Каримовым 24 июня 1992 года во время официального государственного визита Первого Президента нашей страны в Казахстан.

В последующие годы, 1993 ноября 10 года, Ислам Каримов совершил поездку в Алматы. Президенты Узбекистана и Казахстана обсудили вопросы интеграционных связей, экономической политики двух стран. Договорились о путях и способах осуществления взаимных инвестиций, создания совместных предприятий, высоких технологий. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев посетил Узбекистан с официальным государственным визитом 10 – 12 января 1994 года. Два президента подписали соглашение между Узбекистаном и Казахстаном, предусматривающее свободное перемещение товаров, услуг, инвестиций и рабочей силы, а также согласованную кредитно – расчетную, бюджетную, налоговую, ценовую, таможенную и валютную политику. 1998 октября 31 года между Узбекистаном и Казахстаном был подписан договор о вечной дружбе. Во время встречи президентов Узбекистана и Казахстана в Ташкенте 20 – 21 апреля 2000 года состоялась встреча, посвященная четкому определению границ двух государств, по итогам переговоров было подписано «совместное заявление Первого Президента Республики Узбекистан Ислама Абдуганиевича Каримова и Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева». 16 – 17 ноября 2001 года с официальным визитом Казахстан посетил Первый Президент Узбекистана Ислам Каримов. Президенты двух государств

подписали договор о узбекско – казахстанской государственной границе. 9 сентября 2002 года по приглашению Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева Ислам Каримов посетил Астану. Подписано «соглашение об отдельных участках узбекско – казахстанской государственной границы». Актуальные вопросы, касающиеся границы между двумя странами, нашли свое решение в юридическом аспекте. Объем товарооборота между двумя странами в первом полугодии 2002 года составил 124 тысячи долларов США. За период до 2011 года в Узбекистане функционируют 38 совместных узбекско – казахских предприятий, в Казахстане – 92 совместных казахско – узбекских предприятия [1].

В мае 2003 года, в ходе очередного Ташкентского саммита ШОС в 2004 году, Узбекистан посетил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, в июле 2005 года состоялась очередная астанинская встреча ШОС, в сентябре 2006 года в ходе неформальной встречи глав государств Центральной Азии в Астане Казахстан посетил Президент Узбекистана Ислам Каримов, что еще больше укрепило отношения сторон. Кроме того, 26 июня 2007 года в нашей стране побывал премьер–министр Республики Казахстан Карим Масимов, а 22 октября того же года – первый заместитель Премьер – Министра Республики Казахстан Умирзак Шукеев. В ходе таких встреч отношения между двумя странами укрепились [2].

6 – 7 сентября 2012 года Президент Республики Узбекистан посетил с официальным визитом Казахстан. Президенты отметили, что этот визит еще раз подтвердил многовековую историческую, культурную и духовную близость узбекского и казахского народов, общность интересов и неразрывную связь судеб наших стран, эти ценности и впредь будут составлять основу взаимоотношений и сотрудничества двух государств. По итогам переговоров Ислам Каримов и Нурсултан Назарбаев подписали Совместное заявление [3].

Подписанный в 2013 году договор о стратегическом партнерстве между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан также является одним из важнейших документов. В 2014 году с официальным визитом Республику Казахстан посетил Первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов. В июне 2017 года по случаю Астанинского саммита Шанхайской организации сотрудничества Шавкат Мирзиев посетил Казахстан. В сентябре 2017 года в Узбекистан с официальным визитом прибыл Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. По итогам встречи президентов Узбекистана и Казахстана подписан ряд документов. Шавкат Мирзиев наградил Нурсултана Назарбаева орденом «Эл – юрт Хурмати» [4].

Изначально Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиев по приглашению Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева 22 – 23 марта 2017 года находился с государственным визитом в этой стране.

Президенты продолжили диалог в расширенном составе переговоров официальных делегаций двух стран. На нем было обсуждено текущее состояние и перспективы дальнейшего развития сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном в политической, торгово – экономической, инвестиционной, транспортно – коммуникационной, культурно – гуманитарной и других сферах, состоялся обмен мнениями по региональным и международным вопросам, представляющим взаимный интерес [5].

По итогам переговоров будет подписано 13 межгосударственных, межправительственных и межведомственных документов. Вновь откроются пункты пропуска «белое золото» и «Малик», расположенные на трассе М – 39 и закрытые в 2006 году. Следует отметить, что последовательным продолжением диалога на высшем уровне стал государственный визит в нашу страну Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева 22 – 23 сентября 2017 года [6].

Также во время визита Президента Казахстана в 2017 году было отмечено, что в 2018 году в Казахстане пройдет «Год Узбекистана», а в 2019 году в Узбекистане – «Год Казахстана» [7].

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиев 29 апреля 2017 года посетил Южно – Казахстанскую область и провел практическую встречу с Президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым.

В первом квартале этого года значительно возросли практические контакты в различных секторах экономики. Особо следует отметить межрегиональное сотрудничество в транспортно – логистической, автопромышленной сферах. «За первые три месяца 2017 года взаимный товарооборот увеличился на 37%», – сказал Президент Казахстана [8].

По приглашению Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиева нынешний президент Республики Казахстан Касим – Джумарт Токаев 14 – 15 апреля 2019 года посетил Узбекистан с государственным визитом. В ходе встречи подчеркнута заинтересованность обеих сторон в доведении объема двустороннего торгового оборота до 5 млрд долларов в ближайшей перспективе. За прошедший период было проведено несколько переговоров по демаркации межгосударственной границы на участках, прилегающих к границам Сырдарьинской и Джизакской областей и Туркестанской области Казахстана. По итогам 2020 года двусторонний внешнеторговый оборот превысил 3 млрд долларов [9].

Узбекистан и Казахстан плодотворно сотрудничают в рамках таких международных структур, как ООН, ШОС, СНГ, ОЭС, Международный фонд спасения Арала. Стороны положительно оценили итоги первого узбекско – казахстанского межрегионального форума сотрудничества, прошедшего в ноябре 2018 года в городе Чимкент, и первого регионального экономического форума стран Центральной Азии, прошедшего в марте 2019 года в городе Ташкенте. Также приняты программа сотрудничества между министерствами иностранных дел на 2019 – 2020 годы, меморандум о сотрудничестве между Комитетом по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан и Министерством информации и социального развития Республики Казахстан [10].

Принятие Генеральной Ассамблеей ООН 22 июня 2018 года специальной резолюции по Центральной Азии стало историческим событием, положившим начало новому этапу регионального сотрудничества [11].

По данным на 2018 год, взаимовыгодное сотрудничество между нашими странами носит характер доверительного и конструктивного диалога. Отмечается, что за последние двадцать пять лет между нашими государствами была создана прочная договорно – правовая база. Существует более 200 договорно – правовых актов, касающихся различных сфер [12].

Следует отметить, что “сотрудничество Узбекистана и Казахстана” осуществляет широкий спектр мероприятий по охвату различных сфер.

В частности, в 2018 году вузы Узбекистана готовы к совместной с образовательными учреждениями Казахстана подготовке современных специалистов, о чем сообщил министр высшего и среднего специального образования Узбекистана Иномжон Маджидов после встречи с послом Казахстана. В связи с этим особое внимание уделяется подготовке кадров для нефтехимической и агропромышленной отраслей, пользующихся высоким спросом. Наряду с обучением молодежи будет расширено взаимодействие профессорско–преподавательского состава. На встрече стороны договорились о дальнейшем развитии отношений. В настоящее время около 20 научных учреждений подписали соглашения о сотрудничестве [13].

В 2017 году в нашей стране функционируют около 230 предприятий, созданных с участием казахстанского капитала, и более 130 предприятий, созданных в Казахстане совместно с бизнесменами Узбекистана. По данным на 2018 год, в Узбекистане действует более 280 предприятий с участием казахстанского капитала. С 2019 года в нашей стране действуют 336 предприятий с участием казахстанского капитала и 16 представительств компаний, на территории Казахстана – 199 предприятий, созданных совместно с бизнесменами Узбекистана [14]. Рост этих цифр также свидетельствует о том, насколько развиваются наши партнерские отношения.

10 апреля 2021 года премьер – министры Узбекистана и Казахстана Абдулла Арипов и Аскар Мамин заложили фундамент Центра международного торгового – экономического сотрудничества “Центральная Азия” на узбекско – казахской границе. Центр будет построен на территории контрольно – пропускного пункта” кирпичный мост «(«Жибек Жоли»). Об этом сообщила пресс – служба премьер – министра Узбекистана.

На совещании стороны обсудили вопросы сотрудничества в торгово – экономической, транспортно – логистической, сельскохозяйственной, туристической, космической сферах, промышленности, рационального использования и сохранения трансграничных водных ресурсов, межрегионального и трансграничного сотрудничества, а также в других сферах. Общая площадь Международного центра составляет 400 га, пропускная способность – 35 тысяч человек в обе стороны и 5000 грузовых автомобилей в сутки. Ожидается, что для реализации совместных инвестиционных проектов с участием Узбекистана и Казахстана будет создана крупная промышленная и торгово – логистическая площадка. В качестве наиболее перспективных направлений промышленной кооперации рассматриваются обрабатывающий сектор, сельскохозяйственная промышленность, легкая промышленность [15].

Выступая на 76 – й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, президент нашей страны Шавкат Мирзиёев отметил: «Наша главная цель – превратить Центральную Азию в процветающее и устойчиво развивающееся пространство доверия и дружбы. Для этого мы уделяем приоритетное внимание укреплению взаимодействия с соседними и соседними регионами», – настаивали они [16].

Подводя итог, можно сказать, что развитие многопланового сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном в различных сферах также имеет большое значение в жизни двух стран. Сотрудничество, дипломатические отношения между Узбекистаном и Казахстаном, которые были установлены и колонизированы при первом Президенте Республики Узбекистан Исламе Каримове, последовательно продолжают и поднимаются на новый уровень президентом нашей страны Шавкатом Мирзиёевым. Важное значение для дальнейшего развития этих отношений сотрудничества имеют взаимная гармония, дружба, доброжелательность президентов двух государств.

Литература:

1. Usmonov Q. “O‘zbekiston tarixi” 1991–2012. T.: “O‘qituvchi” 2011. bet – 280 – 281
2. G‘afforov Y. “Xalqaro tashkilotlar hamkorligi” 2 – qism T.: “Turon – iqbol” – 2021. bet – 157
3. <https://www.gazeta.uz>
4. Jo‘rayev N., Zamonov A. “O‘zbekiston tarixi” T. “G‘afur G‘ulom nomidagi Toshkent matbaa uyi” 2018. b – 115 – 117
5. <https://www.President.uz>
6. <https://kun.uz>
7. Jo‘rayev N., Zamonov A. “O‘zbekiston tarixi” T. “G‘afur G‘ulom nomidagi Toshkent matbaa uyi” 2018. b – 116
8. Gazeta.uz

9. <https://kun.uz>
10. <https://mineconomy.uz>. Qozog'iston yaqin qo'shnimiz, ishonchli hamkorimiz va qalin sherigimiz 2019 – yil
11. Mirziyoyev Sh.M. “Niyati ulug' xalqning, ishi ham ulug' hayoti va kelajagi farovon bo'ladi”. T., O'zbekiston 2019, bet–348
12. <https://mineconomy.uz>. Qozog'iston yaqin qo'shnimiz, ishonchli hamkorimiz va qalin sherigimiz 2019 – yil
13. uzbekistan.lv/uz/ozb. O'zbekiston – Qozog'iston: yaqin qo'shnichilik va o'zaro ishonchga asoslangan hamkorlik 2018 – yil
14. President.uz 2017, 2. Xalq so'zi 2018,3.<https://mineconomy.uz> Qozog'iston yaqin qo'shnimiz, ishonchli hamkorimiz va qalin sherigimiz
15. Gov.uz 2021 – yil President.uz

УДК 40(10).020.9/3.(201)

ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: «ТАРИХ И РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫ – ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Максутова А.А.

(М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

Мақалада ортағасырлық көрнекті тұлғаның өмірбаяны мен шығармашылығы кең көлемдегі деректік материалдарға негізделді. Сондай – ақ жаңа әдіснамалық ұстаным басшылыққа алына көрсетілді. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» еңбегіне Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы жаңа тұжырымдамалық ұстанымдар тұрғысынан тарихнамалық талдау жасалды. Тарихнамалық талдаудың Тәуелсіз Қазақстандағы методологиялық негізін қалыптастыру аясында ғылыми айналымға енді қосылған жаңа аудармалық немесе зерттеу еңбектері арқылы – Мырза Хайдардың «Тарих – и Рашидиді» жазудағы негізгі және қосалқы дерек көздері анықталып, олар салыстырмалы әдіс арқылы талданады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» еңбегінің ортақ құндылық ретіндегі Орталық Азия, Үндістан, Ресей және Қазақстан мемлекеттерінің деректануы мен тарихнамасына жасаған ықпалы анықталып, оның Моғолстан мен Қашғарға қатысты деректерінің маңызы мен тарихына баға беріледі. Зерттеу әдістерінің негізін мәтіндік–салыстырмалы және тарихи – салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау құрайды. Соның ішінде, зерттеудің тарихи шындықтың дерекке енуі және бейнеленуі, тарихи деректің әлеуметтік табиғаты, ондағы субъективтілік деңгейі, тарихи деректерді сыныптау, деректердің ғылыми құндылығын анықтау қағидаттары және тәсілдері негізге алынды.

Дулати шығармашылығының ең маңызды еңбегі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдеріне аударылған. Оның шығармаларынан ғылымның көптеген салаларын зерттейтін ғалымдар Қытай, Үндістан, Ауғанстан, Ирак елдерінің тарихы бойынша көп құнды материалдар табуға. Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі және оның «Тарих и Рашидиді» шығармасы терең зерттеуге лайық. «Тарих и Рашиди» сияқты классикалық, энциклопедиялық шығарманың бұлай аталуының үш себебі бар. Ол туралы автордың өзі: «Біріншісі, Тоғылық Темір хан Ислам дінін Маулана Аршададдин ықпалымен қабылдады.

Екінші бір себебі Тоғылық Темірге дейін – ақ исламды Барақ хан, одан кейін Кебек хан қабылдаған еді. Алайда осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал күдіретті де мәртебелі Тоғылық Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден,

қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан болғандықтан, бұл тарих соған арналып оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих и Рашиди» («Хақ жолындағылар тарихы») деп аталынды.

Ел тарихына қатысты деректерді орыс, неміс, түрік, француз, венгр және т.б. шетелдік ғалымдар зерттеп, қыруар іргелі еңбек қалдырды. Отандық ғалымда сол тарихи деректерді зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі тұжырымдарға арқа сүйеп, солардың еңбектеріне сілтеме жасаумен шектелу, тәуелділік сезіну үрдісі сақталып келеді. Жаңа тұжырымдамасы жасалып жатқан қазақ тарихы бұл сұрлеумен қайта жүрмесе керек. Деректің түпнұсқасына түсіп, текспен жұмыс істейтін Ә.Қ. Муминов, И. Жеменей, Ж. Төлеубаева, Ғ. Зардыхан, Б. Еженхан, Н. Базылхан секілді кейінгі буын ғалымдар бар.

Тарихшы ғалымдар Т.Омарбеков, Ш.Омарбеков «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» атты еңбегінде «Тарих и Рашиди» шығармасын негізгі дерек ретінде қолданған. [1, 126]. Ал, тарихшы ғалымдарымыз Болат Көмеков пен Берекет Кәрібай «Тарих и Рашиди» еңбегін өз зерттеулерінде пайдалана отырып, көпшілікке арналған көркем әдеби сипаттағы «Мырза Хайдар Дулат» атты еңбек жазды. [2, 376]. Мырза Хайдар Дулаттың өзі және еңбегі туралы пікір айтып, назарында ұстап келе жатқан ғалымдар арасында түркітанушы ғалым Немат Келімбетовті айтуымызға болады. [3, 1266].

Еңбегінің кіріспесінде айтқанындай, ол мақсатты түрде Моғолстан мемлекетінің 1347 жылы таққа отырған Тоғлық Темір дәуірінен бастап автордың өзі өмір сүрген заманына дейін толық тарихын жазып шыққан. Еңбектің жазылу мақсаты туралы автор: «Моғолдарда ислам дінін қабылдағаннан кейінгі дәуірге байланысты шағын болса да бір тарихи еңбек жоқ. Моғолдар қазір де сахараны мекендеуде. Даңқты, гүлденген дәурен тек ауыздан – ауызға айтылып келе жатқан тарихи аңыз – әңгімелер де ғана сақталып қалған. Егерде мен батыл түрде осы маңызды іске бел шешіп кірісіп, бет бұрмасам, моғол хандарының шежіресі тарих бетінен мүлдем жойылып кетеді – ау – деген жүрек лүпілі еді бұл. Мен бұл тарихты Тоғлық Темір ханнан бастап жаздым. Оның да үш түрлі себебі бар еді.

Бірінші себебі, Тоғлық Темірден бұрынғы хандар туралы көп жазылғанымен одан кейінгілері жайында айтылмайды. Осыдан келіп мен тарихи кітапта жазылмаған нәрселерді қағаз бетіне түсіруге бекіндім. Тоғлық Темір ханға дейінгі белгілі тарихты қайталау – «Ефраттың жағасынан құдық қазумен бірдей» еді. Екінші себебі, Тоғлық Темірден кейінгі хандардың салтанаты, мәртебесі ол жеткен өреге жете алмады. Үшінші себебі, мынау – моғол хандарының ішінде исламды алғаш Тоғлық хан қабылдады. Соның нәтижесінде ол моғол ұлысын мойнына ілініп тұрған кәпірлік тұзағынан құтқарып қалды. Сондықтан да бұл тарих оның даңқты есімінен басталып, ол хақында жазылмақ» . [4, 1866] деп жазды.

«Тарих и Рашиди» екі бөлімнен тұрады. Автор оларды «Дәптер» деп атайды. Бірінші дәптерде Моғолстан және Қашғарда билік құрған Шағатай хандардың тарихы, олардан бірінші болып ислам дінін қабылдаған Тоғлық Темір ханнан бастап, 1533 жылы таққа отырған Әбдірашид хан тарихы турасында жазылған. Екінші дәптер 1541 – 1542 жылдарда жазылған. Онда тарихи оқиғалар және автордың өмірбаяны – бастан өткен естеліктері жанрында баяндалады. Естеліктер XV ғасырдың соңына таман болған оқиғалардан басталып, 1524 жылға дейінгі мерзімді яғни Мырза Хайдар Кашмирді өз билігіне алып, сол жерде тұрақтап қалған кездерін баян етеді.

Бұл еңбек те Мика Валтари арқасында әлем жұртшылығына танылды. [5, 796]. Бұдан да басқа француз жазушысы Сен – Симонның (1675 – 1755) «Естеліктері», американдық саясаткер ғалым Бенд Жэмин Франклиннің (1706 – 1790) «Менің күй – жайым», германиялық жазушы – ақын Иоанн Вольфганг Гетенің (1742 – 1832) «Поэзия

және ақиқат» сынды еңбектерін атай аламыз. Мырза Әлихан Әминәд–дауленің (қайтыс болған жылы 1909) «Саяси естелік тері», Абдолла Мостуфидің (1876– 1950) қажарлар билік еткен кезеңнің қоғамдық және басқару тарихына арналған «Менің өмірбаяным» орыс жазушысы Александр Иванович Герценнің (1812 – 1870) «Былое и думы», қазақ қаламгерлері арасынан Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», Сапарғали Бегалиннің «Жамбыл» өмірбаяндық хикаятын, Сәбит Мұқановтың (1908 – 1973) «Менің мектептерім», Дінмұхаммед Қонаевтың (1912 – 1993) «Өтті дәурен осылай» сынды еңбектерін атауға болады.

Мырза Хайдар ез еңбегін әлем әдебиетінде кеңінен танымал ғұмырнамалық жанрда жазған. Қазіргі мәліметтерге қарағанда, ғұмырнамалық шығарма алғаш рет Мысыр елінде жазылды. Оның авторы біздің заманымыз дан 1350 жыл бұрын перғауын сарайының бас дәрігері болған Синuhe еді. Оның жазбалары финляндиялық Мика Валтари тарапынан оқылып, қалың кітап болып өз оқырманымен қауышты. Синухенің еңбегінде сол дәуірдегі Мысыр, Шам, Бабыл, Грек, хати елдерінің патшалары туралы айтылған және сол елдерде өткен тарихи оқиғаларымен таныса аламыз. [6, 85б]. Осыдан кейін көптеген ғұмырнамалық еңбектер жазылды. Әсіресе ислам *шығыс* елдерінде «Сапарнаме» және «Зафарнаме» атауымен сан – алуан кітаптар жазылған. Бұл үрдістен Еуропа да қалыс қалған емес. Мәселен, бұдан XV ғасыр бұрын финляндиялық Микаилдің шығармасы немістердің шабуылына ұшыраған Финляндия тарихын және өзінің елінен ажырап, османды түріктерді паналап, сонда мұсылман дінін қабылдаған оқиғаларын баяндайды.

Бұл еңбек те Мика Валтари арқасында әлем жұртшылығына танылды. [7, 12б]. Бұдан да басқа француз жазушысы Сен – Симонның (1675 – 1755) «Естеліктері», американдық саясаткер ғалым Бенд Жэмин Франклиннің (1706 – 1790) «Менің күй – жайым», германиялық жазушы – ақын Иоанн Вольфганг Гетенің (1742 – 1832) «Поэзия және ақиқат» сынды еңбектерін атай аламыз. Мырза Әлихан Әминәд–дауленің (қайтыс болған жылы 1909) «Саяси естелік тері», Абдолла Мостуфидің (1876 – 1950) қажарлар билік еткен кезеңнің қоғамдық және басқару тарихына арналған «Менің өмірбаяным» орыс жазушысы Александр Иванович Герценнің (1812 – 1870) «Былое и думы», қазақ қаламгерлері арасынан Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», Сапарғали Бегалиннің «Жамбыл» өмірбаяндық хикаятын, Сәбит Мұқановтың (1908 – 1973) «Менің мектептерім», Дінмұхаммед Қонаевтың (1912 – 1993) «Өтті дәурен осылай» сынды еңбектерін атауға болады. Мырза Хайдар Дулати – ел билеп, қаһарман қолбасшы, өткен дәуір шежіресін жазып кеткен ұлы тарихшы ғана емес, ұлы ғұлама, терең ойшыл.

Оның ой – толғамдарынан кең байтақ сахараға тән дархандық, уақытқа үйлесімділік, жаңашылдық, тереңдік сезіледі. Әсіресе, ұлттық рухани тұлғаларымыздың әрбірінің ойлары Дулатидің көзқарастарымен өзара астасып, ұлттық тарихи – мәдени басымдықтарымызбен үндесіп жатқандығын байқаймыз. Ойшылдың ислам діні жайындағы пікірлері, түркілік дүниетаным жүйесіндегі діни ұғым – түсініктері терең зерделеуден өтті. Себебі, Дулати Бабыр сынды ұлы тұлғаның бай кітапханасынан сусындап, шығыстық мәдениетпен жете танысқан. Осы себепті де, тектілікті ту еткен бабаның кісілік, адамгершілік жайлы, адам өмірі туралы ой – толғамдарының тәрбиелік маңызы терең. Әсіресе, өскелең ұрпақты ел ертеңіне саналатын адамдық негізде тәрбиелеп, отансүйгіштік сезімдерін оятуға, ұлттық тарихымыздың терең қатпарларын толыққанды зерделеуге М.Х. Дулати баға жетпес үлесін қосты.

Иран ғалымы доктор Хұсейін Рәзмжу мемуарлық әдебиетке идеологиялық, саяси және қоғамдық құны бар шығарма ретінде қарай келіп, «егер парасатты автор естеліктерінің қыр – сырын көркемдеп бере алса, ол айрықша тартымды болары анық.

Сондай – ақ басқа деректерде табылмайтын тақырыптар қарапайым шынайы түрде жазылса, оның артықшылығы одан әрі арта түсері де шындық» деп жазды [8, 126]. Осы тұрғыдан қарағанда, Мырза Хайдардың еңбегі ғұмырнамалық әдеби шығарма қатарына жатады.

Қорыта келгенде, осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал күдіретті де мәртебелі Тоғлық Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден, қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан болғандықтан бұл тарих соған арналып, оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих и Рашиди» деп аталынды. Осыдан – ақ автордың ислам дініне шынайы ықыласында болатыны анық.

Автор еңбегі әдебиет тарихын зерттеушісіне де мол мәлімет береді. Кітаптың сөздік қоры, тілдік, тарихи, саяси, философиялық, әдеби, мәдени, тағы басқа да деректері ғылыми жағынан аса маңызды. Бұл жөнінен шығармада аталған Тараз, Тұран патшаеы және қазірге дейін сол күйінде, сол мағынада қазақ тілінде қолданылып келе жатқан сөздерін айта аламыз. Мәселен, сұңқар, томаға, олжа, талқан, көкірек, көңіл, қараңғы тау, тағы сол сияқты сөздер ғылыми нысана, зерттеу объектісі бола алады. Сондай – ақ автордың шығыстың классикалық әдеби жанрларын, тарихи оқиғаларды әңгімелеу барысында орынды пайдаланып келгені шығарманың әдеби нәрін байыта түседі.

Мырза Хайдар оқырманын ислам дініне қатысты имандылық негізінде тәрбиенің мән – маңызына көңіл бөліп келгенш түсіне аламыз. Сол себептен «Тарих и Рашиди» тек қана тарихпен шектелмей, әдеби шығарма ретінде қоғамның жамандықтан арылып, жақсылыққа беттеуің кездейді. Екіншіден, Мырза Хайдар өз шығармасын исламдық құндылық тармен қатар шығыстық әдеби стильмен жазып шыққандықтан шығыстық әдеби жанрларды зерттеуге оң алып барады.

Бұдан Шығыс әдебиетіне, оның бір бұтағы қазақ әдебиетіне қатысты жаңаша ой түюге болатынын аңғарасыз. Осы орайда академик Р.Бердібай: «Жалпы, қазақ тарихи өлеңдерінің құрамы мен жанрлық ерекшелігі – арнайы зерттелетін сала, халқымыздың әяеуметтік, мәдени дамуының ерекшелігіне байланысты тарихи өлеңдердің жасалуы мен сақталуына түрлі өзгешеліктер болуы табиғи» [8] – деп айтқаны еске түседі. Тіпті тарихи жырларды айтпағанда, қазақ поэзиясының тарихи тамырлары әлі күнге дейін ойдағыдай терең зерттеле қойған жоқ.

Әдебиет:

- 1 Жолдасбайұлы С. Дулат М.Х. және XV – XVI ғасырдағы Қазақ хандығы. Қазақ университеті, – 2000. – 112 б.
- 2 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих – и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей). Жалпы ред. Басқарған және алғысөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. – Алматы: Тұран, 2003. – 616 б.
- 3 Дербісәлі Ә. Мұхаммед Хайдар Дулат. Өмірбаяндық – библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1999. – 160 б.
- 4 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих – и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба)
- 5 Мика Валтари. Синuhe естеліктері (парсы тіліне аударған Исмаил Каһреманипур): Тегһран – Зеррин, 1366.
- 6 Дұғлат Мырза Хайдар. Тарих – и Рашиди. – Өзбекстан ғылым академиясы. Бируни атындағы шығыстану институты, қолжазба қоры. № 1430
- 7 Хусейн Рәзмжу Әдеби шығармалардың түрлері. Машхад, 1370, 150 б.
- 8 Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.

КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТ ТАРИХЫ: М.Х ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ – И – РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТЫҢ МӘЛІМЕТТЕР

Максутова А. А.

(М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

«Тарих и Рашиди» – XIV ғасырдан XVI ғасырдың орта шеніне дейінгі екі жүз жылдық тарихи кезеңді, яғни Орта және Алдыңғы Азия халықтарының басынан кешкен бірнеше ғасырлық саяси – қоғамдық және мәдени – әлеуметтік оқиғалардың даму, өзгеру және жаңару құбылыстарын жеткілікті деңгейде сипаттайтын энциклопедиялық сипаттағы ұлы шығарма. Осынау маңызы зор, баға жетпес тарихи әрі әдеби – ғұмырнамалық жәдігердің жанрлық табиғаты, стильдік ерекшеліктері мен поэтикалық құнары әлі күнге шейін толық саралаудан өтіп, ғылыми тұрғыдан оның әдебиетке қатысты тұстары түгелдей екшеліп, сөз өнерінің талаптарына сай өзіндік бағасын алмаса да, Мырза Хайдар Дулаттың бұл кітабы соңғы ғасырларда көптеген ғұлама тарихшылар мен оқымысты филологтарды таңырқатқан ғажайып көркем туынды ретінде де әлем жұртшылығына танылды. Шынында да «Тарих и Рашиди» – тарихи шығарма, ғылыми тұрпатта жазылған ғұмырнамалық баян екендігі даусыз. Дегенмен, аталған еңбектің жанрлық ерекшеліктері туралы біраз ойланып, ізденетін жақтары да жоқ емес. Өйткені бүгінге дейін қазақ ғалымдарының көпшілігі шығарманың тарихи мән – мағынасына баса назар аударып келеді. Солардың бірі әдебиеттанушы Ш. Елеукенов: «Қазақстан тарихына қатысты жайларды солтүстікте Қадырғали Жалаири баяндап берсе, оңтүстікте тарихымыздың және бір маңызды беттерін Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің «Тарих и Рашиди» атты еңбегінде төгілтіп жазып берді» деп жазған. Әрине, тәжірибелі ғалым тарихи шығарма туралы деректеме бере отырып, автордың замана халін жай ғана сипаттап қоймай, «төгілтіп жазып бергені» сүйсіне баяндайды. Мұның өзі зерттеуші тарапынан Мырза Хайдар мұрасының оқырманға заманауи оқиғалар мен қоғамдық – саяси бағыттағы мәліметтер берумен шектелмей адамға аса қажетті эстетикалық қуаты мен жан дүниесіне әсер етерлік көркемдік құнары бар толыққанды шығарма екендігін тұспалдайды. Міне, жоғарыда аталған жайттар бұл еңбекке деген тарихнамалық талдауды қажет етеді [1, 196].

Мақаланы жазу барысында ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының қорларындағы архив деректері, Мемлекет тарихы институтының кітапханасы материалдары, ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының сирек қолжазбалар мен кітаптары қорлары, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің кітапханасы қорлары пайдаланылды.

Тарихи деректердің маңыздылығын күшейте түсуде Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» еңбегінің орны ерекше. Қазіргі таңда Қазақстанның тарих ғылымының әлемдік аренаға тартылуына орай зерттеудің тың бағыттарын басшылыққа алу міндеттері туындағаны белгілі. Міне, осы тұрғыдан алғанда біздің зерттеу негізіне алған тақырыбымыз деректі тарихнамалық талдауға алу бағытындағы жаңашылдығы бар болып табылады.

Мақаланы жазу барысында соңғы жылдары Отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық.

«Тарих и Рашиди» шығармасының жанры туралы сөз болғанда ежелгі әдебиет тарихының маманы профессор Н.Келімбетовтың: «Жанрлық тұрғыдан келгенде, «Тарих и Рашиди» – ғылыми еңбек, әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі,

сондай – ақ, тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды» деген пікірінің жаны бар [2, 86 б].

Мырза Хайдар өз еңбегінде халқымыздың наным – сеніміне, салт – дәстүріне, күнделікті тіршілігіне, тарихы мен мәдениетіне қатысты қазіргі кезге дейін сол күйінде, сол мағынасында пайдаланып келе жатқан жүзден аса қазақ сөздерін пайдаланған. Әр сөздің өзіндік философиясы, өзіндік мағынасы бар екені мәлім. Демек, әрбір сөздің өзіндік ұғымы, өзіндік жүктемесі бар. Автордың қазақ сөздерін еш өзгеріссіз, аудармасыз қолдануының өзі әдебиет тарихы мен тіл тарихын зерттеушілерге үлкен ой салатындығы белгілі. Мырза Хайдар қолданған түркі халықтарына ортақ түркі–шағатай әдеби тілінің сөздік қорында қазақ сөздерінің молдығы сол тілдің бірден – бір мұрагері қазақ халқы екендігін аңғартады. Автор нақты өмір құбылыстарын, олардың белгілі бір ортақ немесе дара ерекшеліктерін, заңдылықтарын көркем баяндайды. Оларды талдап, саралап, тиісті жерінде пікір түйіп, өз ойларын да ұсынып отырады. Ол өзі көрген, естіп не оқып білген өмір құбылыстарын тұтасып, жалғасып, өзара байланысып, сабақтасып жатқан күйде әңгімелейді, суреттейді, болған оқиғаның, істің сипатын, мазмұнын, мезгілі мен мекенін, себебі мен салдарын, орындалу амалы мен құралын, пәнін т.б. көрсетеді. Сөйтіп солардың бәрін оқырманның көз алдына елестетеді. Сондықтан «Тарих и Рашиди» ортағасыр тарихы бойынша баға жетпес тарихи дерек көздері әрі тарихи танымдық маңызы зор әдеби көркем шығарма болып табылады. «Тарих и Рашидидің» тарихи дерек көзі болуы оның тарихи танымдық әдеби шығарма ретіндегі құндылығына көлеңке түсірмейді. Мұның өзі «Тарих и Рашидидің» әдеби шығарма ретіндегі жанрлық табиғатынан туып жатқан ерекшеліктер қатарына жатады» деп толыққанды да тамаша түйіндеп бағамдайды [3, 126].

Түркі дәуірі мен өркениеті бірнеше жылдар бойы тарихшылар тарапынан еуроцентристік көзқарастар тұрғысынан бағаланды. Түркі кезеңі негізінен ұзақ уақытты қамтиды. Олардағы мәдениеттің, оның ішінде, ғылым мен білім сияқты рухани мәдениеттің дамуы соңғы уақыттарда ғана өзінің оң бағасын алып келеді. Түркі халықтарындағы руханият өзінің эволюциясында әрбір кезең сайын жалғасын тауып отырды. Көне Сақ заманындағы Грек жеріне әйгілі болған Анахарсистен бастап, XIX – XII ғасырлардағы мұсылмандық ренессанс дәуіріндегі түркі ойшылдарының бір топ легімен жалғасын тауып, кейіннен, Алтын Орда және оның ыдырау кезеңіндегі ойшылдармен келіп сабақтасып, одан соң, түркі халықтары әр түрлі хандықтар мен жеке мемлекеттер құрып тұрған кезінде де руханияттық деңгейін паш етіп келді. Бірақ олардың кейбірі, парсы, араб халықтарына телінді [4, 2016].

Қазіргі таңда түркі халқының рухани деңгейі өзінің шынайы бағасын алған сәтте, олардың идеялары мен ашқан жаңалықтарын ғылыми – теориялық тұрғыдан негіздеу өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев еліміз тәуелсіздік алғаннан соң, ұлт руханияты мен ұлттық кодты қайта жандандыруға қарай бет бұрып, рухани жаңғыру қажеттігіне сәйкес рухани тұрғыдан өркендеу стратегиясын алға тартты. Шындығында, түркі дүниетанымы – өте күрделі мәдени – тарихи кеңістікті қамтығандықтан, қазіргі таңда түркі – қазақ халқының ойшылдарын жан – жақты зерттеп, оларды әр қырынан ашу қолға алынып келеді. Түркі халықтарына ортақ тұлғалардың еңбектері қазіргі түркі ғалымдарының одан әрі зерттеу нысанына айналып отыр. Оларды әлемге таныту мақсатындағы бұндай зерттеулер заман талабынан туындаған рухани – мәдени қажеттіліктердің бірі.

Бұндай зерттеулер өз кезегінде түркілік рухани құндылықтарды тұтастай жаңғырту мен «түбір бір түркі халқы» идеясының стратегиясына да сәйкес келеді. Кез–келген халықтың, ұлттың дербес мәдениеті болатыны заңдылық. Осы орайда,

бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетіндегі әрбір зерттеудің түркілік өркениеттің маңызын, әлемдік өркениеттегі үлесін жан – жақты бағамдауымызға мүмкіндіктер беретіні даусыз.

Дулатитанушы ғалымдар пікірінше, түркілік өркениеттің әрбір жетістігін талдау арқылы, ұлы тұлғалар шығармашылығы негізінде бүгінгі түркі тілдес халықтардың мәдениетінің бастауы түркілік дүниетанымда жатқандығын айтады. Осы себепті де, қазақ халқының мәдени – тарихи құндылықтарының толыққанды саралануы мн әлемдік өркениеттегі маңызын зерделеуде түркілік өркениетті жан – жақты зерттеудің мәні артады.

Мұхаммед Хайдар Дулати көрсеткен географиялық кеңістікте бүгінде жүздеген мемлекеттер өмір сүруде. Егер біз Еуразия сахарасындағы өркениетті Ұлы Қыпшақ даласындағы өркениет дей келіп, Мұрад Аджидың пікірімен келтірсек, «Бұл мәдениетті печенегтер, бұлғарлар немесе басқалар қалыптастырды десек те, төркіні бір. Өйткені, далада түркі тілі үстемдік еткен. Ұла дала бір ғана түркілік мәдени дәстүрлермен өркендеген. Түркілік рухани құндылықтарды қалыптастырған» [5, 153б].

Түркілік өркениет «өмірдің әсер – ықпалымен» туындаған, өз мазмұн қуатымен дараланатын рухани мағынаға ие. Оны бүгінгі зерттеулер мен асыл ойлар керуені дәлелдеп беруде. Түркі дүниесіне ортақ ғұлама ғалымдарымыздың сүбелі ойлары мен тұжырымдары ғылыми сипатымен және терең философиялық қуатымен дараланып, әлемдік мәдениет пен руханиятта айрықша бағалануда.

Осы тұрғыдан келгенде, Дулати сынды түркі жұртына ортақ ойшылдар дүниетанымдары мен шығармашылық мұрасы негізінде рухани – мәдени құндылықтарымыздың тарихи тамырын тереңдетіп, келешек дамуымызға бағыт – бағдар етудің қажеттілігі арта түседі.

Бүгінде Қазақстан – бабалар арманы болған тәуелсіз мемлекет. Аздаған уақыттың ішінде әлемдік аренада өз орнын белгілеп, дамыған мемлекеттер қатарына ену жолында мәңгілік елге айналу үдерісі жүзеге асырылуда.

«Мәңгілік Ел дегеніміз не?» деген сауалға нақты анықтамалар беріле бермейді, өйткені, ол аксиома іспеттес. Дегенмен, кейбір түсіндірмелерге қысқаша тоқталып өтуімізге болады.

Ғалым Ж. Сәрсенбаева: «...еліміз ұстанып отырған Мәңгілік Ел стратегиясы шарттары мен бағдарлары уақыт өзгере келе ұмтылатын, бір кездерде жоққа шығарылатын концепциялармен емес, барынша мәңгілік және тұрақты тұғырнамаға айналатын негіздер», – дей келіп, мәңгілік ел дегеніміз өркениеттің озық үлгісіндегі, зайырлы, құқықтық еркіндікті жақтаған, еркіндікке ұмтылған, демократиялық мемлекет екендігін, бұл жолды таңдауымыз жайдан – жай еместігін, біздің тарихи жолымызда ұстанған басты тұғырымыз екендігін баяндайды [6, 102 б].

Әрбір мемлекет пен халықтар, ұлттар мен этностар белгілі бір уақыт өткен сайын циклды түрде жаңғырып отырады немесе соны қалайды. Еліміздегі рухани жаңғыру бағдарламасының тарихы мен әлеуметтанулық – саясаттанулық ұстанымдары бүгінгі таңда кемелдене зерттеліп келеді. Біз осы орайда, түркілік рухани құндылықтар мен М.Х. Дулатидің осы үш тағанға қатысты қырларына тоқталып өтетін боламыз.

Мәңгілік елдің тарихи – танымдық қырлары туралы зерттеушілеріміз өз ойларын: «Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл – Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» тарихи шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық–методологиялық тұрғыдан

тиянақталуы және үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны», – дей келіп, осылардың барлығында ел тұтастығы, бірлігі идеясының айтылатындығын, барлық күштердің кепілі – бірлік болу қажеттігін, кейінгі ұрпаққа бұларды аманаттау әрбір қазақтың аманаты екендігін, тәуелсіздік, азаттық идеясынан нәр алып жатқандығын пайымдайды.

Бұл тұста, негізінен Мәңгілік Ел туралы толғаған жазбалар мен ойшылдар нысанаға алынған. Дегенмен, Мәңгілік Ел идеясына басқа да түркі ойшылдарының қатыстылығын немесе сол ойшылдар тұжырымдары негізінде мәдени – рухани дамуға жаңаша серпін бере алатынымызды ұмытпаған жөн. Мәселен, Дулати қазіргі таңда негізге алынып жүрген Қазақ хандығының құрылуына қатысты жайттар бойынша қазақ ұлтының тарихын әріден бастап, тарихи айғақтар жазып қалдырған. Ол өз еңбегінің кейбір жолдарын «Зафар – намадан» алғандығын ескерсек, мынадай айғақтарды келтіруімізге болады.

«Содан барлық жұртшылыққа жақсы мен жамандық өздерінің іс – қимылының нәтижесіне байланысты екені белгілі болды. Сондай – ақ, «Құран» Кәрімнің мына аятына сай: «Бұл дүниеде кім жақсы іс істесе, оны өзінің пайдасы үшін істейді, ал кім жаман іс қылса, оның зиянын өзі тартады» (кейін бәрінде Тәңірдің алдына барасыңдар) дегеніндей, Әзіреті Сахиб Қыран ол аймақтан өтіп, қазақ жұртуәлаятына шабуыл жасады. Жеңімпаз әскердің жауынгерлері барлығын билік күйдіруші семсерінің қармақ жеміне айналдырды. Қазақ даласын талан – таражға салды. Ол жерде көптеген мал – мүлік пен олжаға қол жеткізді [7, 36 б].

Осы тұста Шоқан Уәлихановтың «Қырғыз шежіресі» еңбегінде: «1932 жылы Әмір Темір Алтын Орда ханы Тоқтамысқа шабуыл жасағанда Қарақұмды мекендеген Алаша ханның ұрпақтары Әмет пен Сәметті дарға асып, өлтіргендігін айтады. Ал авторлардың Жүсіп Баласағұнды бөліп көрсетуі оның «Құтты білік» дастанында адам мен қоғам тірлігі туыстыққа, бірлікке, «кісіңді іздеуге», «тәнге ерік бермеуге», «нәпсі мен құмарлықтың күш алмауына», «иманды әлсіретпеуге» негізделгенде ғана мәңгілікке жететіні туралы ойына бағытталған деп ойлаймыз.

Сондай – ақ, Асан Қайғы бабамыздың «Жерұйықты» іздеуі де түптеп келгенде Мәңгілік Ел идеясымен келіп орайласады. Міне сондықтан да, түркі – қазақтық руханиятымыздың тарихындағы Мәңгілік туралы арнайы ой толғаған даналарымыз да бар, дегенмен, басқа да тарихи тұлғалар осы мәңгілік ел болуымыздың шарттарын құрап келгендігі сөзсіз. Бұл тұрғыдан алғанда, Мұхаммед Хайдар Дулатидің еңбектері тарихымызды айшықтап жазғандығы және оның бүгінгі күнге дейін сақталғандығы аса маңызды. Өйткені, тарихтың шынайы ақиқатын білмей, Мәңгілік Ел туралы сөз қозғау өзіндік орнықты логикаға жеткізе бермейді. Бүгінгі таңдағы еліміз ұстанып отырған Мәңгілік Ел идеясы болашақ тарихқа бой сермейді, бірақ ол жалаң, фантастикалық, қияли, алдамыш, күдікті болашақ емес, өткен тарихты алғышарт ретінде қабылдайтын, бұрынғы өткенімізбен сусындайтын және сол арқылы сенімділік орнықтыратын уақыттың үш мезгілінің «өткен – бүгін – болашақ» тұтас үлгісі деп айта аламыз.

Белгілі ғалым Б.М. Сатершинов айтқандай, «Осылайша «өткен шақ – осы шақ» оппозициясы өзінің «осы шақ – болашақ», «өткен шақ – келешек» сынды модификацияларына ие болады». Демек, Мәңгілік ел мұраты постмодернистік пафос емес, ол – өткен мен болашақтың, дәстүршілдік пен жаңашылдықтың, логикалық пен тарихилықтың бірлігінен құралған түркі – қазақ халқының өміршендігінің тұтас құрылған формуласы іспетті. «Мәңгілік елдің қазіргі таңда басты жеті ұстанымы бар. Оларды санамалап айтатын болсақ, бірінші, ел тәуелсіздігі мен Сарыарқа төсіндегі Астанамыз. Екіншісі, қоғамымызда үстемдік

етіп отырған ұлттық бірлік, бейбітшілік пен ұлтаралық келісім. Үшіншісі – зайырлы қоғам мен жоғары руханият, төртінші ұстыны – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық дамуымыз. Ал, бесіншісі жалпыға ортақ еңбек қоғамы болса, алтыншысы тарих, тіл мен мәдениеттің үш тұғырлылығы, соңғы ұстыны – бүкіләлемдік мәселелерге қатысуымыз» [8, 65 б].

Зерделей қарасақ, тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы – түркі халықтарының ортақ тарихи тағдырымен де тығыз байланысты. Қазіргі Қазақстандағы жергілікті ұлт қазақтардың тарихы, мәдениеті, тілі ортақ екендігі күмансыз, бірақ, ол бүгін ғана қалыптасқан елдік атрибут емес, көне замандардан бері сабақтасқан мұраттардың жиынтығымен оның өміршендігінен құралған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» шығармасында Қазақ хандығының құрылуы мен оның бастапқы кезеңдері туралы айтылады, дегенмен, оның басқа да жазған тарихи оқиғаларының өзі көбінесе түркі халықтары арасындағы кикілжіндер мен достық қарым – қатынастардан бастап, олардың тұрмыс – тіршілігі туралы баяндалады. Әрине, XIV – XV ғасырларда Алтын Орда ыдырап, оның құрамындағы түркі халықтарының дифференциациялану кезеңі басталды, олар ірілі – ұсақты ұлыстарға бөлініп кетті.

Міне, Дулатидің бұл тарихи еңбегінде осы ыдырау үдерісі және оның субъектілерінің өзара қарым – қатынасы баяндалады. Бұдан нақты логикалық сауал туындайды: «Алтын Орда неліктен Мәңгілік Ел бола алмады?». Егер де бабамыздың осы тарихи еңбегіндегі оқиғалар тізбегіне назар салсақ, оған жауап ала аламыз: бірліктің болмауы, алауыздық, жеке билікке ұмтылу, басқыншылық, сыртқы жауларды ескермеу, тақ үшін талас және тағы басқа жағымсыз себептердің бәрі осы еңбекте баяндалған. [9, 125 б]. Бұл оқиғалар нені меңзейді? Әрине, біз мұны: «Өткеннен сабақ – болашаққа мақсат» деп қысқаша тұжырымдай аламыз. Мәңгілік Ел ел ішіндегі мұндай кикілжіндерді жоққа шығарады, сондықтан, жоғарыда айтылып кеткен Мәңгілік Ел идеясының ұлттық бірлік, қоғамдық келісім мен бейбітшілік тұжырымының біз қарастырып отырған тақырыппен қаншалықты деңгейде байланысты екендігіне көз жеткізіп отырмыз. Қорыта келгенде, бүгінде ұлы даланың жеті қырына баланып отырған Ұлы жібек жолы түркілік өркениеттің кең қанат жайып, өркендеуіне, әлемдік өркениетке зор ықпал – әсерін тигізуге себепші болды. Осыған байланысты, түркілік өркениетті, сондай – ақ қазақ өркениетін «осытқ өркениет» деп бағалады. Ал, заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезов болса, «дүниежүзілік мәдени осы» деп санаған болатын.

Мырза Хайдар Дулати – ел билеп, қаһарман қолбасшы, өткен дәуір шежіресін жазып кеткен ұлы тарихшы ғана емес, ұлы ғұлама, терең ойшыл. Оның ой – толғамдарынан кең байтақ сахараға тән дархандық, уақытқа үйлесімділік, жаңашылдық, тереңдік сезіледі. Әсіресе, ұлттық рухани тұлғаларымыздың әрбірінің ойлары Дулатидің көзқарастарымен өзара астасып, ұлттық тарихи – мәдени басымдықтарымызбен үндесіп жатқандығын байқаймыз. Ойшылдың ислам діні жайындағы пікірлері, түркілік дүниетаным жүйесіндегі діни ұғым – түсініктері терең зерделеуден өтті. Себебі, Дулати Бабыр сынды ұлы тұлғаның бай кітапханасынан сусындап, шығыстық мәдениетпен жете танысқан. Осы себепті де, тектілікті ту еткен бабаның кісілік, адамгершілік жайлы, адам өмірі туралы ой – толғамдарының тәрбиелік маңызы терең. Әсіресе, өскелең ұрпақты ел ертеңіне саналатын адамдық негізде тәрбиелеп, отансүйгіштік сезімдерін оятуға, ұлттық тарихымыздың терең қатпарларын толыққанды зерделеуге М.Х. Дулати баға жетпес үлесін қосты. Әрбір арлы қоғам өз тектісін даралап, шығармашылығын терең зерделеу арқылы дамудың жоғары биігіне шығуға мүмкіндік алады. Осыған байланысты бүгінгідей өзгермелі қоғамда әр адамның тұлғалық негізде қалыптасып, имани ақыл мен даналыққа

бастайтын тұжырымдарын зерттеп, бағалаудың жас мемлекетіміз үшін жаңа даму басқышы болумен қатар, жаңаша жетістіктер беретіні даусыз.

Әдебиет:

- 1 Дербісәлі Ә., Мұхаммед Хайдар Дулат. Өмірбаяндық – библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1999. – 160 б.
- 2 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы. 2004. – 388 б.
- 3 Көмеков Б., Кәрібаев Б., Мұхаммед Хайдар Дулат – тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: Аруана, 2004. – 95б
- 4 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (көркемдік дәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 5 Қасқабаяв С. Золотая жила. – Астана: Елорда, 2000. – 320 с.
- 6 Бердімбек Р. Кәусар бұлақ. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989 – 360 б.
- 7 Жолдасбайұлы С., Дулат М.Х. және XV – XVI ғасырдағы Қазақ хандығы. Қазақ университеті, – 2000. – 112 б.
- 8 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей). Жалпы ред. Басқарған және алғысөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. – Алматы: Тұран, 2003. – 616 б.
- 9 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих и Рашиди (парсы тіліндегі қолжазба)

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30 – ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘЖБҮРЛІ
ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІНІҢ
ТАРИХНАМАЛЫҚ КОНТЕКСІ**

Мамытова С.Н.

т.ғ.д., асоц. профессор

(Astana IT University, Нұр–Сұлтан қ., Қазақстан)

Қазақ қоғамында XX ғасырдың 30 – жылдарындағы ұжымдастыру мен ашаршылық уақытындағы қайғылы оқиғалар жайлы тарихи естеліктердің маңыздылығы тек тарихи әділеттілікті қалыптастыруда ғана емес, сонымен қатар әлеуметтендіру мәселелерін шешу, азаматтарда патриоттық сезім қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті нығайту үшін де маңызды. Осыған орай, отандық тарихнамада осы тақырыпқа байланысты ізденістің жоғарылағаны байқалады. Сөзсіз, зерттеу бағыттарының кеңеюіне бұрын жабылған мұрағат қорларының құпиясыздандырылуы, арнайы сараптамалық комиссиялардың құрылуы, әртүрлі диалог аландарының ұйымдастырылуы сияқты мемлекеттің жүргізіліп жатқан саясаты ықпал етуде. Соңғы кезде отандық тарихнамада қарқынды айналыс алып жатқан ашық пікірталастар мифологиялық процестердің шектелуіне ықпал етеді. Бүгінгі күнге дейін жарияланған кешенді ғылыми еңбектер терең және объективті талдауды қажет етеді. Бұл, әсіресе қоғамдық сананың деформациялануының алдын – алуы үшін қажет.

Бұл мақала мақсаты белгілі бір дәрежеде тарихнамаға шолу жасау арқылы қазақ «көшпенділердің» тарихымен байланысты ғылыми еңбектерді жүйелендіру мен жинақтауға ықпал ету. Оған жету үшін тақырыптың ең даулы аспектілері көрсетіліп, тарих ғылымының дамуының әртүрлі кезеңдеріне тән мәселені зерттеу ерекшеліктері қарастырылды.

Тарихнамалық талдау жүргізілу барысында XX ғасырдың 30 – жылдары қазақтарды күштеп қоныс аударылуы туралы мәліметтерді қамтитын ұжымдық еңбектер, монографиялар, ғылыми мақалалар, диссертациялық зерттеулер, конференциялар мен семинарлардың материалдары қолданылды.

Зерттеліп жатқан тақырып бойынша, тарихи көрініс қалыптастыру ерекшелігі мәселелік принципке сүйенуге тірек болды. Сонымен қатар, әдіснамалық негізді жүйелік тәсіл мен тарихнама қағидатын құрады. Мәселелік – хронологиялық, тарихи – салыстырмалы, типологиялық әдістер қолданылды. Тарихнамалық фактілерді зерттеу барысында олардың пайда болу шарттары мен өзара әсері ескеріле отырып, логикалық талдау әдісі қолданылды.

XX ғасырдың 30 – жылдарында «көшпенділер» деп аталатын қазақтардың қайғылы тағдырымен байланысты мәселелерді негізінен Қазақстандағы XX ғасырдың 20 – 30 жылдары ашаршылық тарихы жөніндегі зерттеулер шеңберінде талқылана бастады. Бұл үдерісті кеңес тоталитарлық режимінің құлауымен және Республиканың тәуелсіздік жариялануымен байланыстыруы заңдылық.

Белгілі болғандай, XX ғасырдың 90 – жылдары басында тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында, Кеңес үкіметінің қылмыстарын толық ашу, жазықсыз қуғын–сүргінге ұшырағандарды ақтау мақсатында арнайы комиссиялар құрылды. Академик М.К. Қозыбаевтың жетекшілігімен ғылыми комиссия құрылып, оның құрамында танымал қазақстандық ғалымдар К. Нұрпейсов, Г.С. Сапарғалиев, Ж.Б. Абылхожин, М.К. Қойгельдиев, К.С. Алдажұманов, Т.О. Омарбеков, М.Б. Татимов, В.К. Григорьев, Ю.И. Романов, М.Ж. Хасанов және т.б. жұмысын бастады. Комиссия мүшелері жаңа, ертерек құпияланған құжаттарды пайдалана отырып, «Қазақстандағы ашаршылық» атты алғашқы тұжырымдаманы қалыптастырды. Алғаш рет аштық қазақ халқына қарсы геноцид ретінде жарияланды. Осы кезеңде жарық көрген мақалаларда ашаршылық себептері мен салдарын объективті түрде талдауға талпыныстар жасалды. XX ғасырдың 20 – 30 – жылдарындағы Қазақстандағы адамдардың жаппай қырылуына әкелген оқиғалардың драматизмі бойынша ерекшелігі байқалды. М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, М.Б. Татимов ұсынған санақ бойынша 1,75 млн. адам аштықтан қайтыс болды [1, 71б].

Қазақ диаспорология саласындағы жетекші маман Г.М. Мендикулова қазақтардың жаппай қырылуына әкелген Қазақстандағы заңсыз күштеп ұжымдастыру жылдарын, қазақ халқына қарсы жасырын геноцид екенін растап, баға берді. Ол бұл қайғылы жағдайларды «этноцид» деп атады. Оның айтуынша, бұл процесс Қазақстандағы үлкен адам шығынымен, сондай – ақ шамамен 1 млн 30 мың халықтың көрші Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан, Қарақалпақстан, Қытай, Иран, Ауғанстан аумақтарына кетуімен қатар жүрді. Олардың 616 мыңы біржолата қоныс аударып, 200 мыңға жуық қазағы Қытай, Моңғолияға, Ауғанстан, Иранға көшіп, кейін 414 мың қазақ Қазақстанға оралды [2, 29б]. Г.М. Мендикулова Қазақстанмен шектесетін Ресейде (Астрахань, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы–Алтай автономиялық облысы), Өзбекстанда (Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл аудандары) және Қытайда (Алтай аудандары, Тарбағатай, Іле, Құлжа, Еренқабырға, ШҰАР – дағы Баркөл Құмыла) тұратын қазақтарды «соғыстар, аннексия, шекара даулары немесе отарлық модельдер кешені» нәтижесінде «олар тарихи отанынан тыс жатқанымен өз аумақтарында тұрады» деп ирредентке жатқызды [2, 29б]. Авторы (Мендикулова, 1997 ж.) «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: пайда болуы мен дамуы» монографиясында қазақ диаспорасының қалыптасу процестері мен себептерін талдай отырып, «қазақ диаспорасы өзінің бүкіл тарихында көшіп – қонуы күштеу немесе мәжбүрлі сипатқа ие болды» деп жазды. Ғалым зерттеуге маңызды сұрақтардың бірі– үштұғырлылық мәселесін көтерді. Ол – «үш негізгі компоненттен өзара қарым – қатынас, өзара тәуелділіктен және өзара байланыстан тұратын қазақ диаспорасы, Қазақстан Республикасы және біздің Отандастарымыз» [2, 174б].

Ашаршылық туралы жалғыз жеке дара тәуелсіз түсіндірулермен қатар конференция мен семинарлардың материалдар жинағы мен ұжымдық еңбектері шықты

(Халық үнсіз емес, 1996) [3]. 1995 жылы Алматыда өткізілген «Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және саяси қуғын–сүргін» конференциясы кең резонанс тудырды. Конференцияға жаппай қуғын – сүргіннің – ГУЛАГ – тың бұрынғы тұтқындары, атылған кулактар мен байлар деп аталатындардың балалары мен немерелері, сондай – ақ жер аударған халықтардың ұрпақтарының қатысуы ерекше атмосфера келтірді. Олардың қатысуы, сондай – ақ қалың жұртшылықтың осы тақырыпқа деген қызығушылығы, қойылған тақырыптың ғылыми ғана емес сонымен қатар қоғамдық – саяси дыбысқа ие болғандығын куәләндырады.

XX ғасырдың 30 – жылдарында аштықтан қашқан қазақтардың қайғылы тарихымен тікелей байланысты алғашқы ғылыми еңбектердің бірі – М. Малышева мен В. Познанскийдің «Қазақтар – Батыс Сібірдегі аштықтан босқындар. 1931 – 1934 жж.» атты ұжымдық монографиясы болды [4]. Авторлар XX ғ. 20 – 30 жж. Республикадан тыс, Сібірге қоныс аударған қазақтардың өмірлері үшін күрес тарихын зерттеді. Олар 1921 – 1922 мен 1930 – 1934 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық дағдарысқа қалай әкелгенін көрсетті. Бұған шаруалар көтерілістерін басуға, кулактарды жоюға Сталиннің қуғын – сүргінгі бағытталған жазалау саясаты әсер етті. Сондай – ақ олар Сібірдегі орыс халқының қазақ диаспорасына ықпал ету мәселесін қарастырып, жергілікті халық тарапынан босқын қазақтарға достық қарым – қатынас пен көмек көрсету фактілерін келтірді.

Зерттеулердің жаңа өрлеуі 2000 жылдары байқалды. Бұл ресми саясат пен жаңа мұрағат қорларының қолжетімді болуымен байланысты болды. Белгілі қазақстандық тарихшы Талас Омарбеков Қазақстанның құпия мұрағаттарын пайдаланып, 2003 жылы «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» атты кітабын басып шығарды. Онда ол адам шығынын 3 млн 379 мың 500 адамға бағалап, оның миллионға жуығы босқындар деп көрсетті. Оның ойынша, аштықтың басты себебі ұжымдастыру соңына қарай мал басының 40 миллионнан 4,5 миллионға қысқаруымен қатар дәстүрлі қазақ мал шаруашылығының жойылуы болды [5].

1932 – 1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық уақытының нақты көрінісін қалпына келтіру үшін Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Мемлекет Тарих институты орасан зор жұмыс атқарды. 2012 жылы Б.Ғ. Аяған, Ж.У. Қыдыралина, А. Аунасова, А.Н. Қашқымбаевтың «1392 – 1933 жылдардағы ашаршылық туралы ақиқат» атты ұжымдық монографиялары жарық көрді. Онда ұжымдық қарсылық пен колхоз құру саясатына қарсы тұрып, аштықтан құтылудың дұрыс әдісі жаппай қоныс аударуға баға берілді [6, 228б].

Тарихшылардың мәселені бірлесіп талқылаулары және «Қазақстандағы ашаршылық: халықтың қасіреті және тарих тағылымы» [7], «1930 жылдағы Украина мен Қазақстандағы ашаршылық: тарихнама сұрақтары және мәселелерді зерттеудің жолдары» [8] атты конференциялар жинақтарын жариялаулары жоғары бағалауға лайық. Онда көрсетілген сенімді құжаттарға негізделген баяндамалар, жалпы қасіретті ашуға мүмкіндік беріп, оның сабақтары ғасырлар бойы халықтар достастығының тарихи байланыстарын нығайтуға көмектесуі қажет. Қазақстандық тарихшы ғалымдар Е.Б. Сыдықов, Б.Ғ. Аяған, З.Е. Кабулдинов, М.О. Абсеметов, Т.С. Садықов және т.б. баяндамалары үлкен қызығушылық тудырды.

Кеңейтілген пікірталастардың осы мәселе бойынша басты қатысушылары қазақстандық, украиндық, ресейлік зерттеушілер болды. Ғалымдар пікірталасы негізінен 1932 – 1933 ашаршылық себептері, ауқымы мен салдары туралы болды. Көпшілігі Қазақстан мен Украина аумағындағы ашаршылық құрбандарының ауқымының кеңдігін растағанымен, түрлі себептерге байланысты әртүрлі көзқарастар байқалды. Егер біреулері ашаршылықты, Сталиннің орталықта және Голощекиннің Қазақстанда жіберген Кеңес үкіметінің асыра сілтеу нәтижесі ретінде қарастырса, енді

біреулері жасанды түрде жасалған жаппай ашаршылықты ұлттың және халықтардың бірігуін басып–жаншу үшін жасалған деп есептеген.

Профессор Е.Б. Сыдықов партиялық–кеңестік басшылықтың қателіктері ресми түрде «көшпенділер» деп аталатын «бақытсыз адамдардың» үлкен массасының пайда болуына әкеп соқтырғанын атап өтті [9, 96]. Ғалым қазақ халқының республикадан тыс жерлерге қоныс аудару контекстінде ашаршылық мәселесінің бірқатар маңызды аспектілері: саны, қайғылы жағдай ауқымы, қоныс аудару бағыттары, тұратын жердегі өмір сүру жағдайларын көтерді.

Талқыланып жатқан мәселелердің бірі – Қазақстанға ХХ ғасырдың 30 – жылдарында ашаршылық кезінде қоныс аударған көшпелілер санын анықтау. Кеңес уақытында олардың есепке алынбауы бұл мәселенің зерттелуіне едәуір қиындық туғызуда. Тек Батыс Сібірдің аумағына қоныс аударған қазақтар саны 50 мыңға жуық адам екендігі ресми түрде мәлімделді. Бірақ З.Е. Кабулдиновтың мәліметі бойынша «олардың саны кем дегенде 18 –20 есе көп болды деп көрсетілген» [10, 546]. Е.Б. Сыдықов Қазақстаннан қоныс аударғандар саны 1030 мың, оның 616 мыңы елге қайта оралмады деп көрсетті.

Зерттеушілер үшін азды – көпті шешілген мәселелердің бірі қоныс аудару бағыты туралы мәселе. Ғалымдар Қазақстандық босқындардың ең көп ағынын шекаралас аймақтардан Қырғызстан, Орта Азия Республикалары, сондай – ақ Поволжье, Оңтүстік Орал, Батыс Сібірде тіркеді.

Е.Б. Сыдықовтың айтуынша: «қазақтардың бір бөлігі Шығыс Сібірге де келген»... Сібір негізінен Ұлы және Орта жүз руларынан кем дегенде 100 мың қазақты қабылдады [9, 146]. Новосібір облысы мемлекеттік мұрағатының қорының үлкен дерекқор базасында, ғалым қазақ халқының қасіреті, бүкілхалықтық бақытсыздықтың құрбаны болған жетім балалардың тағдырына ерекше назар аударды.

Дала өлкесі мен Батыс Сібір қазақтарының тарихының жетекші маманы З.Е. Кабулдинов бай этнографиялық және мұрағаттық материалдарды қолдана отырып, ХХ ғасырдың 30 – жылдарындағы оқиғаларға «орталық өкілдері құрастырған, жасанды ұйымдастырылған аштықтан қазақтар мен украин халқы көп жағдайда және едәуір дәрежеде көп зардап шекті, нағыз этникалық геноцид, – деп баға берді» [10, 646]. Ол қазақтардың мәжбүрлі түрде қоныс аудару бағыттарын, жаңа қоныс орындарында қазақ «көшпенділердің» мәселелерін қарастырып, неге қоныс аударылған қазақ халқының саны жасырылып жатыр? – деген сұрақты көтерді.

Зерттеуші В.И. Сергийчук көптеген ашыққан қазақтар үшін қоныс аударуды құтқарылудың жолы деп көрді. Оның пікірінше, сол кездегі ҚАСКР басшылығының өтініші, бойынша халықтың белгілі бір уақытқа қоршаған көрші аймақтарға уақытылы қоныс аударуы мыңдаған адам өмірін аштықтан құтқарды [11, 1646]. Ол астық дайындау науқаны кезінде биліктің қазақ халқына қарсы жүргізген террор әрекеттері қоныс аудару себептерінің бірі деп көрсетті. Қазақстан Президенті мұрағатының 141 қорындағы құжаттарға сүйене отырып, ол Қазақстан билігінің «көшпелі элемент» мәселесін шешуге тырысқанын көрсетті. Аудандық және облыстық партия ұйымдарының алдына қойылған басты міндет: «көшпенділерді» дереу ауылдағы өз орындарына оралуын ұйымдастыру. Осы мақсат үшін сол кезде басым болған топтық–әкімшілік саясаты негізінде кейбір іс әрекеттер жасалды. Атап айтқанда, Оңтүстік Қазақстанға ашаршылықтан зардап шеккен қазақтарға мақта жинауға вагондар жөнелтілді. В.И. Сергийчук «қазақтардың 38 вагоны құрылып, Пахта–Арал ауданына жөнелтілді» деп жазды. Алайда, Ташкентке дейінгі жолда 3 килограмм нан орнына жолға тек 500 грамм бидай беріліп, ол ашығуға әкеліп, 2 баланың, 2 ересектің қайтыс болуына әкеп соқтырды [11, 1736].

Қазақтар «көшпенділер» туралы ақпараттарды қамтитын мақалалар «Еуразия қазақтары: тарихы мен мәдениеті» (2016) ғылыми еңбек жинағында бар. А.Б. Алдашева, Г.Т. Телебаев «Қырғызстандағы қазақтар: тарих және қазіргі заман» мақаласында ХХ ғ. саяси оқиғалардың (1916 ж. көтеріліс, 1920 – 1930 ашаршылық, қуғын–сүргін) Қырғызстандағы қазақ диаспорасының қалыптасу процесіне әсерін талдады [12]. Профессор З.К. Құрмановтың деректеріне сүйене отырып, олар «125 мың қазақ босқындары Қырғызстанға келді» деп жазды [13]. Жаппай ашаршылық жылдарында қазақтар Қытай, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан кейін Иран мен Ауғанстанға 1921 – 1922 және 1932 – 1933 жылдары неғұрлым қарқынды көшті [12, 76].

Шекаралық аудандардағы қазақтардың этникалық сана–сезімін белгілі тарихшы Ж.А. Ермекбаев зерттеді. «1991 – 1997 жылдары РКФСР және КСРО құрамындағы ресей қазақтары» атты еңбегінде ол ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңіндегі мәжбүрлі қоныс аудару туралы мәселені қозғады [14].

Ғалым Қозыбаева М.М. студенттердің Батыс Сібірдегі қазақ диаспорасының қалыптасуының тарихи аспектілерін зерттеуге арналған ғылыми жобаларына жетекшілік етті. ХХ ғасырдың 30 – жылдарында аштық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктері талданды. Омбы, Новосібір, Төмен облыстарының мемлекеттік архивтерінен құнды материалдар табылды. Новосібір облысында 1939 жылы қазақтар саны 20 мыңға, Омбы облысында 50 мыңға дейін, Алтайда олардың саны 30 мыңға жуықтағаны анықталды. Жоба авторлары «көшпенділердің» тайпалық құрылымдарын талдады. Олардың деректері бойынша, олар негізінен Солтүстік даланың, Орта жүздің арғын, керей, қыпшақтары болды [15, 156]. Жиналған материалдар жарияланды. М.М. Қозыбаеваның «ХХ ғасырдың 30 – жылдарындағы Батыс Сібірдегі қазақ халқының қоныс аудару процестері мен әлеуметтік – экономикалық жағдайы» мақаласында мәжбүрлі қоныс аударушылардың жергілікті шаруашылық ерекшелігіне бейімделуі, колхоздар мен өнеркәсіптік кәсіпорындарда «көшпенді» қазақтардың жұмысқа орналасуы туралы жазылды. Автор мүліксіз, меншіксіз, тұрғылықты жерінен тыс өмір сүріп жатқан қазақтардың ауыр жағдайын айқын көрсетеді.

Қазақстанның ірі демографы А.Н. Алексеенко «Қазақстанның ауыл халқы. 1920 – 1990 жж.» [16]. Қазақстан ауыл халқының саны динамикасын, ұлттық құрамын, қоныс аудару және табиғи қозғалыс динамикасын зерттеді. Ол бұған дейін жабық тұрған 20 – 30 жылдардың басындағы аштықтың демографиялық салдары, 20 – 30 жылдары Қазақстанға жаппай қоныс аудару, 30 – 40 жылдардағы саяси–қуғын сүргінге ұшыраған халықты жер аударту сияқты мәселелерді қарастырды.

Б.А. Мұсаев «ХХ ғасырдың 20 жылдарының 1 жартысындағы Қазақстандағы ашаршылық: тарихи, әлеуметтік – саяси талдау» атты диссертациялық жұмысында ХХ ғасырдың 20 – шы жылдардың бірінші жартысында болған әлеуметтік – саяси үдерістерді зерттей отырып, 1932 – 1933 жылдардағы ашаршылықтың себептері, ауқымы мен салдарын баяндады. Ол ҚАСКР – нің 5 губерниясында болып, аштықтың әлеуметтік – экономикалық, демографиялық салдарын зерттеді. Мұсаев Б.А. ауыл – шаруашылық, азық – түлік, шаруашылық–экономикалық шығындарға, сондай – ақ адамдардың денсаулық пен өліміне әсеріне талдау жасады.

Мұрағат қызметі 2000 жылдары ерекше белсенді жұмыс істеді. Мұрағатшылар бастамасымен бірқатар диалог алаңдары ұйымдастырылды. 2016 жылдың сәуірінде Қазақстан Республикасы Президентінің архиві «1930 жылдағы Қазақстандағы ашаршылық: құжаттар мен фактілер» тақырыбында дөңгелек үстел өткізілді. Осыған ұқсас мәселелер аймақтық мұрағаттар еңбектерінде жалғасын тапты. Осы тақырыпқа байланысты Павлодарда құжаттар жинағы жарық көріп, «Азалы жылдар жаңғырығы. Қайғы мен қасірет жылдары».

Өткен жылы «Тірі жады. Қазақстандағы сталинизм – ӨТКЕН, ЕСТЕЛІК, ЕҢСЕРУ» [17]. Ж.Б. Абылхожин, М.Л. Акулов, А.В. Цай 1930 – 1940 жылдардағы Қазақстандық сталиндік қуғын–сүргін тарихын қайта қарастырды. Олар мемлекеттік басқарудың кеңестік–тоталитарлық жүйе мәнін ашып, мемлекеттік басқарумен, 1930 – 1940 жылдардағы азап шегу мен адам құқығының бұзылу кезеңіндегі ұжымдық жадыны сақтаудың маңыздылығын көрсетті.

Тарихнамалық шолу көрсеткендей, өткен ғасырдың 20 – 30 – жылдарындағы ашаршылықтың қайғылы оқиғаларына қатысты мәселелер ғылыми еңбектерде қозғалды. Оларда ұсынылған архивтік және этнографиялық материалдар әрі қарай зерттеу үшін қолданылып, зерттеу базасының ұлғаюына әкеледі. Мәжбүрлі қоныс аударудың жағымсыз мәселелерімен қатар зерттеушілер этномәдени процесте жағымды жақтар көруге тырысады. Көптеген авторлар қазақтардың бейімделу қабілеттілігін жоғары деңгейде деп көрсетуде. Алайда, XX ғасырдың 30 – жылдарындағы «көшпенділер» қайғысы толық, нақты, жүйелі талдаудан өтпеді. Жоғарыда көрсетілген еңбектерде қазақтардың қоныс аударуы туралы ақпараттар жекелеген үзінділерден ғана тұрады. Ғалымдардың алдына қойылған мақсат болашақ ұрпақ үшін осы ашаршылық мәселесі маңызды сабақ болып қана қоймай осы жағдайға байланысты толық, объективті, бүркемесіз бейне жасалуы керек. Ол үшін осы сала төңірегінде жүрген ғалымдар шамадан тыс эмоцияға берілмей, тек фактілерге сүйенуі тиіс. Біздің ойымызша, осы тақырыпқа байланысты жүзеге асырылып жатқан ғылыми жобалар нәтижесінде ашаршылық мәселесі қазақ «көшпенділердің» жадында мәңгі сақталуына өз үлесін қосады.

Әдебиет:

1. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. № 7. 1989. С. 53–71.
2. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.
3. Народ не безмолвствует: материалы конференции «Насильственная коллективизация и политические репрессии в Казахстане» / Сост. М.И. Пономарев. Алматы: Обелиск, Простор, 1996. 305 с.
4. Малышева М., Познанский В. Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931 – 1934 год. Алматы, 1999. 536 с.
5. Омарбеков Т. Қазақстан қасіреті: Көмекші құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
6. Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. Правда о голоде 1932 – 1933 годов. Алматы: Литер, 2012. 336 с.
7. Сборник материалов Международной научной конференции «Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории» / Ред. Б.Г. Аягана. Астана, 2012. 400 с.
8. Голод 1930 – х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80 – летию трагедии). Сборник материалов выступлений, докладов и сообщения участников Международной научно – методической конференции / Ред. Сыдыков Е.Б. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с.
9. Сыдыков Е.Б. О некоторых аспектах проблемы голода в Казахстане в контексте миграции казахского населения за пределы республики / «Голод 1930 – х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80 – летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. С. 9 – 21.
10. Кабульдинов З. Е. Казахский голодомор и особенности пребывания казахов–откоचेvников в Сибири (Начало 30 – х годов XX века) / «Голод 1930 – х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80 – летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. С. 54 – 64.
11. Сергийчук В.И. Стихийное откочевье казахов как основной способ спасения от голода в 1932 – 1933 годах / «Голод 1930 – х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80 – летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. (164 – 173).
12. Алдашева А.Б., Телебаев Г.Т. Казахи в Кыргызстане: история и современность / Казахи Евразии: история и культура. Сб. научных трудов. Омск – Павлодар. 2016. С. 5 – 8.

13. Курманов З.К. О голоде в Кыргызстане и Казахстане в 1932 – 1933 годах, «Алаш» и других парадоксах истории [Электронный ресурс] // Информационно–аналитический портал «PR.kg». URL: www.pr.kg (дата обращения: 15.08.2016).
14. Еремекбаев Ж.А. Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917 – 1991 гг. Алматы, 2000. 307 с.
15. Козыбаева М.М. Миграционные процессы и социально – экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30 – х годах XX века // Вестник КГПИ. № 3 (47). 2017. С. 10 – 15.
16. Алексеенко А.Н. Сельское население Казахстана. 1920 – 1990 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н. Алматы, 1994. – 59 с.
17. Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. Алматы: «Дайк – Пресс», 2019. 272 с.

УДК 72 (574)

ОСОБЕННОСТИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ В ИСТОРИИ Г. ПЕТРОПАВЛОВСКА

Морозова Ю.В.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Города и их инфраструктура, архитектурный облик играют определяющую роль в истории мировой цивилизации, выступают базовой характеристикой любой цивилизации наряду с государством и культурой. Современные мировые тенденции сохранения и регенерации культурно – исторического наследия городов развиваются в русле перехода от охраны отдельных объектов к охране городских ландшафтов, включающих как выдающиеся памятники наследия, так и объекты рядовой исторической застройки, в которых находит выражение образ жизни рядовых горожан. Становятся актуальными проблемы охраны не только памятников старины, но и охрана памятников XX века, активное участие общества в сохранении культурного наследия и его интеграции в социальную и экономическую жизнь города, включенность наследия в повседневную жизнь города и превращение в ее неотъемлемый и обязательный элемент [1].

Особенно актуальным является изучение истории градостроительства, сохранения и регенерации культурных памятников, так как рост современного градостроительства в самом Казахстане может привести к исчезновению культурного слоя исторического наследия, который сохранился до нашего времени. Обязательной защите и сохранению в порядке подлежат памятники истории и культуры в Республике Казахстан, которые являются объектами культурного наследия, предусмотренном Законом» Об охране и использовании объектов историко – культурного наследия», а также обладают особым правовым режимом использования.

В наши дни старинные памятники имеют большую актуальность и вызывают очень большой интерес, что имеет огромное значение для развития культуры нации и соответственно для страны, в которой они располагаются.

Какая же ценность памятников архитектуры? Памятники архитектуры, являясь элементами культуры прошлых лет, являются высокохудожественными произведениями искусства и отражают историю развития каждой страны в разные эпохи. Они несут память о культурном достоянии наших предшественников, что позволяет изучить развития целых поколений.

Памятники архитектуры представляют собой некую летопись, отличающуюся высоким уровнем сохранности. Что позволяет засвидетельствовать не только

отдельные факты, но историю существования отдельных наций и народов в целом. Апроисходит это через освещение архитектуры, которая непосредственно связана с теми историко – культурными событиями, которые происходили в период строительства различных зданий. Так через архитектуры до нас доходят сведения об истории человечества, его социально – политической жизни, идеологии, экономическом и духовном развитии. Не смотря на потерю значительного количества памятников архитектуры, в наше время воздвигаются все новые экземпляры, которые будут нести ценную информацию о нашей эпохе будущим поколениям [2, с. 4].

Проблема сохранения культурного наследия неотделима от вопросов становления нового, она имеет комплексный характер и может быть решена только в неразрывной связанности развития обширных пространственных систем. Нельзя сохранять наследие как сумму изолированных объектов – памятников. Мало расширить физические пределы того, что входит в определение «памятник». Нужно осознать, что «памятник» является не замкнутым объектом или пространственным комплексом, а частью города в целом, и всецело зависит от взаимосвязей, возникающих в его системе [3].

Проблемы изучения и сохранения архитектурных сооружений и городов является одной из сложных и актуальных проблем. Объекты культурного и исторического наследия выступают важной активацией современных городов, придавая им индивидуальность, показывая их лицо.

Петропавловск уже перешагнул большой рубеж со дня своего освоения. Город хорошо спланирован, уютно расположен в двух уровнях. О нём говорили, как о русско – азиатском городе, стоящем на границе сибирской степи.

Градостроительная ценность памятника, наиболее наглядно может быть показана на примере памятников культового строительства: храмы, создававшиеся в качестве архитектурных доминант городской застройки или сельских поселений, в основном сохраняют свое назначение, и практически всегда рассматриваются в качестве памятников. Объекты жилой застройки, не отличающиеся индивидуальными (мемориальными, архитектурными или эстетическими) достоинствами также могут рассматриваться в качестве памятников культурного наследия в том случае, когда они составляют ансамбль застройки.

Историко – краеведческий музей сегодня – это комплекс зданий – памятников архитектуры, расположенных в центре города и занимающих площадь более 2,7 тыс. кв. м.

Располагает просторными экспозиционными и выставочными залами, научной библиотекой, лабораториями и реставрационными мастерскими, фондохранилищем и фонотекой, богатейшими экспонатами и реликвиями. Интересны экспозиции, раскрывающие историю и культуру родного края, богатство животного и растительного мира Северного Казахстана. Гордостью музея является уникальный археологический материал.

Историко – краеведческий музей Северо – Казахстанской области был основан в 1924 году и размещался в небольшом доме на улице Карима Сутюшева. В 1968 году музей, ранее находившийся на улице К. Сутюшева получил новое здание дом купца Аркеля. В 1982 году музею передали двухэтажный особняк купца М.Ф. Стрелова, построенный в конце XIX века. В советское время в нем находился военкомат [4]. В настоящее время музей находится теперь в здании домов купца Стрелова, магазина купца Стрелова и дома купца Аркеля.

На территории Северо – Казахстанской области находятся 597 памятников истории и культуры. Из них 8 имеют республиканский статус. Среди имеющихся памятников 436 относятся к археологическим: 43 памятника каменного века, 167 – эпохи бронзы, 205 – раннего железного века, 20 – средневековья. Остальные – 161 –

относятся к памятникам архитектуры и градостроительства: 83 памятники архитектуры, 64 – монументального искусства, 18 – крепости и редуты [5].

В городе Петропавловск есть множество архитектурных сооружений и памятников, таких как музеи, «Ударник», дом купца Янгуразова, дом коммерсанта аркеля и магазин купца Стрелова, резиденция и другие здания, которые сохранили свой внешний вид, являются архитектурными памятниками.

Дом купцов Янгуразовых («дом невесты») горожане наверняка знают это старинное здание, которое находится на пересечении улиц Ульянова и Горького, затейливой архитектуры, с огромными полукруглыми окнами. Неподдалеку расположено еще одно старинное здание, где долгое время располагалась детско-юношеская спортивная школа. Здесь в конце прошлого века купцом 1 – й гильдии Валитом Янгуразовым была построена мечеть с минаретом. Имелись и кирпичные надворные постройки, в том числе и кирпичное здание мектеп – медресе, ныне снесенное. В начале XX века Валит умер, захоронен на старом мусульманском кладбище (за парком). Был у Валита Янгуразова и деревянный дом, на месте которого его сын Халит с помощью подрядчика построил двухэтажный красавец особняк, который до сих пор обращает внимание горожан. Об этом доме ходят целые легенды.

Однажды Янгуразов по своим торговым делам поехал в Петербург, влюбился там в столичную красавицу и предложил ей свою руку и сердце. Она согласилась стать женой, но поставила условие: пусть построит в своей степи точно такой же дом, в каком она живет в столице. Купец был согласен на все. Выполнил свое обещание и для строительства пригласил итальянского мастера.

Его избранница переехала из Петербурга в Петропавловск, но свадьба не состоялась. За три дня до свадьбы купец скончался, а дом, построенный им, был назван «Домом невесты». Впрочем, у этой истории два разных продолжения. Первое – купец, построив хоромы, разорился, и супруги жили в бедности, второй – жили богато, долго и счастливо.

Дом двухэтажный, с каменной пристройкой. Архитектура здания интересна и своеобразна. В ней прослеживаются элементы позднего барокко и модерна. Особую строгость зданию придает симметричность композиции главного фасада. По краям дома два выступа – своеобразные колонны с аркой, двумя куполами и возвышающимся шпилем в центре. Окна круглые и вместе с отделкой по краям и балкончиком внизу изображают восходящее солнце. Внутри на втором этаже резные двери (под красное дерево), расписные разноцветные потолки. Самая большая достопримечательность – два камина в боковых комнатах. В первые годы советской власти усадьба Янгуразовых была передана под административное здание Петропавловского Совдепа. В 20 – е годы здесь размещается штаб частей особого назначения (ЧОН), в составе которого работал писатель Сабит Муканов. В 60 – е годы в здании располагались облфинотдел, затем Госстрах [4, 6].

Дом купца Юзефовича расположен по улице 314 – й стрелковой дивизии, 83. Здание постройки 1909 года. Здание – памятник в 20 – х годах XX века занимали различные учреждения. Позже, в нем размещалась колония для малолетних преступников, в 60 – 70 – е годах – школа рабочей молодежи. В 1985 году здание было отреставрировано и передано музейному объединению. В настоящее время в нем располагается Северо – Казахстанский областной музей изобразительных искусств [4, 6].

Резиденция Абылай хана расположена в г. Петропавловске по ул. Театральная, 16 в г. Петропавловск. Архивные документы подтверждают факт строительства резиденции Абылая осенью 1765 года. Это исторический комплекс, включающий в себя канцелярию, покои хана, дом для гостей. «Белый дом Абылая» это музей,

рассказывающий о жизни и деятельности великого хана, в его залах посетители могут ознакомиться с документами, связанными с эпохой правления Абылая, дающими представление о его государственной деятельности, направленной на сохранение независимости и территориальной целостности казахской земли.

Архитектурный анализ каменных зданий города Петропавловск. В 1752 году была возведена крепость Святого Петра и Павла в Ново – Ишимской оборонительной линии Российского государства. В 1807 г. укрепление переименовано в город Петропавловск с присоединением к Тобольской губернии [9]. В первой половине XIX века город имел деревянную застройку и низкий уровень благоустройства. Но пожар в мае 1849 года истребил 450 домов. После этого архитектором Черненко был разработан первый генеральный план города, утвержденный царским указом. Город получил новое развитие и изменение внешнего облика. Большое значение для этого имело строительство общественных и жилых зданий из обожженного кирпича.

В конце девятых годов XIX столетия начался новый этап развития торговли и всей экономической жизни города Петропавловска, что было связано с завершением строительства транссибирской железнодорожной магистрали. За короткий промежуток времени в Петропавловске поднялись добротные здания с замысловатой кирпичной кладкой, преобразившие вид города. Это были купеческие особняки, магазины, лабазы, конторы [9].

Большое количество домов и магазинов купцов Петропавловска располагались вдоль и в окрестностях Вознесенского проспекта (ул. Конституции Казахстана). Первые каменные жилые строения Петропавловска появились в подгорной части. Строительство на горе, или верхнем форштадте, активно началось лишь после утверждения Александром II плана города – 28 июня 1862 года. Домами владели купцы и предприниматели: Муратов, Янгуразов, Казанцев, Шафеев, Черемисинов и другие. Они на свои средства содержали гимназии, медресе, купеческий клуб, на базе которого вырос местный драматический театр. Купцы владели предприятиями по обработке животноводческого сырья, мельницами, складскими помещениями, фабриками, оснащенными самым современным оборудованием [10].

Исторические документы, представленные в залах музея, объективно отражают становление казахстано–российских отношений. Отсутствие в Казахстане других исторических памятников архитектуры, связанных с именем великого хана, выдвигает «Белый дом Абылая» в Петропавловске в число уникальных исторических объектов. Несколько поколений историков и краеведов вели поиск документов, которые бы подтвердили исторический факт строительства резиденции казахского хана.

Как писал В. Басин в труде «Россия и казахские ханства в XVI – XVIII вв.», «...для него (Абылая) был построен деревянный дом близ реки Ишим...». Документальными свидетельствами подтвердил этот факт и местный краевед М. Беньох [7].

Все эти и другие архитектурные памятники, имеют огромное культурно–историческое значение для развития нашего народа и страны. История Петропавловска запечатлена в различных архитектурных памятниках, которые представляют собой некую летопись, отличающуюся определенным уровнем сохранности. В современном понимании памятник архитектуры – это своего рода основа для культуры того или иного народа, а не редкость в историческом понимании этого понятия. Каждый представитель своего народа не просто должен, а обязан знать свою историю.

Передача памятников архитектуры в частную собственность помогла сохранить многие здания. С каждым собственником заключены охранные обязательства. Во время реставрации сохраняется исторический облик и ценность домов. Например, собственники восстановили такие объекты, как здание бывшего театра и купеческого

клуба по ул. К. Сутюшева, мельницу Мазаева. Оба здания были практически руинами. На мой взгляд, лучше отдавать в собственность, – считает руководитель центра по охране историко – культурного наследия [8].

В свое время порядка 40 архитектурных объектов, имеющих какую – либо историческую ценность, было отдано в частную собственность. Подтверждением этому было занятое место в конкурсе «Лучший город СНГ» в 2008 году в номинации «Сохранение историко – культурного наследия».

Так через памятники архитектуры до нас доходят сведения об истории человечества, его социально – политической жизни, идеологии, экономическом и духовном развитии. Не смотря на потерю значительного количества памятников архитектуры, в наше время реставрируются все новые объекты, которые будут нести ценную информацию о нашей эпохе будущим поколениям.

Градостроительная ценность памятника, наиболее наглядно может быть показана на примере памятников культового строительства: храмы, создававшиеся в качестве архитектурных доминант городской застройки или сельских поселений, в основном сохраняют свое назначение, и практически всегда рассматриваются в качестве памятников. Объекты жилой застройки, не отличающиеся индивидуальными (мемориальными, архитектурными или эстетическими) достоинствами также могут рассматриваться в качестве памятников культурного наследия в том случае, когда они составляют ансамбль застройки.

Возможности использования богатства нравственного, эстетического содержания экскурсионных программ, служение экскурсионного дела духовности, красоте образа жизни имеет большую популярность и оказывает положительное влияние на сферы общества. В целом обновленный формат экскурсионной деятельности позволяет открыть рабочие места, обеспечить – занятость населения, способствовать подъему образовательного и культурного уровня населения, изменить к лучшему быт горожан и увеличить их интерес к собственному городу, придать своим домам, улицам, паркам красивый, привлекательный облик.

Литература:

1. Песка М.А. Проблема подлинности «окружения» <http://urban-practice.com/RU/articles/chapter5/part2>
2. Кузнецов Л.А. Краткий исторический очерк г. Петропавловска Акмолинской области. – Петропавловск, 1913. – 92 с.
3. История архитектуры города Алматы Автор: Алмас Баймуханович Ордабаев <https://archcode.kz/journal/view?category=article&sefname=istoria-arhitektury-goroda-almaty>
4. Яворская В.Н. Улицы Петропавловска: краеведение / Яворская В. // Проспект СК. – 2006. – 20 октября.
5. Памятники истории и архитектуры СКО: что удалось сохранить и реставрировать за годы Независимости: https://www.inform.kz/ru/pamyatniki-istorii-i-arhitektury-sko-chto-udalos-sohranit-i-restavrirovat-za-gody-nezavisimosti_a3836317
6. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область. – Алматы: Аруна, 2007. – 496 с.
7. Бенюх М. Память города. (Архитектура Петропавловска.) // Северный Казахстан. – 1995. – С. 16 Экземпляры: всего:1 – ч/з (1).
8. В Петропавловске более 40 памятников архитектуры находятся в частной собственности <https://pkzsk.info/v-petropavlovsk-bole-40-pamyatnikov-arkhitektury-nakhodyatsya-v-chastnoj-sobstvennosti/>
9. История Казахстана. – Алматы, 1997. – Т. 2
10. Махмутов З.А. Торговая деятельность татарских купцов Казахстана в дореволюционное время (на примере г. Петропавловска). [Электрон. ресурс] / Махмутов З.А. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – №11–1(61). Режим доступа: <http://cyberleninka.ru>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН СҮРГІН ТАРИХЫНАН

Муканова С.М., Аубакирова Г.Р.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазақстан халықтары, жалпы ел сияқты, саяси қуғын – сүргін салдарынан ауыр шығынға ұшырады. Ұлттық саясаттың қайта құрылуы, теріс саяси – экономикалық және ұлттық – этникалық факторлардың тоғысуы республикада әлеуметтік шиеленістің туындауына ықпал етті. 1980 – ші жылдардың аяғы мен 1990 – шы жылдардың басында КСРО – да, оның ішінде Қазақстанда демократияландыру процесі дами бастады, нәтижесінде мәжбүрлі қоныс аударуға ұшыраған халықтарға қарсы жаппай қуғын – сүргінге байланысты құжаттарды құпиясыздандыру басталды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 30 желтоқсандағы жарлығымен 1997 жыл республикамызда Ұлттық келісім және саяси қуғын – сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жарияланды. Саяси қуғын – сүргін жылдарында зардап шеккендерді еске алу үшін 31 мамыр саяси қуғын – сүргін құрбандарын еске алу күні болып жарияланды. Сталинизмді зерттеу 1920 – 1950 жылдардағы кеңестік режимнің репрессивті саяси жүйесі, ғылыми ойдың өзекті мәселесі болып қала береді. 1980 – 1990 – шы жылдардың аяғында болған саяси қуғын – сүргін тақырыбына жұртшылықтың қызығушылығы біртіндеп жойыла бастады. Алайда, бұл мемлекеттік террордың құрбандары ұмытылды дегенді білдірмейді. Жалпы, соңғы 20 жыл ішінде мемлекет саяси қуғын – сүргін құрбандарын ақтау туралы заңдар шығарды, «Саяси қуғын – сүргін құрбандарын еске алуға арналған кітаптар» шығарды. Қазақстанның барлық дерлік аймақтарында бұл оқиғалар орта және жоғары оқу орындарында зерттеледі. Алайда Қазақстандағы Кеңес өкіметінің қылмыстарының ауқымы соншалықты, бұл жасалатын істердің аз ғана бөлігі. Ұсынылған мақалада КСРО – да 1920 жылдардың бірінші жартысы – 1950 жылдардың ортасындағы саяси репрессияны Қазақстан мысалында қарастыруға тырысады. Саяси қуғын – сүргін 1917 ж. Қазан төңкерісінен кейін бірден басталды 1920 жылдардың аяғында – 1930 жылдардың басында, саяси қуғын – сүргін кеңінен өріс алып, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру басталып, индустрияландыру жеделдетілді. Репрессияның барлық кезеңдері үшін, біздің ойымызша, келесі жалпы сипаттамаларды нақтылап кетуге болады:

1. Саяси шешімдердің синхронды дамуы және олардың кеңестік ерекшеліктермен орындалуы;
2. Репрессиялар соттан тыс органдардың қатысуымен жеңілдетілген түрде жүргізілді;
3. КСРО – да репрессияға ұшыраған халықтың санаттары анықталды, олардың аймақтардағы санына шектеу қойылды,
4. Репрессияға ұшыраған органдардың штаты күрт өсті;
5. Мәжбүрлі еңбек жүйесі қалыптасты (мәжбүрлі еңбек лагерлері, түрмелер, колониялар, арнайы контингент құру);
6. «Дұшпандар» деп аталатындармен күресу үшін идеологиялық үгіт – насихат жұмыстарын жүргізу;
7. Репрессияны элитаның елеулі өзгеруі мен олардың ротация жағдайында жүзеге асыру. Қуғын – сүргін партиядан шығару, қызметінен шығару, елден шығару, жер аудару, бас бостандығынан айыру және өлім жазасын қолдану түрінде жүргізілді.

Партиялық ұйымдарда тазарту жұмыстары жүргізілді. Негізгі айыптау нүктелері сталиндік қуғын – сүргіннің сүйікті нысандары болған троцкизмге, оңшылдарға және ұлттық девиаторларға тиесілі болу немесе оларға жанашырлық болды; сталиндік жүйе бойынша олар моральдық және физикалық жойылуға ұшырады. 1921 жылы Қазақстандағы бірінші жалпы тазарту кезінде 2000 адам партиялардан шығарылды. 1935 жылы 15,4 мың адам 1937 – 1938 жылдардағы репрессия кезеңінде 9223 коммунист ВКП (б) қатарынан шығарылды.

Қазақстандағы саяси өмір күрт өзгерді. 1925 жылы желтоқсанда өткізілген Украина партия конференциясының «ауылды кеңестендіру» шешімі таптық күрестің күрт шиеленісуіне серпін берді. 1937 – 1938 жылдардағы зорлықпен ұжымдастыру мен жаппай қуғын–сүргін кезеңінде қазақ халқының ойына келмейтін апаттар мен трагедияға әкелген республикадағы «Кіші Қазанға» идеологиялық негіз осылай құрылды. 20 – жылдардың соңына қарай. күдік пен қамшы әмбебап сипатқа ие болды. 1928 жылдың аяғында «буржуазиялық ұлтшылдардың» арасынан – «Алаш Орданың» бұрынғы басшылары – М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов, А. Байтұрсынов және басқалардан 44 адам тұтқындалып, қуғын – сүргінге ұшырады. жалған айыптаулар бойынша: М. Тынышбаев, Ж. Ақпаев, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов және басқалардан тұратын тағы бір ұлттық интеллигенция тобы 1930 жылдың қыркүйек – қазанында тұтқындалды. 20 – жылдардың аяғы мен 30 – шы жылдардың басында. КСРО – ның әлеуметтік – экономикалық дамуындағы дағдарыс күшейген сайын, диверсиялық антисоветтік элементтер мен астыртын ұйымдарды іздеу үлкен көлемге ие болды. Жаппай саяси қуғын – сүргін – Қазақстан тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі. Орталық Қазақстан аумағында ГУЛАГ құрылымының ең ірі лагері – Қарағанды лагері (Карлаг) болды. Республика іс жүзінде бір үлкен түрмеге айналды. 1928 – 1934 жылдардағы заңнамада жаппай террордың репрессивті механизмін құру бойынша жұмыс жүргізілді. Ең шешуші ұғымдары бар жазалау заңдары құрылды – «саботаж», «диверсия», жазалаушы органдар жүйесі. Қуғын – сүргін кездейсоқ емес, «теориялық тұрғыдан ақталған» кезде іс – әрекеттермен мұқият дайындалды. Тоталитарлық биліктің қалыптасуының тікелей нәтижесі репрессивті машинаның ашылуы болды. Осының нәтижесінде – орталық саясатына қарсы сөйлеген Алаш партиясының мүшелеріне саяси қуғын – сүргіннің күшеюі. Бұдан кейін адам мен республикалық құқықтардың бұзылуы орын алды. Репрессия құрбандары большевиктердің белсенді саяси қарсыластары ғана емес, сонымен қатар олардың саясатымен келіспегендер болды. Репрессиялар әлеуметтік негізде де жүргізілді: бұрынғы полицейлерге, жандармдарға, патша үкіметінің шенеуніктеріне, діни қызметкерлерге, кәсіпкерлерге.

Репрессивті заңдар 1937 – 1938 жж «халық жауын» іздеу үшін истерияны ұрып – соғу жағдайында дамыды. «Халық жауы» терминін Сталин ВКП (б) Орталық Комитетінің 1933 жылдың 01.07 күні біріккен пленумында енгізді. Өлтірілгендердің шамамен 1/3 бөлігі жұмысшылар, бестен бір бөлігі шаруалар, 9% – ы арнайы қоныстанушылар, жартысы зиялылар. Осы кезеңге қарай жазалаушы органдардың лексиконында арнайы термин пайда болды – бұл жүйеге қарсы топтық, контрреволюциялық қылмыстарды ұлтшылдық, фашистік–шпиондық, кулак – бүлікші, кулак – диверсиялық деп жіктеу үшін қолданылған «бояу», Казак – ақ гвардияшы, тыңшылық, террорист, панисламист, шіркеу – сектант, оң – троцкист, гангстер және басқа да кеңеске қарсы топтар. Кеңеске қарсы саяси партиялар тұтқындағандар мен сотталғандарды Алашорда, социалист – революционерлер, меньшевиктер, сионистер, оңшылдар және т.б.

Менің үлкен атам Сугралинов Айдархан осы сталиндік репрессия құрабаны. Ол 1884 жылы Солтүстік Қазақстан облысы,Булаев ауданында дүниеге келген. Колхоз

жұмысшысы болып жұмыс істеген. 1938 жылы 27 қаңтар НКВД Булаев аудандық округімен тұтқындалған. Сотталған: 1938 жылы 12 ақпанда. Үлкен атама «Халық жауы» деген атақ берілді. Соның зардабы балаларына қатты шеккен. Оның артында бес баласы қалған. Соның бірі әжем Смагулова Кульзира Айдархановна. Әжем туыла сала әкесін көрмеген, одан соң мектеп интернатынан қуылған, армандаған бухгалтер мамандығына да түсе алмаған. 1996 жылы 31 желтоқсанда бірақ ақталған.

1937 жылы саяси эмигранттарға, КСРО азаматтарына, шетелдік азаматтарға, тыңшыларға, диверсанттарға және террористерге қарсы жүргізілді. 1937 жылы 20 тамызда поляктарға қарсы операцияны жүргізу үшін Жедел бұйрық қабылданды. 1937 жылы 21 тамызда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен Бүкілодақтық Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралас аймақтарының бүкіл корей халқын жер аудару туралы декреті шықты. XX ғасырдың 40 – жылдарындағы саяси қуғын – сүргін Кеңес мемлекетінің тарихына қайғылы бет ретінде енді. Олар объективті және субъективті себептермен құрылды. Объективті себептердің ішінде мыналарды атап өтуге болады: революцияның қажетті шарты ретінде меншікті басып алу және қайта бөлу процесі 20 жыл ішінде жүріп, әлеуметтік күштердің қарсылығын еріксіз қоздырды. Субъективті себептер елдегі жағдайға, саяси қуғын – сүргінге үлкен әсер етті, оның ішінде: Коммунистік партияның ішінде және оның басшылығында жаңа қоғам құрудың жолдары мен әдістерін таңдауда және жетекші орындар үшін күрт саяси күрес. партия мен мемлекет.

XX ғасырдың 40 – 50 жылдарындағы Қазақстандағы репрессиялар идеологиялық майданда шайқалумен байланысты болды. Олар ғылым, әдебиет және өнер салаларын қамтыды. Ұлттық зиялылар арасында «буржуазиялық ұлтшылдық» туралы тезис пайда болды. «Бекмаханов ісінің» арасында сол кездегі саяси қуғын – сүргін басталды. Сондай – ақ, республиканың көрнекті қоғамтанушылары А. Жұбанов, Б. Сүлейменов, Қ. Аманжолов және басқалары, белгілі ғалымдар мен жазушылар, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Қ. Сәтбаев пен М. Әуезов, Т. Тәжібаевқа саяси негізде айып тағылды. Қазақстанда НКВД қызметі 183 ұйымды «ашты», барлығы 3720 «агент». 33 жыл бойы, 1920 – 1953 жж., Т., 110 мыңға жуық адам саяси қуғын – сүргінге ұшырады, бүкіл қазақ партия ұйымының шамамен 18% –ы халық жаулары деп жарияланды. Әр ұлт пен мемлекеттің өмірінде ұмытылмайтын оқиғалар болды. Бұл оқиғаларға, оның тарихына ұқыпты қарау – бүгін және ертең біз жаңа қайғылы қателіктер жібермеуіміздің ең жақсы кепілі. Бұрынғы совет халқының, оның ішінде Қазақстанның тарихы мен саясатының осындай қайғылы беті сол кезеңдегі тоталитарлық жүйенің салдары ретінде XX ғасырдың 2050 – 1950 жылдарындағы саяси қуғын – сүргін кезеңі болды.

Әдебиет:

1. Қазақстандағы саяси қуғын–сүргін тарихы 1920 – 1950 ж.ж.: оқу құралы / Н. Дүйсенова. – Алматы: Эверо, 2017. – 136 б.
2. Политические репрессии в Казахстане в 1937 – 1938г.: сборник документов / ред. Л. Дегитаева. – Алматы : Казахстан, 1998. – 336 с. – Архив Президента РК
3. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920 – 1940 – х годов / М.К. Койгелдиев. – Алматы : Искандер, 2009. – 448 с.
4. Козыбаев М.К. Проблемы формирования нового общественного сознания и построение гражданского общества в Казахстане: материалы респ. научно – практич. конф. – Алматы: Адилет, 1996. – 40 с.
5. Трагедия и прозрение: сборник архивных материалов и воспоминаний жертв голода и политических репрессий. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2002. – 316 б.
6. Политические репрессии в Казахстане 1937 – 1938 гг. История Казахстана: исследования и документы. – Алматы: Қазақстан, 1998.
7. Төлеубаев Ә.М. Қазақстан тарихы. Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселері. – Алматы: Мектеп, 2007. – 304 б.

**СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЗБЕКИСТАНА НАКАНУНЕ
РАЙОНИРОВАНИЯ
(на примере некоторых округов)**

Норматов О.М.

Доктор философии, и.о.доцент

*(Чирчикский государственный педагогический институт
Ташкентской области)*

Аннотация: в данной статье рассказывается о социально – экономической жизни Узбекистана в преддверии политики районирования в Центральной Азии. На основе данных и исторических материалов, представленных в различных архивных источниках, была проанализирована общая ситуация в сельском хозяйстве, торговых отношениях, промышленности, сельском хозяйстве, животноводстве накануне политики районирования в Ташкентском, Самаркандском и Кокандском округах.

Ключевые слова: политика районирования Центральной Азии, социально – экономическая жизнь, торговые отношения, комиссия по районирования, сельское хозяйство, транспортная система, рынки Узбекистана.

После образования Узбекской ССР вопрос о районировании был поставлен на повестку дня как актуальный политический и экономический вопрос. Несмотря на то, что в этот период в административное деление новообразованных советских республик Средней Азии в Узбекской ССР был внесен ряд изменений, они не соответствовали требованиям того периода, состоянию экономики и политическим изменениям. Первое административное деление января 1925 года не было свободно от некоторых ошибок и путаницы. Такова была ситуация в области экономического и хозяйственного районирования. Поэтому среди всех республик Средней Азии Узбекистан серьёзно готовился к завершающему этапу районирования в Узбекской ССР в 1925 – 1926 годах.

В целом, в 1926 году было проведено административно – экономическое районирование Средней Азии. Хотя политика районирования проводилась в основном по требованиям Центра, количество республик Центральной Азии и Узбекистана не осталось без определенного влияния на будущее развитие. Накануне политики зонирования, проводимой советскими властями, экономическая и социальная жизнь Узбекистана в регионах была иной. В этой статье мы хотим поговорить об этих аспектах на примере Ташкентского, Кокандского, Самаркандского районов, которые считаются важными в Узбекистане.

Накануне районирования в Центральной Азии Ташкентская область, входящая в состав Туркестанской АССР, граничит на севере с Туркестанским, Чимкентским и Авлюютским уездами Сырдарьинской области, Наманганским уездом Ферганской области на Северо – Востоке, Ходжандским уездом Самаркандской области на Юго – Востоке и Джизакским уездом на Юго – Западе [1]. Таким образом, даже если территория Ташкентской области в то время осуществлялась для централизации Административного центра, на практике она служила как основа для создания современной Ташкентской области.

В то же время большая часть территории, которая в то время входила в Ташкентскую область, сегодня входила в состав Сырдарьинской области. В 20 – е годы XX века площадь Ташкентской области составляла 34,4 тысячи квадратных

километров, население которой составляло 635,9 тысячи человек, при среднем показателе 18,5 человек на квадратный километр в районе. Согласно информации Комиссии по районированию Туркестана 1923 года, Ташкентская область отличается своим особым местом по плотности населения и количеству городского населения в 12 районах Туркестанской АССР [1]. Согласно данным, Ташкентский округа занимал 1 – е место в городе по плотности населения и 2 – е место по плотности населения после Кокандского округа. Принимая во внимание расположение Административного центра в городе, город Ташкент был правильно выбран в качестве центра Туркестана. Было правильно учтено, что он удобно расположен даже со стратегической точки зрения.

В республиках Средней Азии была установлена национально – территориальная размежевание, и после образования Узбекской ССР Ташкентская область, оставшаяся в ее составе, сохранила статус административного центра. Во время районирования в Средней Азии в 1926 году Ташкентская областная комиссия по районированию провела несколько реформ в Ташкентской области. По данным региональной комиссии по районированию, в Ташкентской области зарегистрировано 11 районов: Ташкент, Янгийул, Нижний Чирчик, Средний Чирчик, Верхний Чирчик, Паркент, Ангрэн, Пскент, Мирзачул, Бекабад, Ховост [1].

В округе рынки функционируют для удовлетворения потребительских потребностей отдельных групп населения в масштабах каждого округа. Источники сообщили, что в Ташкенте мы можем показать такие известные рынки, как Кибрай, Кошктерак, Ташкент, Троски; Зангиота в Янгиюле, старый Ташкент, Дыня, Чиноз; Намданак в Паркенте, Паркент; облик в Ангрэне, Телове, Ханабаде, новый рынок; Джумабозор в Бекабаде, Киоте, Стретенском [2]. Есть еще один район таких рынков, который переплетает города и села Ташкентской области. Рынки были основными местами покупки и продажи населения в то время, и они играли важную роль в экономическом развитии страны. Различные потребительские товары, сырье поставлялись на рынки железнодорожным и другим транспортом и оказали серьезное влияние на экономическое развитие различных районов. Торговые отношения осуществлялись с другими округами, не ограничиваясь районами внутри округа. В частности, рис, мука, хлопок, алкогольная продукция, табак, кожа, волокно до кокаина; рис, хлеб, хлопок, фрукты, алкогольная продукция до Андижана; кожа до Самарканда; В чимкентскую алкогольную продукцию, кожу, дикорастущие фрукты; если рис, дыни перечислены в Туркменском округе, рыба, кожа из Сардинии в Ташкентский округ; уголь из Коканда, нефть, рафинированное масло; керосин из Туркменского округа, масло из Андижана очищенное, уголь, масло, волокно; чай из Самарканда, алкогольная продукция; хлопок из Чимкента, хлеб, волокно и различные продукты также были отправлены в другие регионы [1].

Округ отправлял продукты разными способами. Например, рис из Ташкентской области в Ферганскую долину отправляли не только по железной дороге, но и через перевал в долине Ангрэна. Анализируя административную структуру Ташкентской области, можно сказать, что если Комиссия по зонированию разделила районы на районы, то в каждом районе были административные центры. В каждом районе, в зависимости от его размера, организованы сельские Советы. Например, центром Ташкентского района был город Ташкент, насчитывалось 36 сельских Советов, центром Янгиюля была Дыня, количество сельских Советов составляло 18, центром Паркента был Паркент, количество сельских Советов составляло 7, и другие районы были организованы таким же образом [2.].

Одним из районов Узбекистана, который имеет большое значение в структуре СССР, является Кокандский округ. Первоначально, после установления национально – территориальных границ в Центральной Азии, Ферганская область была создана в

составе Узбекской ССР. В состав Ферганской области входили Кокандский, Андижанский, Наманганский, Ферганский уезды [3]. В середине 1926 года, накануне районирования в Средней Азии, Комиссия по районированию Узбекской ССР планировала создать 19 районирований, 417 сельскохозяйственных Советов в Ферганской области [4]. После районирования было сформировано 28 районов, 565 сельских Советов, считая с добавлением Ходжандского округа [5]. В частности, было запланировано и осуществлено создание Кокандского округа и создание следующих 11 районов: Алтиарык, Багдад, Бешарик, Бувайда, Коканд, Кува, Кудаш, Маргилан, Чуст, Риштон и Фергана [7]. По данным Комиссии по районированию, территория Кокандского округа была значительно сокращена (по сравнению с 1924 годом). Общая площадь округа составляла 9,641 кв.км., с населением 654,236 человек [8]. Территория района граничит с Кыргызстаном на севере и Юге, Ходжандским округом на Западе и Андижанским округом на Востоке [6].

В частности, в Кокандской области торговые отношения также велись особым образом. Хотя административная централизация осуществлялась по требованиям центра, существовали и аспекты, которые положительно влияли на образ жизни населения. Центральные городские рынки и сельские рынки функционировали в целях удовлетворения потребностей населения и потребителей в регионе округа. Например, существовало 38 сельских рынков, таких как Риштон, Бешарик, Аист, Кува, Яйпан, Чодак и другие. А основные крупные городские рынки были расположены в крупных городах долины, таких как Коканд, Фергана, Маргилан и Чуст [1].

Одним из районов Узбекистана, занимающим особое место в СССР, является общее состояние Самаркандской области. Первоначально общее положение Самаркандской области, входившей в состав Туркестанской АССР, было следующим. В состав округа планируется включить Самаркандскую область, Ходжандский уезд садово – Исфаринский, Гулакандозский, Пистакуз, Новский, Унджинский, Уральский и Чанкульский волости, а также южную часть Мирзачульского оазиса Сырдарьинской области (баскет – волости). По данным Государственной плановой комиссии, созданной Центром районирования, Самаркандская область граничит с уездным и Сырдарьинским районами Туркестана на Севере, Мирзачулом на Северо – Востоке, Кокандско – Ферганской областью на Юго – Востоке, Бухарской Республикой на юге и Юго – Западе и Амударьинской областью на Северо – Западе [1].

Даже после образования Самаркандской области Узбекской ССР, не утратив своего стратегического экономического и центрального положения, она оставалась одним из важнейших регионов республики. В 1926 году Комиссия по районированию Узбекской ССР организовала в Самаркандской округе следующие 10 районов: Митан, Пайарик (Челак), Акдарья, Пастдаргом, Булунгур, высокий Даргом, Янгикозонарик (Ургут), Джиззак, Янгикурбан, Замин [9]. Территория округа граничит с Ташкентской областью с Востока, Таджикистаном с Юга, АССР и Кашкадарьинской областью, а также со Средним Зарафшаном (Кармана) с Запада и Казахстаном с Севера [6].

Территория Самаркандской округ, входившей в состав Узбекской ССР, в 1926 году составляла 16 776 квадратных километров, население 461304 человека [10]. Основную часть населения округа принято считать сельскими жителями, они проживали в основном в деревнях и в хуторах, которые расположены в высокогорье Ариг. Кроме того, в округе есть также кочевое и полукочевое население, хотя они и не составляли большинства, и зимой они жили в деревнях, а летом в горах, где занимались скотоводством. Если обратить внимание на сельское хозяйство Самаркандской округе, то оно имеет свой неповторимый облик. Ирригационное земледелие в Зерафшанской долине округа, в предгорьях тайги, развивалось земледелие, основанное на земледелии. Что касается сельского хозяйства, общая площадь посевов составила 278,137 десятины,

из которых 159,307 (57,2% i) десятина была приспособлена для орошаемого земледелия, 106,257 (38,2% i) десятина была приспособлена для сельского хозяйства, а остальная часть – для садоводства и виноградарства. Система транспортных связей Самаркандской округе также характеризуется своей уникальностью. Из округа была пересечена важная линия Среднеазиатской железной дороги, протяженность которой составляла 206 километров. Эти железные дороги появились в результате использования Центра в своих собственных интересах. В частности, судя по данным за 1923 – 1924 годы, можно привести пример того, что с железных дорог было отправлено 4 062 000 пудов различной однородной продукции [6]. В дополнение к железным дорогам, проходящим по территории района, в центральной части города, существовали также различные способы соединения населения между собой.

Если обратить внимание на промышленность округа, то здесь работают крупные промышленные предприятия. В частности, мы можем упомянуть 4 производителя муки и 7 винно – табачных предприятий, 10 заводов по переработке кожи, 3 завода по очистке хлопка и 1 винный завод, 14 заводов по переработке фруктов и 1 завод Масогон и 1 типографию. Кроме того, на территории района действуют местные малые предприятия, то есть насчитывается 1043 водяные мельницы, 702 производителя масла и масла, 103 швейных цеха и другие железные и обувные мастерские [6].

Экономическим, политическим, культурным и административным центром Самаркандской округе считается город Самарканд, расстояние от районных центров до Самарканда составляет от 22 до 150 километров. Город Самарканд считается одним из центральных городов не только области, но и Республики. Город Самарканд был столицей Узбекской ССР в 1925 – 1930 годах.

В заключение, в результате внедрения зонирования в Узбекистане были введены определенные льготы в области сельского хозяйства, животноводства и промышленности. Население начало работать в различных сферах народного хозяйства в более благоприятных условиях, чем в предыдущий период, через экономические и административные центры. Экономика округа и района, которые были созданы на месте регионов, возродились, в этот период развивались рыночные отношения и торговля, поскольку действовала новая экономическая политика.

Литература:

1. Материалы по районированию Туркестана. Выпуск II–ий. Проект административно – хозяйственного деления ТССР. Под редакцией Председателя Комиссии районированию Д.П. Красновского. – Т.: Изд ТЭС, 1924.
2. Материалы по районированию Ташкентского округа УзССР. Выпуск I. Список населённых пунктов. – Т.: Изд. ТОКР, 1926. – С 1.
3. Список населённых мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Выпуск III. Ферганская область. – Самарканд: Изд. ЦСУ УзССР, 1925; – С. 1–4
4. Ўзбекистон МА, 86 – фонд, 1 – рўйхат, 3404 – иш, 19 – варақ.
5. Ўзбекистон МА, 86 – фонд, 1 – рўйхат, 3404 – иш, 60 – 62 – варақ.
6. Материалы по районированию Узбекистана. Выпуск I. Краткая характеристика проектируемых округов и районов. – Самарканд: Изд. ЦК Р Уз, 1926. – С 63.
7. Отабек Махаматджанович Норматов. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО АДМИНИСТРАТИВНО – ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РАЙОНИРОВАНИЮ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ). Современное состояние и пути развития. 5(13) 174 – 177
8. Ўзбекистон МА, 86 – фонд, 1 – рўйхат, 3402 – иш, 333 – варақ.
9. Ўзбекистон МА, 86 – фонд, 1 – рўйхат, 3405 – иш, 229 – варақ.
10. Ўзбекистон МА, 86 – фонд, 1 – рўйхат, 3402 – иш, 333 – варақ.
11. Normatov O.M. Fergana Valley during the Zoning Policy of Soviet Government. International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology (IJIRSET), Volume 9, Issue 6, 2020. – Pp. 5047 – 5050.
12. Normatov O.M. Some Features of Regional Policy in Turkestan // International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), e – ISSN: 2456 – 6470, 2021. – Pp.53 – 55.

ПЕРВАЯ МЕДЬ КАЗАХСТАНА

Сулейменова Г.С.
ТОО «Корпорация Казахмыс»

«...Мы раскрываем и подготавливаем к освоению богатства недр нашей страны, создавая реальные предпосылки ее будущего промышленного развития...»

К.И. Сатпаев

Центральный Казахстан является уникальным в стране районом по запасам медных руд. О богатых залежах меди в Жезказганском районе известно с глубокой древности, о чем свидетельствуют многочисленные памятники, обнаруженные карьеры, отвалы породы и руды. С конца XIX века здесь в промышленных масштабах стали добывать медную руду.

Первые сведения о наличии медных руд в Жезказганском районе опубликовал в 1771 г. в своих «Дневных записках» военный топограф Н.А. Рычков. В 1847 г. заявку на разработку Жезказганского месторождения оформил екатеринбургский промышленник Н.А. Ушаков [1, с. 17], арендовавший месторождения у казаха-землевладельца Бабыра Бокеншиулы и бия Чияка Тансыбергенова. Но, не располагая достаточно крупным капиталом, Никон Ушаков, а затем и горнопромышленная компания Рязановых так и не смогли на протяжении более 60 лет организовать в крупных масштабах промышленное освоение района. Это пытались сделать акционерные компании Англии, Франции, которые в 1909 году приобрели Жезказган у наследников Рязанова [2, с. 8]. Концессионеры начали вести разведочные работы, прошли несколько шахт, купили в аренду на 30 лет урочище Карсакпай (1420 га) для строительства на нем медеплавильного завода. В 1906 – 1915 гг. в Жезказгане были проведены интенсивные, по тому времени, геологоразведочные работы, начато строительство шахт и Карсакпайского медеплавильного завода.

В 1910 г. С.Х. Болл составил первую геологическую карту и довольно подробное описание геологии Жезказганского месторождения, разработал программу и методику проведения на нем геологоразведочных работ. Изучением геологического строения месторождения в дореволюционный период занимались также геологи П. Гарвей, А.А. Козырев, М.М. Пригоровский, А.И. Тимме, А.А. Краснопольский, что нашло отражение в научных публикациях того времени [1, с. 79]. В 1908 г. жезказганские месторождения посетил английский инженер Гарвей, по возвращению в Лондон он заявил, что здесь одни из самых крупных в мире залежей меди, но недостатком является большая отдаленность от железной дороги.

Место строительства завода, начато в 1912 г., выбрано на полпути между Байконурским угольным и Жезказганским медным месторождениями в урочище Карсакпай – Ата на берегу реки Кумола. Именно здесь зародилась казахстанская медная металлургия.

В 1913 г. первые 300 рабочих начали строить Карсакпайский завод, обогатительную фабрику и плотину на реке Кумола [3, с. 19]. В 1914 г. был заложен фундамент обогатительной фабрики в Карсакпае. Грузы, необходимые для строительства медеплавильного завода, доставлялись от станции Джусалы за 400 км на верблюдах, а оборудование в 1914 г. было направлено по рельсовому пути длиной в

13 верст. Путь, после того как состав вагонов проходил по нему, разбирался и заново укладывался. Поезд с оборудованием прибыл в Карсакапай в октябре 1917 г. [2, с. 9].

Строительство завода было прекращено по обстоятельствам, связанным с войной 1914 года и последующими событиями. Революция, Первая мировая и гражданская войны привели к его консервации и разрушению. Это положило конец хозяйствованию концессионеров. В 1918 г. Ленин подписал декрет о национализации всей горно–металлургической промышленности Казахстана [3, с. 22]. Иностранцы оставили разрушенное предприятие, затопленные шахты, поломанное оборудование.

Судьба Карсакапайского завода долгое время была неясной. Отдаленность района, трудности со снабжением продовольствием, водой и материалами, отсутствие кадров специалистов – все это ставило под сомнение возможность срочной реставрации и достройки предприятия. Высказывались даже предложения за демонтаж завода и перевозку всего ценного оборудования на Урал.

Англичан настолько притягивала жезказганская медь, что они в двадцатые годы предприняли снова ряд попыток вернуть себе Карсакапай. В июне 1921 г. английский промышленник Лесли Уркарт начал переговоры с Советской властью о сдаче ему в концессию горных предприятий Урала и Казахстана, которыми он владел до революции. При этом они соглашались на любые условия: платить рабочим по советской тарифной сетке, организовать страхование, обеспечить охрану труда. Они обещали в самые короткие сроки провести глубокую геологоразведку и даже проложить постоянную железную дорогу до поселка Рудник. Однако в концессии англичанам было безоговорочно отказано. В конце концов в Москве поняли: медь Жезказгана нужна была самой стране. И там приняли решение создать собственный трест общесоюзного направления «Атбасцветмет». Именно ему поручили восстановление и достройку Карсакапайского завода по выплавке меди и эксплуатацию рудников [4, с. 26].

В итоге консервация завода продолжалась до 1925 года. Но восстановительные строительные работы оказались очень тяжелыми, так как не было квалифицированных рабочих. Их пришлось искать по всей стране и готовить на месте. Многих обучали на действующих предприятиях Урала. Не менее сложно оказалась и проблема транспорта, поэтому в основном использовались верблюды. К тому же объему восстановительных и строительных работ в Карсакапае были огромны, в основу строительства предприятия был заложен проект с использованием мировых технических достижений того времени.

За короткий срок были построены пылеугольная фабрика, шихтарник, здание дробильного цеха, первая отражательная печь, достроен корпус металлургического цеха, были смонтированы воздуходувка, конверторы, оборудование обогатительной фабрики и дробильного цеха. За полтора года заново построили и сдали в эксплуатацию узкоколейную железную дорогу между рудником, угольными копами и заводом.

Руководил Карсакапайским комбинатом в период с 1926 по 1929 год Рудольф Ансович Дрейман. Под руководством Дреймана завод восстановили и достроили. Срочно готовились кадры металлургов, для чего их посылали на учебу на другие предприятия страны [3, с. 25].

Предприятие успешно восстановилось. В 1926 году заводская электростанция дала первый ток. 16 сентября 1928 года торжественно была зажжена отражательная печь, а 19 октября (в 23 часа) наша страна получила первую карсакапайскую медь. Карсакапайский медеплавильный завод – первенец казахстанской медеплавильной промышленности, который имеет своей конечной продукцией черновую медь [1, с. 12, 62].

Участники торжественного собрания, посвященного этому событию, отправили М.И. Калинину (Председатель ВЦИК) телеграмму: «Исключительной волей и энергией рабочих и административно – технического персонала большой медеплавильный завод Карсакпайского комбината пущен в назначенный правительством срок. Карсакпайские металлурги, несмотря на исключительно тяжелые условия работы этого района, оторванного от железных дорог, в Голодной казахской степи, преодолели все препятствия. Три тысячи рабочих и административно – технический персонал передали сессии ВЦИК их пролетарский привет и заверения, что возложенная на них правительственная задача, несмотря ни на какие трудности, будет выполнена...» [3, с. 27].

Большое внимание уделялось Карсакпайскому заводу в 30 – е годы. В короткие сроки были реконструированы и построены заново многие участки завода. Увеличилась производственная мощность обогатительной фабрики, старые флотомашинны были заменены новыми; введен в эксплуатацию мостовой кран; начали строить вторую отражательную печь; закончили перестройку заводской платины Карсакпайского водохранилища, которая являлась важнейшим объектом комбината.

Реконструкция коснулась и рудника. Устаревшее оборудование заменялось новым. При бурении стали применять колонковые перфораторы, на погрузочных работах использовать скреперные лебедки, что позволило резко увеличить производительность труда. На откатке намечалось использование электровозов. Все последующие процессы переработки руд предусматривалось полностью механизировать.

Начиная с 1925 г., широкие геологические исследования в районе и изучение Жезказганского месторождения в течение 6 лет проводил И.С. Яговкин, под руководством которого в 1926 г. на нем были возобновлены геологоразведочных работ. С 1929 по 1941 гг. они проводились по руководством К.И. Сатпаева. К.И. Сатпаеву принадлежит большая заслуга в раскрытии и освоение богатств недр Жезказганского месторождения, в комплексном изучении геологии и полезных ископаемых Жезказган–Улытауского района. Геологоразведочные работы в первой пятилетке были проведены с очень высокой эффективностью и уже к 1932 г. К.И. Сатпаевым были доказаны крупный масштаб Жезказганского месторождения и целесообразность создания на его базе мощного горно – металлургического комплекса [1, с. 17]. Каныш Имантаевич Сатпаев сразу в первые же месяцы своей работы в Карсакпай назвал Жезказган и его окрестности «геологическим Эльдorado». В его недрах спрятаны не сотни тысяч, а сотни миллионов тонн богатой руды. Здесь можно было производить медь в таких размерах, каких доселе не знали ни Европа, ни Америка. И поэтому здесь необходимо возводить мощную индустрию, с таким размахом, какой не снился даже англичанам. И ее основа должна заложена уже сейчас. Пусть Карсакпай станет первым шагом к большой меди, которая потечет, как в половодье Кенгир, к людям...» [4, с. 27].

Академик Каныш Имантаевич Сатпаев – выдающийся геолог, ученый, основатель республиканской геологической службы и Академии наук Казахской ССР, создателем «Большого Жезказгана» и Института геологических наук, носящих ныне его имя.

Разворачивая работы в Жезказгане, К.И. Сатпаев столкнулся с огромными природными, бытовыми и производственными трудностями. Здесь совершенно отсутствовали буровики и разведчики, а также инженерно–технические кадры геологоразведочного дела – коллекторы, лаборанты, прорабы, инженеры и др. В Жезказгане не было необходимых подсобных служб – лабораторий, механических мастерских, гаража. Отсутствовало необходимое буровое оборудование. Оставшиеся от англичан несколько комплектов буровых станков были старыми и изношенными. В первую очередь надо было создать кадры буровиков, хотя бы на одну зиму задержав

сезонных мастеров и прикрепив к ним местных жителей для обучения. Наиболее способная молодежь отправлялась на обучение в Ленинград.

В это время на Ачисайском свинцовом месторождении в Каратау также началась буровая разведка. Был приглашен американский специалист, умевший чеканить алмазные коронки для бурового снаряда. Каныш Имантаевич немедленно послал в Ачисай карсакпайского рабочего Егизбека Байсалбаева научиться чеканке коронок. Впоследствии этот талантливый буровик организовал целую школу чеканщиков – буровых мастеров, овладевших этим искусством. Была создана целая сеть курсов, готовивших коллекторов, лаборантов, токарей, слесарей, шоферов и других специалистов. К весне вернулись из Ленинграда обучавшиеся там буровые мастера – первые высококвалифицированные буровики – казахи.

Смело выдвигая Жезказган как одну потенциально мощных медных провинций республики, Каныш Имантаевич в составленном им в те годы пятилетнем плане геологоразведочных работ предусмотрел широкий размах бурения в десятки станков. В 1930 г. число стационарно работающих буровых станков достигало десяти, в 1931 г. – пятнадцати. В Жезказгане появились механическая мастерская, химическая лаборатория, коллекторская, гараж, техсклад, кернохранилище. Одновременно подрастали кадры – коллекторы, чертежники, прорабы.

В 1932 г. геологоразведочные работы в Жезказганском районе проходили самими широкими и развернутыми темпами: на месторождении работало 20 буровых станков, проводились геофизические разведки с привлечением почти всех известных к тому времени методов: интенсивности, индукции, постоянного и естественного тока, сейсмометрии, магнитометрии и гравиметрии [5, с. 45].

В ноябре 1934 г. в Москве при Академии наук СССР состоялась научная сессия, посвященная производительным силам Большого Жезказгана и Большого Алтая. К.И. Сатпаев доложил о выявленных в центральном Казахстане колоссальных минеральных богатствах. И в 1934 г. Каныш Имантаевич добился постановление третьей сессии Академии наук СССР, в котором говорилось: «Существующий Карсакпайский завод, работающий на базе джезказганских руд, ни в кое мере не разрешает вопроса использования огромных запасов Джезказгана, и добыча наиболее богатых руд в дальнейшем может даже затруднить правильное использование всех запасов Джезказганского района. Поэтому сессия считает необходимым для ликвидации общей дефицитности меди в стране и использования громадных запасов построить в течение третьей пятилетки в Джезказгане медеплавильный комбинат» [3, с. 36 – 37].

25 марта 1936 г. Наркомат тяжелой промышленности издал приказ о строительстве Жезказганского медеплавильного комбината. Во исполнение этого приказа Гипроцветмет разработал предварительный проект «Большого Жезказгана», по которому новый комплекс должен был состоять из рудников, обогатительной фабрики, медеплавильного завода и других объектов. В мае 1936 г. специальная комиссия Главцветмета выбрала площадку для строительства в поселке Кенгир (ныне г. Жезказган) [1, с. 80].

Предсказывая перспективы Большого Жезказгана, К.И. Сатпаев сделал заключение о том, что с целью освоения незаметных богатств региона, будет построена плотина между двумя реками Сара – Кенгир и Кара – Кенгир, в конечном итоге вся работа, выполняемая Карсакпайским металлургическим заводом, перейдет на Жезказганский медеплавильный завод. Эта мысль академика воплотилась в реальность. В 1966 г. началось строительство Жезказганского завода, 23 февраля 1973 г. была введена первая очередь объекта – электролитный цех. Главной рабочей силой цеха,

безоговорочно, стали старые знающие дело, опытные металлурги Карсакпайского металлургического завода [6, с. 68].

В связи с пуском в 1972 г. Жезказганского медеплавильного завода в июне 1975 года Карсакпайский медеплавильный завод прекратил выплавку меди.

Карсакпайский завод – первенец цветной металлургии республики. С его пуском неразрывно связано техническое преобразование всей цветной металлургии Центрального Казахстана. Он был построен в 1928 г. в невероятно трудных условиях, когда не хватало строительных материалов, оборудования, денежных средств, испытывался большой недостаток рабочей силы, специалистов.

И все же, несмотря на все эти трудности, в Карсакпае за полтора года ввели в эксплуатацию комбинат, узкоколейную железную дорогу, связавшую рудник, угольные копи и заводы. А 19 октября 1928 г. Казахстан получил первую черновую медь из жезказганской руды. «Сейчас стало совершенно ясно и тем, кто в этом сомневался, что бывшая бесплодная пустыня в центре Казахстана представляет собой сокровищницу республики. Надо богатство этой пустыни использовать как можно быстрее на благо народа» – К.И. Сатпаев [7, с. 95].

В настоящее время, Карсакпайский медеплавильный завод входит в состав Компании «Казахмыс», которая является одним из мировых лидеров и крупнейшим производителем меди в Казахстане. Компания «Казахмыс» объединила предприятия медной отрасли, расположенные в различных регионах Казахстана. В результате Компания «Казахмыс» стала крупнейшим производителем меди не только в Казахстане, но и в странах СНГ, и по объему производства вошла в первую десятку компаний мира. В настоящее время «Казахмыс» успешно действует на мировых рынках, продолжая интеграцию в международный горно – металлургический бизнес.

Литература:

1. Большой Жезказган: становление, развитие, перспективы АО «Жезказганцветмет» / Под общей редакцией Т.М. Урумова. – Алматы, 1994. – 190 стр.
2. Жезказган вчера, сегодня, завтра. – Алма – Ата: издательство «Казахстан», 1972. – 113 стр.
3. Мыс өнген өлкеде... Там, где рождается медь... / Под общ. ред. Н.Т. Махмудова и Э.Ф. Исаевой, – Алматы, «Ан–Арыс», 2008. – 112 стр.
4. Могильницкий В.М. Медь Жезказгана. Художественно–документальная книга. Издательство «Казахстан» 1996 год. – 148 стр.
5. Сатпаев Каныш Имантаевич. Институт геологических наук им. К.И. Сатпаева. – Алматы, «Ғылым», 2002. – 328 стр.
6. «Казахмыс» – 20 лет. – Алматы, 2015. – 187 стр.
7. Сатпаев К.И. Собрание трудов. В 8 – ми томах. Том 7. Научно – популярные и общественно – политические статьи, выступления. – Алматы: РИО ВАК РК, 2000. – 472 стр.

УДК 93

АЛЬТЕРНАТИВНОСТЬ ИСТОРИИ

Сухорослов Л.А

(Ишимский педагогический институт им.П.П. Ершова (филиал) ТюмГУ)

В современной методологии исторической науки, по – прежнему стоит, не маловажный вопрос об альтернативности истории. Применение подхода моделирования альтернативных событий прошлого, может заставить задуматься об

уместности такового в науке, однако существование и активное использование такого метода уже не первое столетие, дает понять о его состоятельности. «Что бы было, если?» – в этом вопросе выражена вся суть альтернативной истории, ответ на этот вопрос, помог бы отследить закономерности прошлого и лучше понять почему сложилось так, а не иначе.

Существует мнение, что история должна оставаться такой какая есть, а развитие инвариантного хода событий не имеет смысла. Наличие такого противоречия, только подкрепляет актуальность вопроса и позволяет методологам продолжать исследования в этой области.

Незапрограммированность истории, случайность и человеческий фактор, обеспечивают ее многогранность. Такая многообразность исторического процесса образует одну из важных проблематик истории – ее альтернативность. Существует такая проблема для глубокого анализа событийных вариаций, причин их появления и исходов, моделирование иной истории позволяет понять природу и характер закономерности.

Слово «альтернативность» значит иную версию какого – либо события, действия. В контексте истории, альтернативность показывает возможное развитие исторических событий, при стечении других обстоятельств [4].

«История не знает сослагательного наклонения», существует такая точка зрения, что бессмысленно пытаться повернуть историю вспять и изучать ее на основе вопроса, «Что было бы, если?». Зачем ворошить прошлое в непонятных направлениях? События прошлого уже прошли и навсегда остались неизменными. Но прекрасно известно, что история не имеет единственной верной линии, не существует греческого «фатума», единственного и непоколебимого. Человек решает историю и пути развития ограничиваются только его фантазией, не говоря уже о том, что таких людей много и каждый что – то да думает. История случайна, и непредсказуема.

Одним из ключевых факторов хода истории в войнах, революциях, реформах является личность. Здесь следует понимать, что альтернативы перманентно возможны и при рассмотрении того или иного события важно понять, почему из бесконечного множества вариантов развития, воплотилась и отпечталась в истории именно та, которую мы сейчас изучаем.

Люди начинают искать альтернативы в кризисных ситуациях, когда судьба прижимает их в углу, вместо того, чтобы пассивно следовать ей, создают свою собственную, альтернативную судьбу. И повсеместно в истории человечества присутствует размышление о правильности выбранной судьбы. Сожаления и сомнения невольно заставляют прокручивать иные, возможные пути, в надежде хотя бы в мыслях достичь положительного исхода.

Возвращаясь к реалиям, стоит пояснить, что целью для поиска таких альтернатив является разработка историками советов и рекомендаций для современных политиков, попытка предугадать, спрогнозировать исход деятельности лидеров [6].

Помимо сухих научных фактов в истории существует метод анализа и рассуждения, где никак не обойтись без сослагательного наклонения.

Историческая альтернатива, это объективная категория, которая отражает конкретные связи между причиной и «несбывшимся следствием». Это не просто умозрительное понятие, созданное историками в познавательных целях.

Историк должен не моделировать множество альтернатив, со словами «могло быть так», он должен находить их в настоящей действительности, для более глубокого изучения корней [5].

Существует два основополагающих и противоположных друг другу подхода при изучении альтернативности прошлого. В одном случае исследователь не выходит за

рамки уже сбывшегося прошлого, он рассматривает возможности развития событий, которые уже были в прошлом. Стоит иметь в виду, что на вопрос «могло ли быть иначе?» различные ученые могут давать совершенно отличные предположения, к одной и той же ситуации, настолько гибким может быть размышление об альтернативной истории. Второй же подход позволяет историку выходить за пределы состоявшейся истории и моделировать события которые не были в ней. Такое рассмотрение предполагает следование определенным целям. Первая цель – доказать, что единственный возможный ход событий, тот, который произошел. Вторая – доказать, что возможны были и другие варианты, отличные от сбывшегося [2].

В широком понимании альтернативность развития событий прошлого предстает не только как историческая рефлексия, а также имеет свойство помечать сложные и спорные моменты исторической науки, те, которые по обыкновению имеют различные точки зрения и гипотезы. В советской методологии, идея альтернативности играла важную роль в ее развитии, таковой же и остается по сей день. Одной из специфик такого направления в истории является сильно выраженный междисциплинарный подход, поскольку альтернативный подход требует синтез различных концепций, методов [2].

Прогностика, является ключевым компонентом в альтернативной истории, так как, именно прогноз позволяет максимально приблизиться к будущему развороту событий и увидеть возможные варианты

Исторической науке в обществе всегда предъявлялся запрос на прогнозы о будущем. При этом будущее виделось как набор альтернатив, и ученые должны были объяснить, чем предопределен выбор той или иной. Поскольку спорить о выборе и причинах этого выбора можно до бесконечности, ученые обращались к опыту прошлого, поскольку там легче, нагляднее объяснить причину выбора, победы того или иного альтернативного пути. Другое дело, что большинство таких прогнозов (опирающихся на исторические ретроспекции) носят журналистский, публицистический, а не научный характер. Они не сбываются – или сбываются только самые очевидные [3].

Исторический процесс состоит из прошлого, настоящего и будущего. Настоящее есть продукт прошлого, и в нем же содержатся зародыши будущего.

Если подходить к ретроальтернативистике как к действенному инструменту философии истории, то придется сосредоточить первостепенное внимание на четырех методологических проблемах, решение которых, по нашему мнению, имеет в данном случае приоритетное значение.

1. Критерий реальности виртуальных сценариев, позволяющий провести рубеж между реально возможными и явно фантастическими допущениями.

2. Критерий логичности виртуальных сценариев, позволяющий установить непротиворечивость причинно – следственных связей в их построении.

3. Критерий сопоставимости виртуальных сценариев между собой и с исторической действительностью, позволяющий сравнивать только сравнимое, сопоставлять только сопоставимое.

4. Критерий оптимальности виртуальных сценариев, позволяющий извлекать из них уроки на будущее в той же или исходной области исторического знания [1].

Существует три определяющих категории при составлении альтернативной истории: историческая случайность, историческая возможность и историческая необходимость.

Важной категорией для понимания альтернативности является историческая случайность. Часто историки используют некорректные определения понятия «историческая случайность», с чем связана неадекватное понимание альтернативности

в истории. Под корректностью определения понятия подразумевается логическая непротиворечивость и отсутствие избыточности по отношению к другим понятиям. Корректным представляется следующее определение исторической случайности: случайным будет такое влияние одного события на другое, которое, во-первых, являлось результатом акта свободной воли какого – либо субъекта, но не являлось его целью, во-вторых, не являлось устойчивой, повторяющейся связью.

При поиске определения понятия «историческая возможность» достаточно функциональным для использования в эмпирическом конкретно – историческом исследовании является следующее определение: возможность – это такое состояние (или такая ситуация), когда имеется одна часть детерминирующих факторов, но отсутствует другая их часть. Имеющуюся часть детерминирующих факторов можно определить, как условия, благоприятствующие реализации возможности, а отсутствующую часть опосредованно установить через реально существующие условия, которые не благоприятствуют или препятствуют реализации возможности [2].

Другая важная категория истории именуется исторической необходимостью. Необходимость в истории обусловлена таким стечением обстоятельств и многих факторов, что логичным и естественным будет свершение соответствующих явлений. То, что было подготовлено в прошлом заранее, способно создать историческую необходимость. Она наступает неизбежно, так как для этого подготовлена почва и нет никаких препятствий. Необходимость выражает упорядоченный характер развития мира, его закономерность (Необходимость – то, что причину своего существования имеет в себе).

Нельзя понимать многовариантность истории как противоположность исторической необходимости, это не та фатальная сила рока, закрывающая другие пути развития событий, это логичная закономерность хода времени.

Вообще историческую необходимость нельзя представлять наподобие античного рока, или фатума, отделенного от людей и противостоящего им. Она воплощена в исторической деятельности человека, вне которой просто не может существовать, и несет на себе ее явственную печать [5].

Таким образом, вопрос альтернативности истории остается актуальным, применение моделей исторического развития имеет свою практическую ценность при изучении истории. Однако историческая альтернативность не должна уходить за рамки дозволенного, каждый шаг в этом направлении должен быть обоснован и целесообразен с точки зрения науки.

Литература:

1. Бестужев – Лада И. В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. 1997. № 8. С. 112 – 122.
2. Бочаров А.В. Проблема альтернативности исторического развития: историографические и методологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Томск, 2002. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/problema-alternativnosti-istoricheskogo-razvitiya-istoriograficheskie-i-metodologicheskie-as> (дата обращения: 13.10.2021)
3. Гобозов И.А. Философия истории и прогностика [Электронный ресурс] URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/130267/> (дата обращения: 13.10.2021)
4. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. М.: Высшая школа, 1989. 174 с.
5. Могильницкий Б.Г. Историческая альтернативность: методологический аспект // Новая и новейшая история. 1990. № 3. С. 3 – 18.
6. Филюшкин А.И. Теория и методология истории [Электронный ресурс] URL: https://studme.org/77597/istoriya/teoriya_i_metodologiya_istorii (дата обращения: 13.10.2021)

**ИСТОРИКО – ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОЗЕР
СЕВЕРО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В XVII–XVIII ВВ.**

Тургунова А.К.
(*СКУ им.М. Козыбаева*)

Люди с древности селились вблизи водоемов, так как реки и озера являлись главными источниками питьевой воды. В Северо – Казахстанской области имеется значительное число озер, по сведениям разных авторов, их число колеблется от 3000 с суммарной площадью 4600 км², до 4600 с водным зеркалом, равным 4883 км² [1]. Большинство водоемов мелководны и по водосборным площадям невелики, например, озера в Кызылжарском, Мамлютском, Жамбылском районах, в среднем 150 – 600 га. Большая часть области относится к древнеозерным неогеновым плато и врезанность котловин составляет 40 – 60 м, но сами озёра мелководны. Так, минимальные отметки приурочены к котловинам довольно крупных соленых озер в Юго – Восточной части области, такие как Калибек, Улькенкарой, Теке, Селетытениз. А в котловине озера Теке находится самая низкая точка поверхности нашей области – 29 м над уровнем моря.

Согласно «Государственной программе управления водными ресурсами Республики Казахстан до 2030 года», на сегодня актуальной является проблема водной безопасности в условиях ограниченности и уязвимости водных ресурсов. Целью данной статьи является анализ исторических и географических исследований озер Северо – Казахстанской области в XVII – XVIII вв.

В типологическом отношении, согласно Масанову Н.Э, прослеживается наличие двух основных типов скотоводческого хозяйства: преимущественно естественного и преимущественно искусственного водопользования. В степной и лесостепной зонах в речных и околоозерных долинах локализовался особый тип кочевого скотоводческого хозяйства, основанный на утилизации водных ресурсов естественного происхождения – это реки, озера, болота. При кочевании по колодцам передвижение было интенсивнее, чем при кочевании вдоль рек или от одного водоема к другому, так как большие запасы воды и более высокая продуктивность растительного покрова не требовали частых и длительных миграций и определяли большую продолжительность стоянок. Также, при кочевании по естественным водоемам появлялась возможность развития земледелия и рыболовства [2].

XVII характеризуется сложной геополитической ситуацией на внешних рубежах, потенциальная угроза изоляции казахов, кризисные процессы во внутренней политике ханства побудили представителей знати искать новых партнеров во внешней политике.

В эпоху правления Тауке – хана (1680 – 1715) началось постепенное сближение Казахского ханства с Российской империей. Тауке – хан отправил в г. Тобольск пять казахских посольств к главам русской администрации Сибири. Из Тобольска в казахскую степь, с ответным визитом прибыло два посольства в 1692 и 1695 гг. [там же].

Уже в XVII веке у российских люди было четкое представление о казахской земле, о расположении их кочевий, о торгово – караванных путях, пролегающих через территорию Казахского ханства. С этого периода начинается исследования территории некоторых озер области, которые продолжались на протяжении ряда лет. В разные времена и с различными целями те или иные исследователи посещали озера СКО.

С XVII в. озера изучаются для соляных промыслов. Самая ранняя литература по данному вопросу посвящена соленым озерам Прииртышской части Камышловского лога, «Чертежная Книга Сибири» С.У. Ремезова, составленная в конце XVII в., изображала несколько кольцеобразных озер, соединенных между собой протоками. С. Ремезов пишет, что Камышловка «течет из многих озёр, связанных между собою сплошною протокою» [3]. На рис. 1 показана карта, где указана цепь озер Камышловского лога [4]. 10 января 1696 года Сибирский приказ принял решение составить чертежи всех сибирских городов, данное задание было поручено С. Ремезову. Так были составлены известные карты С. Ремезова: «Чертеж всех Сибирских городов и земель» и «Чертеж земли всей безводной и малопроездной каменной степи», на которых было изображены важные географические объекты, в том числе и озера Прииртышской части Камышловского лога и река Ишим. Карты С.У. Ремезова содержат не только географические, но и важные исторические сведения по раннему периоду истории Сибири и Урала [3].

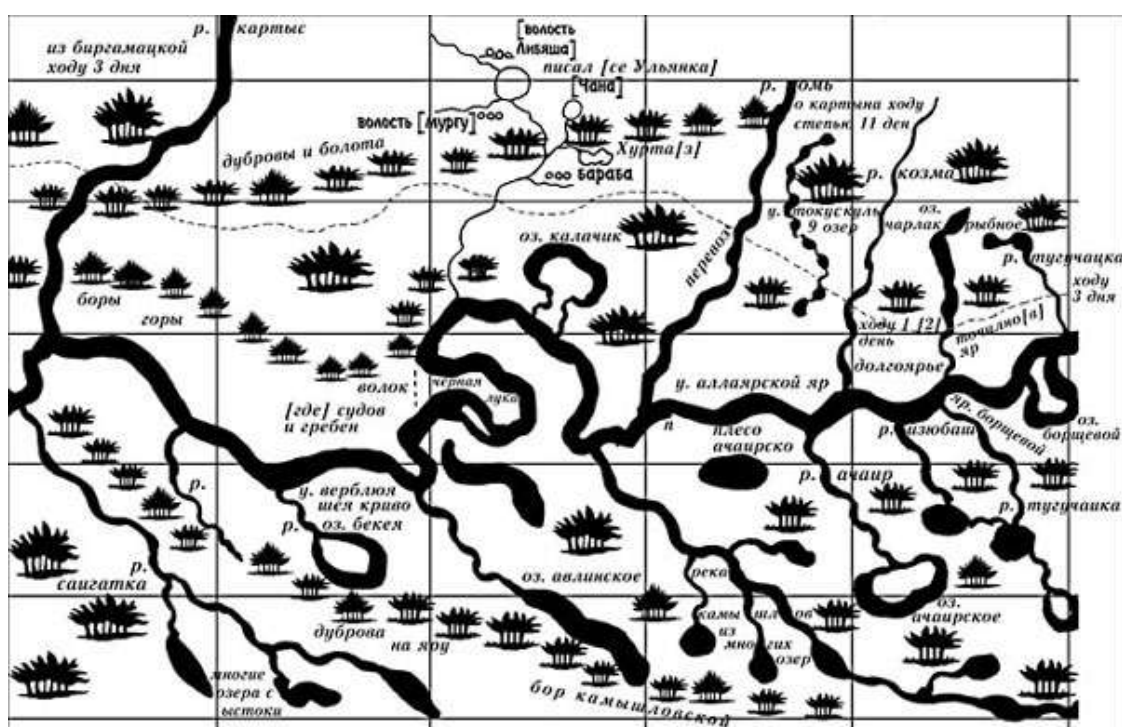

Рисунок 1. Река Камышловка и озера Камышловского Лога в «Чертежной книге Сибири» С.У. Ремезова, 1701 год

В казахском обществе существовала собственность на водные источники – в виде права «первого использования» на искусственные водоемы, т. е. колодцы, и в виде права «первозахвата» на естественные водоемы (реки, озера, болота, ключи). Данное право аргументировалось либо усилиями, которые были затрачены на создание колодца, либо давностью лет пользования или принадлежностью колодца предкам. Согласно праву «перехвата», любая общинавходящая в ту или иную группу и кочующая на территории, находящейся под ее юрисдикцией, могла свободно расположиться у любого водного источника, придя к нему первой [2].

В XVIII веке на русских картах, изображали казахские степи, что являлось составной частью физико – географического исследования страны. Согласно А. Тевкелева Петр I считал территорию «ключом и вратой азиатским странам и землям» и, говорил: «Киргиз – кайсацкая орда потребна под российской протекцией

быть, чтобы только чрез их во всех азиатских странах коммуникацию иметь и к российской стороне полезные и способные меры взять» [5].

Труды С. Ремезова ознаменовали новый этап в истории географического изучения страны. Первые попытки комплексного изучения Казахстана, предпринятые Россией в XVIII веке, связаны с именем М.В. Ломоносова. Именно М.В. Ломоносов был инициатором создания географических карт и организации научных экспедиций на исследуемую территорию края.

В состав Российской империи включение казахов Среднего жузаначалось в середине XVIII в. и продолжалось до середины XIX в. Этот период характеризуется накоплением богатого материала о крае, собранный экспедициями, побывавшие на территории Казахстана с разными целями исследования. Активизация русского царизма проявляется внедрением административного управления, итогом которого в 1822 году под руководством генерал – губернатора Западной Сибири М.М. Сперанского был разработан и утвержден царем «Устав о сибирских киргизах», главной целью которой была ликвидация ханской власти в Среднем жузе. Тогда же была учреждена Омская область с четырьмя внутренними округами: Омским, Петропавловским, Семипалатинским и Усть – Каменогорским. Таким образом была введена система территориального управления, которая отразилась на жизненном уровне казахов, подорвав традиционную систему хозяйства.

Историко – этнографические исследования в казахской степи проводились В.Н. Татищевым. В его трудах, значительное место отведено вопросам истории и этнографии казахов, такие как: «История Российская», «Введение к историческому и географическому описанию Великороссийской империи», «Российский исторический, географический и политический лексикон» и других [5].

Ряд работы были написаны П.И. Рычковым: «Описание города Оренбурга», «Топография Оренбургская», где автор систематизировал накопленные знания и дал характеристику северному району Казахстана и дал описание гидрографической сети части Центрального Казахстана [там же].

Г.Ф. Миллер опубликовал «Историю Сибири» (1750), где раскрыл социальную и политическую историю края. В работе имеются ценные сведения о кочевании казахов в пределах Западной Сибири, где указывается на ранее заселение данной территории [6]. Автором указана р. Камышловка: «...Прибыл тайша Сайчак с царевичем Ишимом, сыном хана Кучума, и принёс вест о том, что калмыки, разбитые Алтын – Ханом, вынуждены были спасаться в русские пределы. Значительное число калмыков стало также по ту сторону Тары, к западу от реки Иртыша, по речке Камышлову...» [4]. Таким образом, можно сделать вывод, что Камышловка в XVIII в. превратилась в цепь длинных озер, соединенных с собой протоками. Также в XVIII века были организованы экспедиции под руководством П.С. Палласа, И.П. Фалька. А.С. Бейсенова указывает, что «их исторические заслуги в исследовании природных условий Казахстана заключались в том, что они своими трудами заложили первую прочную основу для дальнейших естественноисторических исследований» [6].

Первые описания Прииртышской части озер и р. Камышловки мы находим у П.С. Палласа (1786), совершившего поездку по линии озер [7]. Главный фундаментальный труд П.С. Палласа – «Путешествия по разным провинциям Российской империи». П.С. Паллас из Оренбурга направился в Сибирь и посетил города: Троицк, Петропавловск, Омск, Семипалатинск. Особое внимание Паллас уделял связям между компонентами природы, например, он подчеркивал влияние климата на формирование других явлений природы. П.С. Паллас впервые описал остатки материальной культуры прошлых веков в виде археологических памятников, курганов и древних развалин храмов, и мазаров. Он первый дал сведения о ремесле,

домашних промыслах, природных красителях, изготовлении войлока, о технологии окрашивания кожи. Так же в работе можно встретить сведения о казахских кузнецах и производимых ими изделиях, о традиционной казахской одежде (мужской и женской), оружии, военном снаряжении, и о социальной дифференциации казахского общества [6].

Н.П. Рычков, в 1769 – 1770 годах был участником экспедиции П.С. Палласа. Он уделил внимание археологическим и этнографическим материалам. По результатам экспедиции был издан труд «Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства» (1770 и 1772 годах.) В его «Дневных записках» можно встретить описание пресных и соленых озер и другие водные источники, встреченные им во время экспедиции. Одним из участников Академической экспедиции, который совершил путешествия по Казахстану, был Х. Барданес, он был в составе экспедиции И.П. Фалька. По поручению И.П. Фалька совершил в 1771 году две самостоятельные поездки по казахской степи, в том числе побывал в Петропавловске [5].

Маршрут И.П. Фалька состоял от Оренбурга до Семипалатинска через Петропавловск и Омск. По итогам экспедиции был написан краткий географический очерк Ишимской степи, где содержались сведения о характере рельефа, геологическом строении берегов Ишима у г. Петропавловска, отмечено плодородие почв и описана растительность края. И.П. Фальк дал также гидрографическую характеристику реки Ишим. В работах И.П. Фалька уделяется внимание материальной культуре кочевников, так как содержится описание скотоводческого хозяйства, традиционной пищи и культуры питания казахов. Например, указывается о занятии казахов – животноводстве, об их предпочтении лошадям, так как лошади являются «мерилом благосостояния» казахов, о традиционной пище казахов – мясе баранины. [6].

В XVIII отмечаются поездки на территорию Казахстана с торговыми и военно – разведывательными целями. Это требовало предварительного сбора географических и исторических сведений. В 80 – х годах XVIII века на территорию Казахстана направляются экспедиции для изучения природных богатств, среди них были инженеры Литвинов, Чулков, Стрижков и др. И.Г. Георги организовал самостоятельную экспедицию по территории Казахстана, по итогам которой опубликовал обстоятельную работу «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» (1796). В данном труде находим отражение сведений об особенностях хозяйственной жизни, о быте, культуре, обычаях и обрядах местного населения. [8].

Труд русского офицера И.Г. Андреева «Описание Средней Орды киргиз – кайсаков» вышел в конце XVIII века. Автор по долгу службы находился на Сибирской пограничной линии, поэтому был хорошо знаком с жизнью и бытом местного населения. В своем труде И.Г. Андреев дал подробные сведения об истории и границах Среднего жуза, описал обычаи и традиции степняков, а также кочевьях в зимнее время на правом берегу Иртыша [9]. Таким образом, интенсивное исследование края начинается с XVII – XVIII вв., в ходе экспедиций был собран богатый географический, исторический, этнографический материал нашей области. С XVII в. озера изучаются для соляных промыслов. Экспедиции, проводимые на территории края в XVII – XVIII вв, создали прочную основу для дальнейших естественноисторических и географических исследований.

Литература:

1. Коломин Ю.М. Озера Северо – Казахстанской области: справочное пособие. Петропавловск, 2004, 106с.

2. История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк – Пресс, 2000. – 608 с
3. «Чертежная книга Сибири» Атлас Сибири Семена Ремезова в НЭБ.
4. https://www.wikiwand.com/ru/Камышловский_Лог
5. Бейсенова А. Исследование природы Казахстана. Алматы: Казахстан, 1979. – 248 с.
6. Рахимов Е. Исследователи XVIII века о культуре и быте казахов Западной Сибири и Южного Урала// Вестник КазНУ, Алматы – 2013
7. СКГА Ф.2054, оп. 4, д.129. Гидрографический очерк северной и восточной частей СКО. Под ред. А. Козловского. Т.1. Петропавловск, 1937, 104 л.
8. <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstan> Научные исследования российских ученых в Казахстане
9. <https://e-history.kz/>Изучение Казахстана российскими учеными

ЖИЗНЬ И ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДНОГО ИЗ ЛИДЕРОВ ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ» В КАЗАХСТАНЕ ЖУСУПБЕКА АЙМАУТОВА

Утеубаев М.Т.

кандидат исторических наук,

профессор Российской академии естествознания

Экибастузский инженерно – технический институт имени академика К.И. Сатпаева

г. Экибастуз

Одним из основоположников казахской советской литературы и ярким представителем национальной творческой интеллигенции Казахстана и движения «Алаш» является Жусупбек Аймаутов (1889 – 1930 гг.).

Жусупбек Аймаутов – один из классиков казахской литературы, человек многосторонних интересов. Он просветитель, поэт и писатель, ученый, романист, прозаик, драматург, публицист, переводчик, литературовед, лингвист – исследователь, психолог, журналист, педагог, политический и общественный деятель. Он оставил богатое литературное и научное наследие.

Жусупбек Аймаутов родился в 1889 году в ауле «Кызылтау» в Павлодарском уезде тогдашней Семипалатинской губернии (ныне Баянаульский район Павлодарской области). Ж. Аймаутов жил в небогатой семье, но его прадеды Дандебай и Куан были уважаемыми и образованными людьми из знатного рода. Он с детства обучался арабской грамоте, кузнечному делу и резьбе по дереву. Ж. Аймаутов, несмотря на нужду и материальные лишения, успешно окончил Павлодарскую русско – казахскую школу в 1914 году и Семипалатинскую учительскую семинарию в 1918 году, где у него проявляется многогранный талант писателя, прозаика, драматурга, переводчика, психолога, лингвиста – исследователя.

Жусупбек Аймаутов восторженно встретил Февральскую революцию 1917 года, надеясь, что она принесет свободу, равенство, счастье народам России. Об этом он пишет в статье «Вставайте, народы! Объединяйтесь, бедняки! Вперед, молодежь!». Ж. Аймаутов являлся членом общества «Жас азамат». Будучи еще семинаристом, оказался в национально–демократической партии «Алаш», в которой он состоял с 1917 по 1919 год. Вместе с А. Байтурсыновым, М. Дулатовым, и другими видными деятелями национальной либерально–демократической интеллигенции, он активный член руководства партии «Алаш – Орда». После выхода из партии «Алаш» в 1919 году, он участвовал в становлении Советской власти в Павлодарском Прииртышье.

В январе 1920 года Жусупбек Аймаутов вступает в ряды Коммунистической партии, и с этого времени начинается его интенсивная и целенаправленная литературная и общественная деятельность.

Жусупбек Аймаутов – делегат учредительного съезда Советов Казахстана, член Президиума ЦИКа и коллегии Наркомпроса республики, член редакционной коллегии при Госиздате Казахстана, заместитель народного комиссара просвещения Казахстана, заведующий Семипалатинского ГубОНО, редактор советской газеты «Қазақ тілі» («Казахский язык»). В 1922 – 1924 годах учительствует в Каркаралинской школе. Затем, переехав в Ташкент, сотрудничает с газетой «Ақ жол» («Светлый путь»), в 1926 – 1929 годах работает директором Шымкентского педагогического техникума.

Жусупбек Аймаутов – литературную деятельность начинал как поэт, он автор 4 романов, в том числе первого казахского советского романа «Карткожа» (1926 год) и «Акбилек» (1928 год), «Дамели». Ж. Аймаутов также – автор более 10 пьес, среди них первых казахских пьес – «Рабига», «Карьеристы», «Защитник народа», «Мелодия счастья», «Канапия и Шарбану», «Шернияз» и более 50 повестей. Ж. Аймаутов является автором сказок для детей и юношества: «Негодная шапка», «Вол – великан», «Старик и старуха», «Три девушки». Главными сюжетными линиями в произведениях Аймаутова стали проблемы равноправия женщин, нравственности, борьбы с пережитками прошлого, воспитания подрастающего поколения на идеалах добра и человечности.

В архивном фонде Дома – музея Мухтара Ауэзова в Алматы сохранилась анкета, собственноручно заполненная за три года до гибели Жусупбеком Аймаутовым, где он дает довольно подробные сведения о своей жизни и творчестве. По свидетельству автора, он начал писать стихи с 13 лет. Первая публикация была напечатана в 1913 году в газете «Казах». В 1918 году в Семипалатинске Ж. Аймаутов и М. Ауэзов издают литературный журнал «Абай». Первым редактором журнала был Ж. Аймаутов. В 2008 году литературному журналу «Абай» исполнилось 90 лет, это старейший литературный журнал в Казахстане, у истоков которого стояли два великих корифея отечественной культуры и литературы. Неслучайно классик казахстанской литературы Мухтар Ауэзов называл Жусупбека Аймаутова своим учителем, наставником и другом.

Жусупбек Аймаутов был знаком с известными и крупными отечественными учеными К.И. Сатпаевым, А.Х. Маргуланом, которые по праву составляют цвет и гордость казахстанской науки.

Жусупбек Аймаутов как талантливый ученый активно участвовал в работе Общества изучения Казахстана – крупного центра изучения истории, этнографии, экономики и естественных наук республики в 20 – е годы XX века.

Жусупбек Аймаутов – человек разносторонних интересов. Он являлся автором ряда романов, многое сделал по сбору сочинений и популяризации творческого наследия С. Торайгырова. Его художественные произведения отличаются идейностью, богатством эстетических красок, мастерством художественного изложения, выразительностью языка, изяществом стиля. Названный «казахским Ушинским», он особых успехов достиг на поприще педагогики и психологии, искусства. В 1924 – 1929 годах Аймаутов проявил себя как ученый–психолог. Им был написан целый ряд учебников и методических пособий для преподавателей школ и педагогических учебных заведений. В 1924 году он издает учебное пособие «Дидактика» и «Руководство по воспитанию». Затем выходит его книга «Комплексная система методов ведения урока». А в 1926 году Аймаутов выпускает сразу несколько научных трудов: «Психология», «Психология и искусствоведение» и «Психология и выбор профессии» и другие работы. Так его книга «Психология и выбор профессии» было отпечатано в Москве, в типографии Совета Национальностей РСФСР. Книги

Аймаутова по психологии интересны не только в историческом плане, но и в плане становления национальной терминологии по психологии. Эти книги не потеряли своей актуальности и сейчас в наше время.

Исследователи творчества Ж. Аймаутова считают, что «его психологические и педагогические труды составят три тома, а их перевод и публикация на русском языке станут большим событием, ибо доселе подобных сочинений, написанных с учетом национальной специфики, они не знают».

Им были переведены на казахский язык научные монографии «Краткий курс политической экономии» А.А. Богданова, «Краткое описание русской истории» М.Н. Покровского, «Азбука коммунизма» Н.И. Бухарина и Е.А. Покровского, «Конституция РСФСР», «Вопросы и мысли» П.И. Стучки, учебник «Первые практические уроки по химии» С. Сазонова и В. Верховского.

Он написал множество публицистических произведений, литературно-критических статей, в том числе такие литературоведческие работы, как «Поэты абаевской школы» (1918 год, совместно с М. Ауэзовым), «О поэтическом творчестве Магжана» (имеется в виду поэзия М. Жумабаева), (1923 год), «О переводе» (1925 год), «Песнь о соколе» (1925 год). Последняя статья посвящена творчеству М. Горького. Великий классик советской литературы Максим Горький назвал Жусупбека Аймаутова «одной из вершин казахской литературы». В свою очередь, Аймаутов считал Алексея Максимовича Горького своим учителем, родоначальником всех писателей и поэтов России XX века.

Жусупбек Аймаутов своими переводами сделал достоянием народа произведения А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Н.В. Гоголя, Л.Н. Толстого, А.Н. Островского, А.П. Чехова, А.М. Горького, Г. Тукая, У. Шекспира, Ф. Шиллера, В. Гюго, А. Дюма, Ж. Мольера, Г. Мопассана, С. Цвейга, Р. Тагора, Д. Лондона. Блистательный переводчик Аймаутов смог передать всю красоту и первозданность «Скупого рыцаря» и «Каменного гостя» А.С. Пушкина, «Ревизора» Н.В. Гоголя, «Отверженных» В. Гюго, произведений У. Шекспира, рассказов Л.Н. Толстого. Ж. Аймаутов – впервые в 1924 году, перевел на казахский язык коммунистический партийный гимн «Интернационал».

Он первым в казахской литературе создал художественный образ В.И. Ленина. Жусупбек Аймаутов используя европейские стандарты, заложил основы режиссуры казахского театра. На страницах газет и журналов тех лет он опубликовал серию статей об интернациональном, нравственном и эстетическом воспитании, а также по проблемам культуры, литературы, музыки, графики, экономики, образования, двуязычия, методики преподавания русского языка, совершенствования правописания казахского языка, что очень актуально и в наши дни.

Но нелегко жилось талантливому и образованному человеку с «алашординским прошлым» в то время. Трагическую роль в судьбе Жусупбека Аймаутова сыграло письмо И.В. Сталина о газете «Ақжол», которое положило начало кампании по устранению старой национальной интеллигенции от общественно – политической деятельности.

Эту репрессивную кампанию сталинского режима стал проводить в Казахстане Ф.И. Голощекин – глава партийной организации республики в 1925 – 1933 годах, друг Я.М. Свердлова, один из организаторов убийства царской семьи в 1918 году. Главный удар он обрушил на национальную интеллигенцию, прежде всего на деятелей культуры, писателей, поэтов, ученых. Ж. Аймаутов стал первой жертвой первой волны сталинских репрессий в Казахстане.

7 апреля 1925 года ЦК РКП(б) с подачи Н. И. Ежова, будущего секретаря ЦК партии и главы НКВД СССР, выносит решение о закрытии казахской газеты «Ақ жол»

якобы за ее националистическую направленность. Редакция газеты разгоняется. В 1925 году по различным доносам Ж. Аймаутов был исключен из партии, привлекался к суду, но вскоре оправдан. Через четыре года Ж. Аймаутова постигла участь его коллег по правительству «Алаш – Орды». 20 мая 1929 года Жусупбек Аймаутов был вновь арестован, якобы за участие в подпольной буржуазной националистической организации.

В Центральном архиве ФСБ России имеются сведения о том, что Аймаутов Жусупбек Аймаутович, 1889 года рождения, уроженец аула 1 Павлодарского уезда Кзыл – Тавской волости Семипалатинской губернии, осужден 4 апреля 1930 г. решением Коллегии ОГПУ при СНК СССР по ст. ст. 58 – 7, 58 – 11 и 59 – 3 УК РСФСР к ВМН – расстрелу. Приговор приведен в исполнение 21 апреля 1930 года в г. Москве. Захоронен Жусупбек Аймаутов на Ваганьковском кладбище г. Москвы. («Управление регистрации и архивных фондов ФСБ России»).

Кроме того, в Департаменте КНБ Республики Казахстан по г. Алматы хранится архивное уголовное дело № 011494, в отношении 44 человек, лидеров партии «Алаш», среди которых проходит и Аймаутов Жусупбек Аймаутович, 1889 года рождения, уроженец Семипалатинской области, который 4 апреля 1930 года решением коллегии ОГПУ при СНК СССР по ст. ст. 58 – 7, 11, и 59 – 3 УК РСФСР приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Приговор приведен в исполнение 21 апреля 1930 года в г. Москве.

Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 4 ноября 1988 года дело в отношении Аймаутова Ж. прекращено за отсутствием состава преступления, т.е. он реабилитирован.

Аймаутов Жусупбек Аймаутович, занесен в «Книгу Скорби», выпуск 1 (1996 г.), которая включает списки лиц, расстрелянных в период массовых политических репрессий в 1920 – 1950 гг.

Каких – либо других материалов, на Аймаутова Ж., в уголовном деле не имеется. («ДКНБ по г. Алматы, ул. Байзакова, 275 «А»).

Творческое наследие Жусупбека Аймаутова в течение многих десятилетий было под запретом. И только 4 ноября 1988 года Верховный суд Казахстана полностью реабилитировал великого писателя ввиду отсутствия в его действиях состава преступления.

Жусупбек Аймаутов, занесен в «Книгу Скорби», выпуск 1 (1996 г.) [1], которая включает списки лиц, расстрелянных в период массовых политических репрессий в 1920–1950 годах. Кроме того, его имя занесено в книгу «Расстрельные списки», выпуск 2 (Москва, «Мемориал», 1995 г.) [2].

24 октября 1994 года на торжественном собрании общественности, посвященном Дню Республики Президент страны Нурсултан Назарбаев, отметил: «Коллективизация, массовый голод, откочевка казахов за пределы своей исторической родины – все это недавнее прошлое. Сакен Сейфуллин, Беимбет Майлин, Султанбек Кожанов и еще 65 тысяч лучших сыновей и дочерей казахского народа были уничтожены в Казахстане в годы сталинских репрессий».

На примере лишь одного человека Президент Нурсултан Назарбаев показал, как тоталитарная система целенаправленно и изоощренно преследовала тех, кого объявляла своим врагом. «Недавно отыскался сын выдающегося казахского писателя и общественного деятеля Жусупбека Аймаутова, репрессированного и расстрелянного в 1930 году. Трагически сложилась жизнь этого человека, вина которого заключалась лишь в том, что он был сыном своего отца и не отказался от него.

Вплоть до 50 – х годов он преследовался карательными органами, был посажен в тюрьму, потерял не только родину, но и собственное имя. И сегодня этот уже пожилой

человек живет в Алтайском крае, превратившись из Бектура в Виктора» (газета «Казахстанская правда» № 172 от 25 октября 1994 года).

Это отметил в своем докладе Президент страны Нурсултан Назарбаев. Добавлю лишь от себя к вышеизложенному, в последние годы сын Жусупбека Аймаутова Бектур проживал, в г. Алматы в доме для престарелых. Кроме того, у писателя осталась дочь Муза. По – разному, сложилась жизнь и судьба детей Жусупбека Аймаутова. Его внуки проживают в Казахстане, России, в Москве, Санкт – Петербурге.

За свою короткую жизнь, Жусупбек Аймаутов плодотворно проявив себя в разных жанрах, оставил содержательное глубокое творчество. Его книги возвращаются к народу. Они составили антологию литературной, общественной и гуманистической мысли.

Богатое творческое наследие Жусупбека Аймаутова было собрано, исследовано учеными института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова и в 1996 – 1999 годах выпущено в 5 томах. Казахстанский читатель через 60 лет вновь познакомился с произведениями известного художника и мастера слова.

В Казахстане и на родине писателя в Павлодарской области очень много делается для увековечения памяти Жусупбека Аймаутова. В Астане, Семее, Павлодаре и Баянауле его именем названы улицы. В Павлодаре Казахский музыкально – драматический театр носит имя Ж. Аймаутова. В 2003 году в аллее бюстов просветителей и академиков Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова был установлен бюст Ж. Аймаутова.

Творческое наследие Жусупбека Аймаутова является национальным достоянием республики, его имя заслуженно вошло в золотой фонд отечественной культуры.

Литература:

1. Книга Скорби. Выпуск I. – Алматы, 1996. – С. 360.
2. Расстрельные списки. Выпуск 2. Ваганьковское кладбище, 1926 – 1936 // ФСК РФ. Общество «Мемориал» – М., 1995. – С. 303.

УДК 94(574)

СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН: ЖИЗНЕННЫЕ И ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

(по материалам архивных документов)

Чухно А.В., Плешаков А.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

2021 год – восьмидесятилетний год начала самой страшной войны XX века для народов Советского Союза – Великой Отечественной войны. Он отозвался в сердцах уже немногих ветеранов, историков, политиков, журналистов, учителей – людей, чья профессия помнить и не забывать.

Но не менее близко и искренне об этих непростых и великих своими делами годах помнит наш народ, простые казахстанцы, как и миллионы других граждан Советского Союза, из чьих семей на фронт ушли деды и прадеды, бабушки и прабабушки, другие защитники своей Отчизны от «коричневой чумы».

Сейчас в условиях борьбы с коронавирусом мы чаще вспоминаем врачей, стоящих на первых рубежах с новой бедой уже нашего времени, но это не значит, что мы менее ценим тех, кто спас нас тогда, дал возможность выжить новым поколениям, появиться нам.

Вглядываясь в пожелтевшие страницы архивных документов, видим столько скрытых и явных эмоций, когда люди, едва достигнув восемнадцати лет, рвались на фронт, обещали своим честным трудом сделать все возможное для обеспечения скорейшего разгрома вторгшихся полчищ, принимали и размещали эвакуированных людей и предприятия, заменяли на производстве ушедших на фронт земляков.

О грядущей войне, которая реально оказалась неожиданной своей мощью, маневренностью и обширностью наступления, догадывались многие, проводилась нужная подготовительная работа с кадрами военных. Например, в области на местах была организована командирская учеба.

Вот как о подобной работе, организованной в Красноармейском районе, в своем политдонесении облвоенкомату докладывал 14 февраля 1941 г. райвоенком старший политрук Артемьев: «Командирскую учебу личный состав райвоенкомата проводит вместе с партактивом по пятницам.

Провели 7 занятий, посещаемость партактива 50 – 60 %; не посещают военных занятий больше потому, что недостаточно спланировано время, например, 4 – го февраля на военные занятия из 56 человек явилось 32 человека – 24 человека не явились потому, что некоторые первичные организации назначили в этот день партсобрания.

Ставим вопрос на бюро РК КП (б) К и эти недостатки устраним.

В части подготовки ко дню Красной Армии развернули социалистическое соревнование между сельсоветами на лучшую постановку оборонной работы и подготовки к призыву. В 6 – ти сельсоветах Красноармейского района с призывниками по вечерам регулярно проводятся военные занятия, охвачено 70 % призывников подготовки по лыжам, по сдаче норм ГСО и ПВХО» [1, л. 6 – 7].

Менее чем за месяц, с 17 декабря 1940 г. и по 7 января 1941 г., в соответствии с приказом вышестоящих органов, в нашей области был проведен переучет начальствующего состава запаса. Например, при Петропавловском Горвоенкомате зарегистрировано более 500 человек командиров Красной Армии. Докладывая о проделанной работе в отдел политпропаганды Казвоенкомата, сообщалось:

1. «Не явившихся на переучет без уважительных причин в области нет.
2. Отмечена своевременная явка начсостава запаса на учет. Графики явки по РВК – выдержаны.
3. Начсостав запаса готов в любое время по первому зову партии и правительства встать на защиту советской социалистической родины
4. Подавляющее большинство начсостава запаса высказало необходимость направления на сборы усовершенствования.
5. Особое недовольство высказывал начсостав запаса в частности невозможности приобретения военной литературы, уставов Красной Армии и пособий» [1, л. 9 – 10].

И сегодня, и в 40 – е годы XX века понимали, что армия сильна грамотностью каждого солдата, его дисциплиной, знанием «своего маневра» поэтому обращали внимание на неграмотных и малограмотных призывников. Вот как по этому поводу докладывал 2 апреля 1941 г. в облвоенкомат райвоенком Булаевского РВК Кондратенко: «Работа по ликвидации неграмотности:

Состояло на день приписки:

Неграмотных призывников – 4 человека.

Малограмотных (1 – 2 кл.) – 29.

С образованием 3 класса – 41.

Обучено малограмотных (1 – 2 кл.) – 4 человека.

Обучено неграмотных и переведено в малограмотные 2 чел.

Обучено малограмотных (3 кл.) – 5 чел. И выбыло в другие районы – 3 чел.
Обучено из слабо владеющих русской разговорной речью – один человек.

Состоит на 1. 4. 1941 г.:

Неграмотных 2 чел.

Малограмотных (1 – 2 кл.) – 25 чел. и с образованием 3 кл. – 33 чел.

Слабо владеющих русской разговорной речью – 5 чел. Все они обучаются при школе малограмотных. Все неграмотные и малограмотные (1 – 2 кл.) обучаются согласно решению Исполкома райсовета в раб. пос. Булаево, а малограмотные, имеющие образование 3 кл., обучаются без отрыва от производства на местах» [1, л. 25 (об.)].

28 июня 1941 г. Отделу политической пропаганды Северо – Казахстанского областного военкомата было направлено политдонесение №3714с Булаевского райвоенкомата, в котором видно отношение призывников к войне «на местах»: «... весь состав работает сплоченно и дружно. Те срочные задания, которые даны были, выполнялись с большим подъемом и стремлением выполнить к указанному сроку.

Настроение призывников наиболее ярко было выражено в период проводимых однодневных сборов 23 июня. После сообщения мною речи заместителя Председателя Совнаркома и Наркома иностранных дел СССР тов. Молотова, переданной по радио «О нападении фашистских разбойников на нашу страну» – выступило 8 человек призывников.

В своих выступлениях призывники заявляли, что мы готовы в любую минуту вступить в бой с зарвавшимися фашистскими разбойниками и нанести им сокрушительный удар. Призывник Чистовского зерносовхоза тов. Питыко Григорий говорил: «Я сейчас подаю заявление и желаю, чтобы меня послали на фронт, буду сражаться с врагом, так как сражались герои Советской страны на фронтах с врагами у озера Хасан, у реки Хо(а)лхин – Гол, на фронте с белофиннами».

Призывник Возвышенского зерносовхоза тов. Шевчук говорил: «Мы готовы хоть сейчас идти в ряды Красной Армии, чтобы ринуться в бой против общего врага трудового человечества, фашистских Германских бандитов и головорезов с большой дороги». Призывники Возвышенского зерносовхоза сейчас будут работать так, как требует современная обстановка, и бить врага каждым успехом на производстве, увеличением урожайности, новыми центнерами хлеба.

После проведенного митинга от призывников поступило сейчас же двадцать девять заявлений о досрочном их зачислении в Красную Армию. Так, например, призывник колхоза «Страна Советов» Успенского сельсовета тов.

Ильин в своем заявлении пишет: «Прошу Райвоенкомат удовлетворить мою просьбу, я, как воспитанник детдома, прошу направить меня в ряды Красной Армии, я хочу защищать нашу Социалистическую родину, постараюсь отдать все свои силы в борьбе против нашего врага, Германского фашизма, а если это потребуется, и жизнь за дело партии Ленина – Сталина» [1, л. 80].

Практически повсеместно в области в это время отмечается патриотический подъем и осознание, что, так как было раньше, в мирное время, уже не будет, необходимо мобилизовывать все силы и решать вопросы с выполнением планов, производственной дисциплиной. Вот как о ситуации с промышленностью в городе Петропавловске говорили отчетные данные на июль 1941 г. (Таблица 1):

Таблица 1. Выполнение плана по выпуску валовой продукции за 1 полугодие 1941 г. Государственными промышленными предприятиями города [2, л.51]

№ п/п	Наименование предприятия	план	Фактическое выполнение	%%
1	Мясокомбинат	10500	5955,6	56,7%
2	Главмука	4776,4	4944,8	103,3%
3	Хлебокомбинат	1218	1361,6	111,7%
4	Кожзавод	1927	1754,7	91,1%
5	Пивоваренный завод	434	482,6	111,3%
6	Вал. Обув. Ф-ка	1276	1250,7	98%
7	Механический завод	1214	1324,2	109,1%
8	Кирпичный завод	61,3	37,8	61,7%
9	Мельницы с/х мука	345,3	229,3	66,4%
10	Горпищекомбинат	138	115,8	83,9%
11	Горпромкомбинат	186	78,1	42%
	ИТОГО	22076,0	17335,2	79,4%.

Только четыре предприятия из одиннадцати справились со своими производственными планами.

Выросли требования к руководителям области разного уровня. Например, при рассмотрении Исполкомом Облсовета 4 августа 1941 г. вопроса «О выполнении плана предприятиями за июль месяц 1941 г.» ряд руководителей подверглись обоснованной критике за недостаточно умелое управление предприятиями.

«Исполком Облсовета отмечает, что вследствие недостаточного оперативного руководства, непринятии решительных мер по улучшению производственной работы промпредприятиями и промкооперацией со стороны отдельных руководителей, план не выполнен, так: по тресту Сельхозмука план выполнен только на 67,5%, Главмука – на 97% и систематически позорно срывает выполнение производственной программы Петропавловский кирпичный завод, выполнивший план первого полугодия на 61,3%, за июль на 80,2%.

Особенно плохо работали предприятия местной промышленности и промкооперации Промпищекомбинаты. План июля месяца выполнили только лишь на 29%, а такие промкомбинаты, как Мамлютский – на 0,02%, Соколовский – 9,0%, Булаевский – 10,0%, Октябрьский – 15% и Петропавловский – 29%.

Артели промкооперации июльский план выполнили на 56,9%, или на 20% меньше июня месяца текущего года и на 24% меньше июля месяца 1940 г. Из 43 артелей производственную программу выполнили только 6 артелей, а отдельные промартели месячный план выполнили от 12 до 19 %, так артель «Победа» Советского района на 12%, артель «Ишим» Приишимского района на 12%, артель «Объединение» Соколовского района – 19%, артель «Кр. Кирпич», Мамлютского района – 22%.

Промкомбинатами и промартелями производственная программа не выполнена в основном за счет товаров ширпотреба, вырабатываемых из местного сырья: бречек, телег, кирпича и др.

Несмотря на специальное решение правительства Обкома КП (б) к. и Исполкома Облсовета об увеличении производства бречек и безусловного выполнения данного задания, промкомбинаты план по выпуску бречек и телег за июль месяц выполнили только на 39%. Совершенно не приступили к производству бречек промкомбинаты: Мамлютский, Октябрьский, Соколовский и Булаевский.

Артели промкооперации из 246 бречек и телег, выпустили только 24 штуки, или 10% плана. План по добыче торфа, промкооперацией выполнен только на 17%, по

известии – на 54%, по кирпичу – сырцу – на 75%, по черепице – на 70% и по колесной мази – на 0,7%. К сбору и заготовке грибов и ягод, как Облместпром, так и Облпромсоюз еще не приступали»...

«Такие итоги являются следствием слабого руководства Облместпрома, Облпромсоюза и Райисполкомов (особенно Петропавловского и Полудинского) работой предприятий местной промышленности. Вместо конкретного практического руководства предприятиями и ликвидации на ходу узких мест руководители предприятий и ведомств, ссылаясь на объективные причины, не проявили должной борьбы и настойчивости за выполнение производственной программы. Председатели Исполкомов Райсоветов до сих пор не включились в работу по развитию предприятий местной промышленности, не проявили должной заботы по организации производств, по укомплектованию их руководящим работоспособным аппаратом, рабочей силой и подготовкой квалифицированных кадров. Не создали необходимых условий для расширения и организации новых производств» [3, л. 80 – 81].

Непростую ситуацию, сложившуюся в промышленности области, безусловно, нужно было решать, а пути решения в то время зависели от личного вклада организаторов, директоров, председателей:

1). За систематический срыв выполнения производственной программы – не принятие конкретных мер по улучшению работы промкомбината, нежелание выполнения указания Государственного Комитета обороны о перестройке всей работы на военный лад – директора Петропавловского промкомбината Салимова с работы снять.

2). Потребовать от всех руководителей предприятий безоговорочного выполнения производственных заданий с обязательным ежедневным выполнением каждой сменой, цехом, бригадой и отдельно каждым рабочим, для чего:

А) руководителям предприятий Облместпрома, Облпромсоюза составить рабочий график производства по каждому предприятию, с расчетом полного выполнения плана 8 – ми месяца в августе месяце.

3). Обязать Облпромсоюз т. Иржанова, Облместпром т. Беляева, немедленно организовать подвозку к местам производства деловой древесины, дров, торфа для бесперебойной работы по производству бричек и обжигу кирпича и извести, для чего в каждой артели и промкомбинате организовать собственный гужтранспорт.

4. Предупредить директора государственного кирпичного завода т. Никулина, что, если он в течение 1 – й декады августа не обеспечит перелома в работе и ежедневного выполнения плана в доверенных ... предприятиях, Исполком Облсовета будет поставлен вопрос о снятии его с работы и привлечении к ответственности» [3, л.81].

Не менее важные задачи стояли и перед колхозниками области. 16 районам СКО планировалось убрать в 1941 г. 830279 га. подсолнечника, трав и зерновых. Наибольшее внимание уделялось уборке 792432 гектаров зерновых культур, при этом комбайнами планировалось убирать только часть полей – 545577 га. Оставшиеся более 31 % посевов зерновых нужно было убрать вручную [3, л. 93].

В качестве обязательных поставок зерновых, поставок по натуроплате и поставок по ссудам хлебобобам области нужно было в 1941 г. сдать государству 2624304 ц. – это на 318332 ц. больше поставок 1940 г. [3, л.97 – 98].

Поскольку наша область в годы войны была аграрной, то 14 июля 1941 г. было принято совместное постановление обкома партии и облисполкома, что говорило о важности решаемых вопросов, касаясь выполнения постановления ЦК партии Казахстана «О мероприятиях по досрочному выполнению плана хлебазаготовок и животноводческих продуктов». В нем отмечалось и фактически приказывалось:

«...5). В ответ на вероломное нападение германского фашизма на нашу страну многие колхозы, трудящиеся нашей области досрочно рассчитываются с государством по обязательным поставкам, а после выполнения обязательных поставок продают государству товарные излишки мяса, молока, шерсти и т.д., горя желанием помогать нашей Родине, крепить оборону для окончательного уничтожения фашизма.

Бюро Обкома, Исполком Облсовета, одобряя подъем трудящихся и колхозов, досрочно рассчитывающихся с государством, обязывают райкомы и райсоветы возглавить этот подъем и обеспечить на основе этого выполнение годовых планов по животноводческим продуктам в сроки по колхозному сектору:

А) По мясopоставкам – всеми секторами по районам: Приишимскому, Мамлютскому, Красноармейскому, Соколовскому – к 1 – му сентября;

По всем остальным р–нам к 20 сентября с. г.

Б) по молокопоставкам – к 20 – му сентября с.г.

В) по шерстепоставкам – к 15 –му октября с.г.

Г) по сенопоставкам – к 1 – му августа с.г.

Д) по брынзопоставкам – к 15 – му сентября с.г.

Е) по яйцепоставкам – к 15 сентября с.г.

По совхозам:

Мясосдача к годовому плану – к 15 сентября с.г.

В т.ч. круп. рогат. скот и свиньи – к 1 сентября

Молоко к годовому плану – к 20 сентября

Шерсть к годовому плану – к 1 ноября.

6. Потребовать от облуполнаркомзага Баряева, Заготскот – Александрова, Маслопром – Корж, Потребзагот – Белаш, Заготсено – Свеженец и директора треста совхозов – Титова обеспечить выполнение планов заготовок животноводческих продуктов в соответствии с утвержденными графиками по всем районам, секторам и совхозам.

Секретарь Обкома КП (б) К

/В.Николаев/

Председатель Исполкома Облсовета

/В.Грузинцев/» [3, л. 99]

Подводя итог работе промышленности нашей области за 1941 год, можно отметить, что в финансовом выражении мы на 100% повторили прошлый 1940 г., но план исследуемого 1941 года выполнили лишь на 89,3%. (См. таблицу №2)

«В 1941 г. государственной промышленностью г. Петропавловска выполнен производственный план на 93,4% и на 96,8% против фактического выполнения 1940 г. Низкие показатели по выпуску валовой продукции дали предприятия союзного подчинения, выполнив годовой план на 90,8%, т.е. фактически выпущено продукции в ценах 26/27 гг. на сумму 36567 т. руб., против планируемого выпуска 40263 т. руб.

Предприятия республиканского подчинения работали немного лучше, выпустив продукции на сумму 14055 т. руб., против предусмотренного планом на 14097 т. руб., что составило выполнение плана на 99,8%. Очень плохо работали предприятия местной промышленности, выполнив план 1941 г. лишь на 80%. Значительное недовыполнение плана предприятиями союзного подчинения отражается на размерах всей валовой продукции предприятий государственной промышленности, т.к. продукция предприятий союзного подчинения составляет 72,2% общей продукции госпромышленности.

Итоги работы промышленных предприятий г. Петропавловска за отчетный год показывают, что большинство из них с честью справились с поставленными перед ними задачами и дали стране продукции сверх плана на сумму 1000 тыс. рублей. К таким предприятиям относятся: Хлебокомбинат, Механический завод, Пивзавод,

Кожзавод, Швейно – обувная мастерская; артели Облпромсоюза: «Восток», «Прогресс», «Экпенды», «Деревообделочник» и др.

Таблица 2. Выполнение плана промышленности предприятиями г. Петропавловска за 1941 г., в неизменных ценах [4, л.75] 1926/27 гг. характеризуется следующими данными (в тыс. руб.)

№ п/п	Наименование предприятий	наркома-ты	фактич. выполн. 1940 г.	1941 г.		%%	
				план	факт. выпол.	плану 1941 г.	к фактич. выполн. 1940 г.
	Госпромышленность		52271	54160	50622	93,4	96,8
	Союзного подчинения		39998	40263	36567	90,8	91,8
1.	Мясокомбинат	НКММП	30548	30600	28181	92	92,2
2	Главмука	НКЗаг.	9450	9463	8386	88,6	88,7
3	Республиканского подчинения		12273	14097	14055	99,8	114,5
1	Кожзавод	НКЛП	2950	3924	3950	100,7	133,9
2	Валяльно–обувная ф–ка	НКЛП	2090	2771	2521	91	120,6
3	Швейно–обувная ф–ка	НКЛП	–	204	305	149,5	–
4	Пивзавод	НКПП	863	894	922	103,1	106,8
5	Хлебокомбинат	НКПП	2253	2261	2660	117,6	118,2
6	Сельхозмука	НКПП	1087	1013	488	48,1	44,9
7	Механический завод	НКЛП	2471	2425	2635	108,6	106,6
8	Кирпичный завод	НКЛП	125	143	120	83,9	96
9	Гостипография	УП и ИЗО	437	462	454	99,1	104,8
	Местная промышленность		17185	23623	18901	80	109,4
1	Горпищекомбинат	НКМП	56	601	349	48,2	60,2
2	Горпромкомбинат	НКМП	4	353	285	80,1	–
3	Промкооперация	Промсо-вет	14032	19398	15184	78,4	108,2
4	Инвалид. кооператив	Коопинсо-юз	3093	3271	3083	94,2	99,3
	ВСЕГО		69456	77783	69523	89,3	100,0

Необходимо отметить, что предприятия г. Петропавловска улучшили свою работу во втором полугодии, т.е. в период Отечественной войны, несмотря на создавшиеся трудности в условиях работы. В первом полугодии всей промышленностью было выпущено продукции на 17535 тыс. руб., а уже во втором полугодии дали продукции на 42702 тыс. рублей. Это обстоятельство является ярким показателем роста производственной и политической активности рабочих, вызванной чувством патриотизма в связи с задачами разгрома врага, а также как результат развернувшегося социалистического соревнования за досрочное выполнение и перевыполнение производственной программы.

Однако не все имеющиеся возможности были использованы в должной мере и отдельные предприятия не обеспечили выполнение производственного плана. К числу этих предприятий относятся: Валяльно – обувная фабрика, Главмука, Сельхозмука, Мясокомбинат. В результате этого производственная программа в целом по городу Петропавловску выполнена на 89,3%.

В дни Великой Отечественной войны, когда все народное хозяйство перестраивается на военный лад, необходимо подчинить интересам обороны страны, наряду со всеми отраслями народного хозяйства, также и все огромные производственные ресурсы местной промышленности и промкооперации.

Товарищ Сталин в своей речи по радио 3 – го июля 1941 г. указал, что «Мы должны немедленно перестроить всю нашу работу на военный лад, все подчинить интересам фронта и задачам организации разгрома врага».

Задачи, которые ставились перед местной промышленностью и промкооперацией, из года в год все больше и больше усложнялись, повышалась роль и ответственность местной промышленности за снабжение рынка товарами собственного местного производства.

Сейчас, когда наша страна вступила в смертельную схватку со своим злейшим врагом и коварным германским фашизмом, резервы местной промышленности и промкооперации должны быть широко использованы на дело укрепления фронта и тыла. Всем руководителям предприятий города Петропавловска необходимо в 1942 г. перестроить свою работу так, чтобы не только выполнить производственный план, но и перевыполнить» [4, л.76 – 77].

Подводя итог сказанному об отношении североказахстанцев к общей беде своего времени, мы видим осознание необходимости общей мобилизации для отпора врагу и защиты своего Отечества, своего дома, своего будущего. Сохранить память о великих делах и своим трудом обеспечить благополучие нашего дня – задача нынешнего поколения!

Литература:

1. СКГА. Ф. 2046. Оп.1 д.18.
2. СКГА Ф. 920. Оп. 1 д. 98
3. СКГА Ф. 920. Оп1. д.101
4. СКГА. Ф. 920. Оп.1 д.100

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

SCIENTIFIC HERITAGE OF ACADEMICIAN M. KOZYBAYEV AND ITS SIGNIFICANCE

АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА М. КОЗЫБАЕВА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Қожабекова Б.С. (М. Қозыбаев атындағы СҚУ), Нуралина Ж.С. (№23 орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі), Мұратқызы Сәулет (Ұзынкөл орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі) Сегіз қырлы, бір сырлы тұлға (М. Қозыбаевтың 90 жылдығына арналады).....	3
Кузембайұлы Аманжол (Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова (Костанай, Казахстан)), Мамытов Еркін Аманжолұлы (Институт истории государства (Нур – Султан, Казахстан)) Теоретическое наследие М. Козыбаева: концепция степной цивилизации и ее развитие.....	9
Плешаков А.А., Чухно А.В. (СКУ им. М. Козыбаева) 90 лет Манашу Козыбаеву – академику, историку, гражданину Республики Казахстан (Воспоминания о великом ученом и старшем коллеге).....	14
Сүлейменова Ә. (Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің бас сарапшысы) ҚР президентінің атына жолданған хаттар: академик М. Қозыбаевтың тәуелсіз қазақстанда тарихи зерттеулерді жүзеге асыру туралы ұсыныстары.....	18
Төлешова Г.Қ., Қожабекова Б.С. (М. Қозыбаев атындағы СҚУ) Көсемсөздегі кеменгер ойлар (М. Қозыбаевтың ұлтжандылығы қаһында).....	21

ACTUAL PROBLEMS OF WORLD AND PATRIOTIC HISTORY

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Абдувахатов Т. Ж., Крахмаль К.А. (Чирчикский государственный педагогический институт, Республика Узбекистан, г. Чирчик) Монеты Чачского оазиса доисламского периода (III – VIII вв.).....	25
Абиль Е. (Институт истории государства Комитета науки МОН РК) Методологическая основа научных исследований в области политических репрессий.....	27
Абуов Н.А. (СКУ им. М. Козыбаева) Историко – краеведческий музей Северо – Казахстанской области – как памятник архитектуры, истории и культуры.....	32
Ақман Ш.Ж., Балчих А.Ө. (№82 "Дарын" мамандырылған лицейі, Нұр – Сұлтан қ.) Қазақ отбасы тәрбиесінің қалыптасуы мен даму генезисі.....	37
Ахметжанова Г.Н., Дүйсенбай С.К. (М.Қозыбаев атындағы СҚУ) XX ғасырдың 20 – 30 жылдарындағы кеңестік үкіметке қарсы «Жалпыхалықтық» көтерілістер.....	41
Ахметжанова Г.Н., Әсірелі Ұ.Б. (М. Қозыбаев атындағы СҚУ) «Ер есімі – Ел есінде».....	46
Әнуарбекова М.Қ., Ильясов Ш.А. (СКУ им. М. Козыбаева) Формирование знаний об истории Казахстана на примере исторических личностей в школе.....	49
Балметова Г.Н, Аубакирова Г.Р. (М. Қозыбаев атындағы СҚУ) Еліміздегі теңге тарихы және болашағы.....	54

Барменбаев Т.С., Тургунова А.К. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Об исторических аспектах в произведениях Б.Н. Петрова.....	57
Бимаканова З.Ш. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚУ</i>) М. Қозыбаев: «Отанымыздың тірегі – тәуелсіздік».....	60
Ботина Г.Б., Аубакирова Г.Р. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚУ</i>) Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі – заман талабы.....	63
Джиеналиев Е.К. (<i>ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ТОО «Казахстанский Международный Лингвистический Колледж» (г. Нур – Султан)</i>), Имангалиева Г.Б. (<i>Астраханский государственный университет КГУ «Школа–лицей №7 имени Н. Марабаева» (г. Актау)</i>) Еділ мен жайық аралығы – қазақтың байырғы ата – мекені.....	66
Дүйсенбай С.К. (<i>М. Қозыбаев ат. СҚУ</i>) ХХ ғасырдың 20 – 30 жылдарындағы Кеңестік үкіметке қарсы “жалпыхалықтық” көтерілістер.....	70
Жәкежан С.А. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚУ</i>) Қоғамды жаһандық ақпараттандыру жағдайындағы тарихи зерттеу әдіснамасы.....	75
Иззатова Р. У., Ғаффоров Я.Х. (<i>Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области, Узбекистан</i>) Двусторонние отношения Узбекистана и Казахстана.....	80
Максүтова А.А. (<i>М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті</i>) Отандық тарихтың өзектілігі: «Тарих и Рашиди» шығармасы – қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы.....	84
Максүтова А.А. (<i>М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті</i>) Көшпелі өркениет тарихы: М.Х. Дулатидің «Тарих и Рашиди» шығармасындағы тың мәліметтер.....	88
Мамытгова С.Н. (<i>Astana IT University, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан</i>) ХХ ғасырдың 30 – жылдарындағы қазақтардың мәжбүрлі қоныс аударуының мәселесінің тарихнамалық контексті.....	93
Морозова Ю.В. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Особенности градостроительства и архитектурных памятников в истории г. Петропавловска.....	99
Муканова С.М., Аубакирова Г.Р. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚУ</i>) Қазақстандағы саяси қуғын сүргін тарихынан.....	104
Норматов О.М. (<i>Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентский области</i>) Социально – экономическая история Узбекистана накануне районирования (на примере некоторых округов).....	107
Сулейменова Г.С. (<i>ТОО «Корпорация Казахмыс»</i>) Первая медь Казахстана.....	111
Сухорослов Л.А. (<i>Ишимский педагогический институт им. П.П. Ершова (филиал) ТюмГУ</i>) Альтернативность истории.....	115
Тургунова А.К. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Историко – географические исследования озер Северо – Казахстанской области в XVII–XVIII вв.....	119
Утеубаев М.Т. (<i>Экибастузский инженерно – технический институт имени академика К.И. Сатпаева, г. Экибастуз</i>) Жизнь и общественно – политическая деятельность одного из лидеров движения «Алаш» в Казахстане Жусупбека Аймаутова.....	123
Чухно А.В., Плешаков А.А. (<i>СКУ им. М. Козыбаева</i>) Северный Казахстан: жизненные и хозяйственные проблемы, пути их решения в годы Великой Отечественной войны.....	127

**«Қозыбаев оқулары – 2021: білім мен ғылымды дамытудағы
жаңа көзқарастар мен тәсілдер» атты халықаралық ғылыми–
тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(12 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно–практической конференции
«Козыбаевские чтения – 2021: Новые подходы и современные
взгляды на развитие образования и науки»**

(12 ноября)

ISBN 978-601-223-484-8

